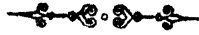

अभिज्ञानशकुन्तलम् ।

महाकविश्रीकालिदासप्रणीतम्

CHECKED 19

—:०*०:—

Initial *[Signature]*

शब्दाचार्य-पराशरशास्त्रि सांख्यरत्न-साम्प्रतिकृतौ

काव्यतीर्थ-चतुर्तितोर्धोपाधिमता

महोपदेशक

श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्य प्रणीतया

अभिज्ञानकौमुदीसमाख्यया

टोकया

वङ्गानुवादेन च

सङ्क्षिप्तम् ।

—:०:—

१३३० वङ्गाब्द

तेनैव

प्रकाशितम् ।

—:०:—

० महोपदेशकसन्धिः	
१३३० वङ्गाब्द	१०.२/४
तेनैव	२६१
प्रकाशितम् ।	१९७७-७८
गुरुकुल ग्रन्थालय काँगड़ी	

मूल्यं २॥०

खडनाजिखाधीन-
नकोपरे
सिद्धान्तयन्त्रे
श्रीदुर्गापदमुखीपाध्यायेन
मुद्रितम् ।

अथ नाट्योद्धिखितव्यक्तिगणः ।

पुरुषगणः ।

ब्रह्मधारः	प्रसावबन्धकः प्रधानमण्डः ।
राजा	...		इक्ष्वाकुपतिः पुरुषगोपी दुर्जननामा ।
ब्रह्मः	अथ सारथिः ।
वेद्यानसः	बनवासो तापसः ।
विद्वजः	राजः सहचरः ।
टीवार्तिकः	राजो वाररक्षकः ।
सिमापतिः	राजः सैन्याध्यक्षः ।
कविप्रमारी	कव्यशिल्पी ।
करभक्तः	...		इक्ष्वाकुपुरदूतः ।
जिह्वः	कव्यस्य ।
हारीत	कथितं स्वविक्रमार्थः ।
कव्यः	...		काव्यधर्मीयः कविप्रदर्शिः ।
मार्गदर्शकः			} कव्यशिल्पी ।
मार्गदर्शकः			
कव्यको	...		अन्तःपुरचरी उक्ती प्रामाण्यः ।
युवोपाः	...		राजः पुरोहितः ।
नागरसमालः	...		राजः प्रधानः ।
रक्षिणी			नालुक-सुखवाणी राजो नगररक्षकौ ।
पुरुषः			कथित धीवरः ।
मातलिः			दैवराजस्य सारथिः ।
बालकः			राजः पुत्रः सर्वदमनो नाजः ।
मारीकः			कव्यप्रकाशः ।

स्त्रीगणः ।

नटी	...	सूत्रधारस्य स्त्री ।
शकुन्तला	...	विश्वामित्रस्यौरसी मीनकागर्भजा कण्वस्य पालिता कन्या ।
अनसूया	}	...
प्रियंवदा		
शकुन्तलायाः		सख्यौ ।
गौतमी	...	कण्वस्य धर्मभगिनी ।
प्रतीकारो	...	राजः पार्श्वचरो ।
मित्रकेशी	...	शकुन्तलायाः सखी काचिदम्भराः ।
तापस्यः	...	कण्वाग्रमस्या मुनिपत्न्यः ।
चैव्यौ	...	चित्तकरणाद्ये नवागतं दासीद्वयम् ।
चतुरिका	...	राजः काचित् दासी ।
तापस्यद्वयं		कण्वाग्रमस्यम् ।
अदितिः		कश्यपपत्नी ।

अथ कविसमयनिरूपणम् ।

इह खल्वैहिकनगरसुखविसुखानां चरमोन्नति-सुक्ति-पद्य-पथिकानां प्राचीनानामार्याणां केवलदृष्टान्तप्रदर्शनद्वारेण लेख्यत एवैहिकसुख-सृष्टिमात्रसाधनप्रयोजनेषु किलेतिहासेषु नासीत् क्रियानपि यत्नः, आसीद्य वेदानुबन्धिषु नानाविधोपाख्यानसरसीकृतेषु क्रियायोगोप-योगिषु पुराणेषु प्रभूततमः प्रयत्नः । तेन हि भारतैऽकिन्नार्यजाते-रितिहासानामभाव एव सामान्यतः, पुराणानाञ्च प्रचुरतरः प्रचारः परि-लब्धाते । सुतरामिदानीमतोतविषयविशेषनिरूपणं सुदुष्करं विविधमत-भेदसमाकुलञ्च स्यादित्यवश्यमभ्युपेयम् । अतएव कालिदासकालनिरू-पण्येऽपि सुदुष्करताऽनुभूयते मतभेदाश्च दृश्यन्ते ।

मालवदेशान्तःपातिन्यामुज्जयिनीनामराजधान्यां सर्वगुणाकरी विक्रमादित्यो नरपतिरासीत् (१) । तस्य च धन्वन्तरिप्रभृतयो नवसं-ख्यकाः पण्डितरत्नभूताः सभासदो बभूवुः, कालिदासस्तु तेषामन्यतम इत्यर्थे नास्ति प्रायेण कस्यचिदपि विप्रातिपत्तिः (२) । तेन तु विक्र-मादित्यकालनिर्णयेनैव कालिदासकालो निर्णयितः स्यादिति स एव प्रथमं निरर्थकम् ।

(१) सत्तोऽधुना कतरिय-सति मालवेन्द्रे

श्रविकमाकं नृपराजवरे समासीत् ।”

“बद्राजघात्युज्जयिनी महापुरी सदा महाकालमहेशयोगिनी ।” श्रुतिविदाभरणम् ।

(२) धन्वन्तरि-चपणकामरसिंह-शङ्ख-

वेतालभट्ट-घटकपर-कालिदासाः ।

ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां

रत्नानि वै वरराचनं च विक्रमस्य ॥”

श्रुतिविदाभरणम् ।

मुस्त-नृत्य

सन्ति च विक्रमादित्यसमयनिरूपणी विविधा मतभेदाः । तथा च—

कैचित्, विक्रमादित्येति न खलु पिटकृतं नाम, अपि तु उपाधि-
मात्रमेतत् । तथा च ५३३ खट्वष्टाब्दे मातृवराजो यज्ञोधन्मदैवः,
मातृवदैश्वर्य पूर्वतः क्रियन्तमंशं विजितवतस्तोरामखनाम्नी नरपतै-
र्मर्यादानन्तरं तदात्मजं मिहिरकुलं विजित्य तदपहृतमंशमासा-
दयन् मिहिरकुलं चिरायैव मातृवदैश्वर्याद्विष्काशयामासः । तथा तन्नि-
मगरे सूर्यममानतेजःप्रकाशत आदितेयतन्त्रविक्रमप्रदशनाद्वा 'विक्र-
मादित्य'मुपाधिश्च धारयामास ; तथा मातृवदेशे खट्वष्टाजनः सप्तपञ्चाश-
(५७) इत्सरपूर्वतः प्रवर्त्तितं नवत्यधिकपञ्चशतसंख्यातं (५८०)
मातृवसंवत् (१) विक्रमसंवत्पञ्चाब्दा च परिवर्त्तयामास । तथा च
सति यदैव ५८० संख्यातं मातृवसंवत्प्रासीत्, तदैव तद्दानीं परि-
वर्त्तितं सत् ५८० संख्यातं विक्रमसंवत् अभूत् ।

इदृशानुमाने चायमेव हेतुः, यत्, तत्समरात् पूर्ववर्त्तिनीषु शिला-
लिपिषु मातृवसंवत् दृश्यते, दृश्यते च तत्समरात् परवर्त्तिनीषु
शिलालिपिषु विक्रमसंवदिति । (२)

सततं खट्वष्टेयषष्ठशताब्दीमध्यवर्त्तिनी यज्ञोधन्मदैवस्य सभासत्
काळिदासीऽपि खट्वष्टेयषष्ठशताब्दीमध्य एव प्रादुर्बभूव ।

युक्तान्तरात्मावतारयन्ति ; यत्, विक्रमादित्यसभासटासन्वतसो
ज्योतिर्वित वराहमिहिरः सप्ताधिकपञ्चशतशकाब्दे (५०७शके)

(१) 'संवत्सरे इत्यव्ययसर्गेऽन्तरः ।

(२) व्याकस्मृतारस. "इक्ष्वा जीयाष्ट् क्मान् इट् टिच् चाम्, १"

द्वितीयकं स्वरस्य भूमिजा ।

लोकान्तरमवाप, (१) खट्वीयाष्टमप्रतितमवर्षे च (७८४ खट्वीयाब्दे)
ब्रह्माब्दारम्भः; तथा च ५८५ खट्वीयाब्दे वराहमिहिरमरणात् तत्प-
श्चमसामयिकः कालिदासोऽपि खट्वीयषष्ठशताब्दोद्य एवासीदिति ।

६०७ खट्वीयाब्दे राजन्वमधिगच्छतः कान्यकुब्जं श्रवणं वर्षे वसन्त्य-
सभासम्बहाकविः खाटम्बरोप्रणीता तत्प्रभवान् वाच्यमष्टं खट्वीयवर्ष-
चरितभूमिकायां कविन्वे कालिदासमतौवप्रशशंस (२) । अतः कालि-
दासस्य तत्पूर्ववर्षसिंत्वाभावे सा प्रशंसैव नोपपद्यते ।

अतः खट्वीयषष्ठशताब्दोऽकाल एव कालिदासाविर्भावकाल इति
सिद्ध्यमिति वसरोदीया भारतीयाश्च पुरातनविहिषीया निरूपयन्ति ।
अत्रा इतनुमानं, सन्ति च बहवः प्रतिवादविषयाः ।

कालिदासाविर्भावकालः खट्वीयषष्ठमशताब्दोऽकाल इतीतरे ।
चतुर्थशताब्दोऽप्यपरे । तृतीयशताब्दोऽप्यन्ये ।

प्रमातारस्त, खट्वीयजनः सप्तपञ्चाशद्वर्षपूर्वं मालवदेशे भारतखला-
मभूतायास्तुज्जयिनीनामधेयायां नगर्यां मार्याणां गौरवसूच्यैः सकल-
गुणाकरो विक्रमादित्यनामा नरपतिरासीत् । तस्य सभासदो नवसं-
ख्यकानां कविपण्डितप्ररोभखोनामन्वतमः कालिदासो बभूव । स च
खट्वीयजनस्ययस्त्रिंशत्सप्तपूर्वं ज्योतिर्विंदाभरखं नाम ग्रम्यं निर्मातु-
मारभत । तथा च ज्योतिर्विंदाभरखप्रोपाध्याये—

वर्षे सिन्धुरदृशं नाखरगुणैर्याति कलौ सन्निते

मासे माधवमंश्चितेऽत्र विहितो ग्रन्थक्रियोपक्रमः” । (३)

(१) ब्रह्मगुप्तविरचितखण्डखाद्यटीकानुसन्धेया ।

(२) “नियंतासु नवा कस्य कालिदासस्य सृतिषु ।

प्रीतिमं धुरसाद्रांशु मज्जरोषिव जायते ॥”

वर्षं चरितभूमिज्ञायाम । ॥

(३) सिन्धुरो वस्रो-वस्रो (८) “सिन्धुर. (५) वस्रो”ति शब्दकथनम् । दसं

इदानीन्तु (१८२३ खृष्टाब्दे) कलिंगताब्दाः ५०२४, ततश्च ३०६८ संख्यासु हतासु १८५६ वर्षसंख्या अवशिष्यन्ते । ततोऽपि च १८२३ खृष्टाब्दसंख्यासु हतासु ३३ वतसरास्तितन्ति । एवञ्च मति खृष्टजन्य-प्लयस्त्रिंशद्वत्सप्तपूर्वं ज्योतिर्विंदाभरणरचनारम्भ इति सिद्धम् । ज्योतिर्विंदाभरणरचनारम्भ-चतुर्विंशतिवत्सप्तपूर्वं च विक्रमादित्यगच्छाभिषेकमभये विक्रमसंवत्प्रवर्त्तनमभूदित्यनुमेयते । तेनेदानीं १८८० विक्रमसंवत्, ततश्च १८२३ खृष्टाब्दसंख्यासु हतासु ५७ संख्या अवशिष्यन्ते ।

तत् सिद्धं खृष्टजन्माऽव्यवहितपूर्वशताब्दीकाल एव विक्रमादित्यस्य कालिदासस्य च प्रादुर्भावकाल इति ।

न चायमपरः कश्चन कालिदास इत्यपि वक्तुं युज्यते,

“काव्यत्रयं सुमतिक्रान् रघुवंशपूर्व”

जातं यतो ननु कियच्छ्रुतिकर्मादादः ।

ज्योतिर्विंदाभरणकालविधानशास्त्रं

श्रीकालिदासकवितो हि ततो बभूव ॥”

इत्यनेन ज्योतिर्विंदाभरणश्लोकेन रघुवंश-कुमाररम्भव-मेवदूत-कर्त्तुः कालिदासस्यैव ज्योतिर्विंदाभरणकलृप्तया स्पष्टाभिधानात् ।

नवा राजास्तराश्रितोऽयं कालिदास इत्यपि शक्यते वक्तुम् ।

“मत्तोऽधुना कृतिरियं सति मालवेन्द्रे

श्रीविक्रमाश्रन्तपराजवरे समासीत् ॥

चन्वन्तविश्वपणकामरसिन्दुशङ्खः

वेतालमह-घटकपर्-कालिदासाः ।

जानि घट् (६), अम्बरं शून्यं (०) गुणास्तयः सत्वरजस्तमासि (३) अक्षय च वामा मतिरिति ज्योतिर्विंदा नियमः । तथा च कलिङ्गमारम्भात् अष्टषष्टितरदिस-इक्षवर्षाब्दे (३०६८) अतीति माधवसंज्ञिते वैशाखे मासि ज्योतिर्विंदाभरणरचनारम्भः कृत इत्यर्थः ।

ख्यातो वराहमिहिरो नृपतैः सभायां

रत्नानि वै वररुचिनं व विक्रमस्य ॥”

इति ज्योतिर्विंदाभरणे स्पष्टमभिदधता कालिदासेन स्वयमेवात्मनो
विक्रमादित्याश्रिततया परिचायितत्वात् ।

अत्र तु वङ्गपरिकरत्वेन भारतीयसभ्यतायाः अर्वाचीनतां प्रतिपाद-
यितुमोद्दिष्टमानानां प्रतिवचनमधरस्कुरितं “प्रक्षिप्तमेत” इति वचनो-
च्चारणमस्तरेण नास्ति कश्चित् प्रतिवादोपाय इति सुसमञ्जसमिति ।

अथ तत्रभवान् सकलकश्चिन्मनुकुटुम्बमहामणिरसौ जन्मना कृतम-
वंशं देशं वा समलक्ष्यकारेति निरूपणमिदानीमसम्भवमेव, तादृशमूला-
नुपलम्भात् । तत्र ये च सन्ति विविधाः परस्परविरुद्धा लोकाप्रवादाः,
ते तु प्रायश्चैव विश्वासपदवीं नावगाहन्ते । सुतरां जीवनचरितसङ्-
लनमप्यसम्भवमेव ।

कालिदास इति वङ्गीयनामदर्शनात् वङ्गदेशीय इति केचित् ।
मगधदेशीय इतीतरे । मालवदेशीय एवेति चान्ये । अपरे तु, वक्रमा-
दित्यस्य प्रियसखो मातृगुप्तनामा कश्चिन्महाकविः काश्मीरराजदायादे
द्वितीयप्रवरसेने राज्याभिषेकात् पूर्वमेव काश्मीरमपहृत्य तीर्थं पर्यटन-
पराश्रयो मृते च तदीयपितृव्ये तदानीन्तनकाश्मीरराजे हिरण्यराजे
काश्मीरस्य राजशून्यतया तदीयसिंहासने विक्रमादित्येनैव प्रतिष्ठा-
पितः । अथ गच्छति कियति काले मातृगुप्तः प्रियसङ्गृहो विक्रमादित्यस्य
भरणमाकर्ण्य शोककातरः काश्मीरराज्यमपहृत्य काशीवासमङ्गो कुर्वन्
अत्र स्थितेन द्वितीयप्रवरसेनेन सह परमा मैत्रीमापन्नमानः प्राकृत-
भाषया ‘सितुबन्ध’ नामकं महाकाव्यं विरचय्य द्वितीयप्रवरसेनकृत-

मिदमिति प्रख्यापितवान् । कालिदास इति तस्यैव नाट्यगुणैः
नामान्तरमिति वदन्ति ।

अस्ति कश्चिदोद्देशः सम्प्रदायः, यः खल्वीश्वरेष्वावशादेवोत्कर्षमण-
कषं वा समापन्नानामपि कालिदासकाव्यानामुत्तमसम्प्रदायमाधस्तादंशं नादेव
कालिदासत्रयं मन्यते (१) सन्धे, स पुनः सम्प्रदाय इतः परं तादृश-
मिविधकाव्यदंशं नात् वङ्गिमत्रयं मधुसूदनत्रयसपि मन्यते इति ।
राजशासनभयाभावात् यत् किमप्युच्चारयितुमायासविशेषविरहाच्च यः
कश्चिदेव यथेष्टमावष्टां नाम ; तत्र कः प्रतिबन्धुं शेषेत इति ।

(१) 'एकाऽपि गोवते इति कालिदासा न केनचित् ।

अथारि मधुरोद्गारे कालिदासत्रयो विष्णु ।

अथ स्वरूपेनायकादिनिरूपणम् ।

अभिज्ञानशकुन्तलं नामेदं नाटकम्, एतद् नाटकं महाभारती-
तथा पञ्चपुराणीयतया च स्यात्तत्रतन्नात् इतरनक्षत्रयोगाच्च । यथा साहित्यदर्पणे—

“नाटकं व्यातत्रतं स्यात् पञ्चमन्त्रिसमन्वितम् ।” इत्यादि ।

अत्र दुष्यन्तो धीरोदासी दक्षिणो नायकः । यथा तत्रैव-

“अधिकृत्यनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः ।

स्यैवान् निगूढमानी धीरोदासी दृढव्रतः कथितः ।”

“एष त्वनेकमङ्गलासु ममरागो दर्शयः कथितः ।”

शकुन्तलां तृतीयाङ्कपथ्यन्तं कन्या मुग्धा च, परन्तु स्वकीया
मध्या च नायिका । यथा— तत्रैव

“परकीया विधा प्रोक्ता परोडा कन्यका तथा ।”

“प्रथमाक्तीर्णं शौचममदनविकारं रती वामा ।

कथिता मृदुषु माने समन्वितलज्जावती मुग्धा ॥”

“त्रिनयान्ज्वादिपुत्रा षट्कलमपरा पतिव्रता स्त्रीया ।”

“मध्या विचित्रसुहता प्रकटस्मरयौवना ।

ईषत्प्रगल्भवचना मध्यमव्रीहिता मता ॥”

नच एकस्या एव कन्या-स्त्रीया-मुग्धा-मध्यारूपैः सादृश्यमिति वाच्यम्, वाक्येनै-
वैक दोषानाशङ्कत्वात्—

“कृषिदण्डगोत्रमाख्येयसामां लक्ष्येषु दृश्यते” इति दर्पणकर्मणैव तस्याङ्गकत्वञ्च ।

विप्रलम्भशृङ्गारः प्रधानरसः । स च गान्धर्वविवाहात् प्राक्-
पूर्वरागरूपः, परञ्च प्रवासात्मकः । तथा च—

“यच्च तु रतिः प्रकृष्टा नाभीरुसुपैति विप्रलम्भोऽसी ।”

“अवस्थादृशं नाहपि निवः सङ्कटारामयोः ।

दृशाविशेषो योऽप्राप्ती पूर्वरागः स लभ्यते ॥”

“अप्राप्ती निवृत्तिश्च काव्यान्नापाद्य सञ्चलति ॥”

“लौघं स्थानघासरक्षोघं मारात् उत्प्लिष्याद्धे न्योतिरेनां निरोऽभूत्” इति
 कश्चुकिवाक्यश्रवणेन राज्ञः प्रकृतलाघा सरणानवधारणेन—“यूनीरेकतरस्मिन् गत-
 वति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये” इति लक्षणायोगात् न पठादतः प्रभृति कश्चुविप्रलम्भ
 इति ध्येयम् ।

प्राचुर्येण प्रसादो गुणः । यथा—

“चित्तं व्याप्नोति यः चित्रं शुक्लं त्वनमिवानलः ।

स प्रसादः समस्तं पु रसेषु रचनासु च”

बाहुल्येन वैदर्भी रीतिः । तथा च—

“माधुर्यम्यञ्जकैर्वर्णै रचना ललिततात्मिका !

अवतिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥”

“वैदर्भी ललितक्रमा” इति ग्रन्थान्तरे लक्षणान्तरञ्च ।

तदयं संयोज्योक्तः—

धीरोदात्तः द्वितीन्द्रः पुरुकुलतिलकी दक्षिणो नायकोऽस्मिन्
 प्राक् कन्यान्ते स्वकीया मुनिवरतनया नायिका मुग्धमध्या ।
 शृङ्गारे विप्रलम्भे प्रथमचरमयोः पूर्वरागप्रवासौ
 वैदर्भी नाम रीतिः प्रचरति बहुलं स प्रसादो गुणश्च ॥

समालोचना तु ग्रन्थान्तरे करिष्यते ।

अभिज्ञानशकुन्तलम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

वा स्मृष्टिः स्मृष्टुराद्या वहति विधिदुतं या हृदिर्या च होत्रो ।
ये हो कालं विधत्तः अतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् ।
यामाहुः सर्वबीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः ।
प्रत्यक्षाभिः प्रसन्नस्तनुभिरवतु वस्त्राभिरष्टाभिरीशः ॥ १ ॥

यद्यिच्छावः स्मरति सततं तत्त्वतो मूर्तिं होमः

सन्मूर्तिं त्वेऽप्यखिलभुवनं कल्पते यस्य मूर्तिः ।

यं तत्रापि प्रकृतकवयो वर्णयन्त्यष्टमूर्तिं

वन्दे शम्भुं विगुण-सगुणं तं सदाश्चैरुपम् ॥

चन्द्रिकेव ललिता शरदिन्दोः माधवीव मधुरा प्रकृतिशोः ।

कामिनीव च मनोहरभावा कालिदासकविता जयतीत्यम् ॥

अथ महाकविकुलमुकुटमङ्गमण्यनातमभवता कालिदासेन निर्मितसितकाव्यस्य
निर्विघ्नेन परिसमाप्तिं कामयता निबद्धं मङ्गलश्लोकं 'रङ्गविघ्नोपशान्ताय' नाम्नी-
मादौ प्रयोजयत् ॥ इत्यालङ्कारिकवचनमनुसृत्य रङ्गविघ्नोपशान्तये सूत्रधारः पठति—

वा स्मृष्टिरिति । वा तनुः, स्मृष्टुः जगत्स्मृष्टिकर्तुः परब्रह्मणः, आद्या स्मृष्टिः

शान्तिवत् निर्मायम् ; अलमयति भावः । या तनुः विविधा शास्त्रे च होतृवशात्-
 सुसारैश्च कृतं प्रचिन्तम् हविर्बन्धोयद्रव्यम् , वहति यजमानोद्देश्यदेशान् प्रापयति ;
 अग्निमवीत्याशयः । या च तनुः, होतृ इव नक्षत्री , यजमानरूपेत्यभिप्रायः । ये हे
 तनु, काव्यं बार-तिष्ठिप्रवृत्तिरूपं समसम्, विधत्ते निष्पादयतः ; सूर्य-चन्द्ररूपं तनु-
 इत्यमिति तात्पर्यम् । श्रुतिः कर्षस्व विषयः शब्दः स एव गुणो यस्याः सा, या तनुः
 विषयं समस्तं जगत्, व्याप्य सम्बध्य, स्थिता विद्यमाना ; आकाशमवीत्यर्थः । या
 तनुम्, सर्वेषां बीजानां धान्वादियस्यानां प्रकृतिः अद्भुताद्भुतपदान् हेतुः इति आद्भु-
 तविद्यां ह्युच्यते ; कृतिरूपेति भावः । यथा च तस्या प्राणिनः शरीरिणः, प्राणवन्तः
 प्राणादिवायुपञ्चकशालिनस्तिष्ठन्ति ; वायुरपेत्याशयः । रामिः पूर्वोक्ताभिः, प्रत्यक्षाभिः
 सर्वेषामिव इन्द्रियगोचरीभूताभिः, अतएव प्रत्याख्यातुमशक्याभिरिति भावः , तनुभिर्भू-
 तभिः करणैः प्रसस्यो लोकेषु कृतप्रसादः सर्वेष्वेव लौकिककार्येषु तासां मूर्तीनां
 सर्वथा प्रयोजनीयत्वात् तासाञ्च निष्पादनादित्याशयः, ईशो महेश्वरः कीदृशान् विग्रहादि-
 व्यादिसम्पन्नान् , अवतु रक्षतु ।

अथ प्राणिनः प्राणवन्त इति शब्दद्वयार्थस्य अभिमतया आपाततः पुनरुक्तताप्रतीतिः,
 परञ्च “प्राणो तु चेतनी जन्तो जनु-जनु-शरीरिणः” इत्यमरप्रामाण्यात् प्राणिशब्देन
 शरीरिणावभिधानेन भेदात् उद्देश्यविधेयभावेन भेदाच्च भिन्नाकारशब्दगतत्वाच्च पुन-
 रुक्तवदामासोऽलङ्कारः ।

तथा श्रुतिविषयगुणा इत्यनेन आकाशाद्यप्रतीतो विग्रहस्तु ज्ञिष्ठत्वहीनः । स च
 प्रवितरवगुणा इति पाठेन समाधेयः ।

जलस्य आद्यस्यैव प्रसाधं यथा जनुः—

“नोऽभिध्याय शरीरात् स्वत् मिश्रसुविं विधा. प्रजाः ।

अणएव ससर्जादी तामु बीजसवाद्यजत ॥”

अग्रेरेव देवेभ्यो हविर्ब्रह्ममाह. श्रुतिः — “इहैवायमितरो जातवेदः देवेभ्यो इत्यं
 वहतु प्रजाम् ।”

“সূর্য্যাক্ষাভি প্রতিনিধিঃ স্বাক্ষাথঃ” ইত্যাহংজনমানসেব সূর্য্যকোত্তমবধেয়ম ।

“উদয়াদুদয়াহানৌভৌমসাবনযাসরাঃ” ইতি সূর্য্যসিদ্ধান্তান্ন “তন্মন্তে কনিষ্ঠা
যজ্ঞান্যাত্মাশিবয়ঃ” ইতি মল্লমাসতল্লভূতন্যু তেষু সূর্য্যাবন্দনসৌরৈব পারতিযিনিষ্যা-
দমন্ ।

“তথা শব্দোপি চ শ্রুতেঃ” ইতি, “আকাশ য তু বিষয়েঃ শব্দো বৈশিষ্ট্যো যুগ্মঃ”
ইতি, “কালক্সাত্মাদিশাং সর্বমতল্যং পরমং মহত্” ইতি চ ভাষাপরিচ্ছেদে ।

পুণ্যেভ্যাঃ সর্ববৌজকারণলন্যু প্রত্যক্ষম্ ।

“প্রাণোপানঃ সমানশৌকানব্যানৌ চ বায়বঃ” ।

অরৈরস্যা ইমে ।” ইত্যমরঃ ।

জিবল্লাত্মমূর্ত্তিত্বৈ প্রমাণং যথা বিচ্ছুরাশম্ —

“সূর্য্যৌ জলং মহৌ বজ্রিবাঁতুরাশাসনৈব চ ।

দৌর্জিতৌ ব্রাহ্মণ্য সৌম ইত্যেতাশ্চনবঃ স্মৃতাঃ ॥”

তিষ্ঠিতল্লভূতম্—“মূর্ত্তয়োঽটৌ শিবস্বীতাঃ প্রাণ্যাদিচ্ছনযৌজতঃ” ।

আথোপ্যন্থাঃ প্রপূজ্যাস্তা বেদা লিঙ্গে জিবং যন্তে তে ॥

যা স্ফটিরিতি “আকবিক্তিতঃ কৃতপ্রলয়ো দ্রব্যবত প্রকাশ্যতে” ইতি শ্রীমাদানন্দামৃত-
সিদ্ধিরশ্বম্ । যথা প্রাচীনঃ প্রাচীনত্ব ইতি তু “ধন্যেন জনবান্” ইত্যাদিঃ বৈ?
হতৌবা ।

স্বল্পরা ইত্যম্—সম্ভবানী বহিঃস্থ বিশুদ্ধবস্তুত্বা স্বল্পরা কৌলিন্দেয়ম্” ইতি
স্বল্পরান্ন ১১১

যে মূর্ত্তি, অগ্নীশ্বরের প্রথম সৃষ্টি (জল); যে মূর্ত্তি, যথাবিধানে
নিকলিত হবি বহন করে (অগ্নি); যে মূর্ত্তি, হোম করে (যজমান); যে
ইষ্টমী মূর্ত্তি, বার-তিথিপ্রকৃতি সময় সম্পাদন করে (সূর্য্য ও চন্দ্র);
শব্দগুণবানী যে মূর্ত্তি, সমগ্র অগ্ন্য বাণিশা বহিঃগাছে (আকাশ);

नान्दात्ते स्ववचः () । अलमतिविस्तरेण । (स्तु) नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ।
आर्ये ! यदि नेपथ्यविधानमवसितं तदिहागम्यताम् । (ग)

(क) नान्दात्त इति । नन्दयति आनन्दयति स्वयेन देवादीन् आशिषा वा सभ्या-
निति इनन्तनन्दधातोः पचादित्वादचि नन्देति रूपम् ; ततश्च नन्देव नान्दोति प्रज्ञादि-
त्वात् स्वार्थे अचि स्त्रिवामप्रत्ययः । सा च स्तुत्याञ्जोरन्तरपरा वाक् इत्यालङ्कारिक-
सम्प्रदायसिद्धा इति । तथा च साहित्यदर्पणे—

“आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात् प्रवृज्यते ।

देवैर्हजन्मपादीनां तस्मान्नान्दोति संज्ञिता ॥

मङ्गल्यशङ्खचन्द्राजकोककैरपश्यंसिनी ।

पदैर्युक्ता द्वादशभिरष्टाभिर्वा पदैरुत ॥”

अतस्तु षट्मूर्तेर्वर्णनया भगवतो महादेवस्य स्तुतिः सभ्यानामाशीर्षेणुभजनं चे-
निवक्षम् । ये हि कालं विधत्त इत्यनेन च चन्द्रसंस्मृत्यमवधेयम् ।

श्लोकान्तर्गतमैकैकं वाक्यमेव च एकैकं पदम् । तथा च ‘या षट्परा-
खटिः’ इत्येकम् ; ‘या विधिदुतं इविवं कृति’ इति द्वितीयम् ; ‘या च ह्योती’ इति
तृतीयम् ; ‘ये हि कालं विधत्तः’ इति चतुर्थम् ; ‘श्रुतिविषयगुणा या विश्वं व्याप्य
स्थिता’ इति पञ्चमम् ; ‘यो सर्वबीजप्रकृतिरित्याहुः’ इति षष्ठम् ; ‘प्राणिनो यथा
प्राच्यन्तः’ इति सप्तमम् ; ‘प्रसन्न ईशः तस्मिन् प्रत्यक्षाभिरष्टाभिरनुभिः च’ अतु
इति षाट्मम् वाक्यरूपं पदम् । इतीयमष्टपदा नान्दो । तथा च नाट्यप्रदीपे—

‘श्लोकपादः पदं केषितुं सुतिरुत्तमवाचरे ।

परैरान्तरवाक्यैकस्वरूपं पदमूचरे ।”

पण्डितगण, ये मूर्तिके समस्त मन्त्रेण हेतुं वज्रिणा धातकेन (पृथिवी) एवं
आणिगण, ये नृक्षि द्वारा आपवान् धातके (वाहू) ; महादेव अग्न हरीश,
अत्यन्त मेहे अष्टमूर्ति द्वारा आपनादिप्रकारे रक्षा करन ॥१॥

भरतनाट्यशास्त्रटीकायामभिनवगुप्तस्य—‘पदानि श्लोकावयवभूतानि तिङन्तानि सुब-
नानि वा श्लोकतुरोयांशपदानि वा अवान्तरूपाणि वा ।’

एतन्नास्माभिः संहित्यदर्पणटीकायां बहुधा विस्तृतं द्रष्टव्यमिति नान्देलक्षणे-
सङ्गतिः ।

तथा ‘या सट्टराद्या सृष्टिः’ इत्यनेन उपरितनत्वादादिसतया कस्वरूपा व्यक्तिः
सूच्यते । ‘या विधिहुतं हविर्बहुति’ इत्यनेन दुष्प्रतनिश्चितवीर्यवहनात् शकुन्तला ।
ये इे कालं विधत्तः’ इत्यनेन तर्हीयेनिचिपावसरनिष्पादनात् अमप्या-प्रियंवदे
सूच्यते । ‘या विश्वं व्याप्त स्थिता’ इत्यनेन आकाशसम्पर्किणी मिश्रकेशी । ‘यां
सर्वबीजप्रकृतिरित्याहुः’ इत्यनेन प्रजापतिरूपत्वाददितिकश्यापौ ‘प्राचिनो यया प्राच-
वन्तः’ इत्यनेन च पूर्वपूर्वापूषितानि सूतविदूषकादीनि सर्वाणि पात्राणि सूच्यन्ते,
वायुना प्राचिनां प्राचवत्स्वत्वे तैस्तेः पात्रैरस्य काव्यस्य नाटकत्वनिर्वाहान् । अत-
एवेधं पत्रावलीसंज्ञा नान्दो । यथा नान्दादर्पणे—

“अस्या बीजस्य विन्यासो अमिर्चयस्य कस्तुन

अविष्य वा समासोक्त्या नान्दो पत्रावलीति सा ॥”

एतादृश्यास्य नान्दा अन्ते पाठावसाने, स्वधारः प्रधानमटः प्रवीतीति शेषः ।
इत्यमन्यत्रापि प्रवीतीत्यध्याहरणीयक्रियायाः कर्तरि प्रथमा बोद्धव्या । सूत्रं नाटकीय-
कथासूचनं चारयति उपस्थापयतीति स्वधारः । तथा चोक्तम्—

“नाटकीयकथासूत्रं प्रथमं येन सूच्यते ।

रङ्गभूमिं समाक्राम्य स्वधारः स सूच्यते ॥”

(ख) अलमिति । अतिविकारेण नान्दा अव्यक्तवाक्यत्वेन, अलम् इतोऽप्यतिवि-
क्तुतनान्दोप्रथमो व्यर्थ इत्यर्थः । तथा च सुप्रसिद्धरूपाटपदा नान्दोमयेषा अवान्तराट-
वाक्वरूपाटपदानान्दोप्रयोगादेव किञ्चिद्विस्तरो जातः ; इतोऽपि विस्तृतपद्यायाः श्लोक-
वाक्यान्तराटपदादिनान्दाः प्रयोगो निरर्थक एव ; एतावत्येव नान्दा कर्तव्यमज्ञा-
वरणनिर्वाहान् एतदधिकृत्य च निष्प्रयोजनसमयक्षेपादिति भावः ।

নটী । প্রসিদ্ধ । অজ্ঞ ! ইপচ্ছি ! আণবেদু অজ্ঞো কো
বিজ্ঞো অণুবিজ্ঞিহতু তি । (ঘ)

(ব) আখ্য' : ইয়মস্মি । আচাৰ্য্যতু আখ্য' : কো নিয়োগোঃনুষ্ঠী-
যতামিতি ।

(গ) নেপথ্যেতি । শোভাৰূপস্য মুখ্যনেপথ্যস্য অমূর্ততয়া তদাভিসুখ্যাৎশব্দাৎ
নেপথ্যপদেন বহিধানরূপং লক্ষ্যতে । তথা চ নেপথ্যস্য বৈশ্ববিধানরূপস্য 'অভিসুখ'ং যথা
স্বাভাৱা, অলোক্য সম্বোধনৌঘা নটী বিদ্যতে নবা ইতি বৃহা । সম্বোধ্যস্য অন্তস্থিতি-
স্থানাভিসুখ্যে নৈব সম্বোধনৌঘাতি লোকব্যবহারমনুষ্ঠ্যে বেদমভিহিতম্ । অন্যথা সমা-
দিক্ৰমবলোকয়তা সুবধাৰেণ নটীসম্বোধনে কৃতে তস্য লোকব্যবহারানভিহিতাপ্রত্যয়াৎ
সম্ভাৱনা বিরক্তিঃ স্যাদিতি বোধ্যম্ ।

আখ্য' : সাধি ! । एतेन अभिनयात्मकस्वभावस्यविधाधिनी मत्पदार्थ-
यम्, न पुनरभिनयाय वेतनभागिनी वेय्येति सूचितम् । नेपथ्यविधानं वैश्वरचना, अव-
हितं परिचमात्रम्, तत् तदा, इह अस्मिन् स्थाने ।

“भाक्स्ववेशी नेपथ्यम्” इति । “महाकुलकुलीनार्यसम्यक्जनसाधवः” इति च
अनरः ।

“वाच्यी नटोसुवधारাবार्थनात्वा परस्परम्” इति साहित्यदर्पणात् ‘वाच्ये’ इति
नटोसম্বোধনम् । एवं परत नटोवाक्कादावपि ज्ञेयम् । तथा सुवधारस्य अनौचित्या
शिक्षिततया च संस्कृतभाषाप्रयोगः । तथा च दर्पणे—

“सुवधारामनौचानां संस्कृतं स्यात् कृतात्मनाम् ।”

নান্দ্যপাঠের পর সূত্রধার । অতিবিস্তৃত নান্দ্যপাঠে প্রয়োজন
নাই । (বেশবচনান্বানের প্রতি দৃষ্টিপাত করিয়া) আখ্যে ! যদি বেশ-
বিধান সমাপ্ত হইয়া থাকে, তবে এই স্থানে আইন ।

सूत्र । आर्य्य ! इयं हि रसभावदीक्षागुरोर्विक्रमादि-
त्यस्य अभिरूपभूयिष्ठा परिषत् । अस्याश्च कालिदासग्रथित-
वस्तुना नवेनाभिज्ञानशकुन्तलनामधेयेन नाटकेनोपस्थातव्यम-
स्माभिः , तत् प्रतिपादयमाधीयतां यत्नः । (ङ)

(घ) नटीति । प्रविशन्न रङ्गालये इति शेषः । इयमहम् , अस्मि आगतेत्यर्थः ।
यो नियोग आदेशः , अनुष्ठीयतां मया क्रियताम्, इति आर्य्यो भवान्, आज्ञापयतु ।
आदेशप्राप्तिमावसेवाङ्कं तदनुष्ठानाय प्रवर्षिष्ये इति भावः ।

अस्या अपि अनौचित्या शिचित्तया च श्रीरसेनीभाषाप्रयोगः । यथा दर्पणे-
“श्रीरसेनी प्रयोक्तव्या तादृशीनाश्च योषिताम् ।”

(ङ) सूत्रेति । भीमशब्दादिना भीमसेनादिप्रतीतिवदवापि “एकदेशेन वस्तु-
दास्यो गम्यते” इति आयात् सूत्रपदेनैव सूत्रधारः प्रत्येत्यर्थः । एवमन्ववापि । हि
वचाङ्गि त्वमप्रापिं तन्निशेगमेव जानीहीत्यर्थः । रसः प्रहारादिः भावश्च निर्वेदादिः
मनोविषये विशिष्य दीक्षागुरुः प्राधान्येनोपदेष्टा तस्य रसभावविषयेष्वतीवाभिज्ञत्यर्थः ,
विक्रमे तेजःप्रकाशं लक्षपरालम्भे आदित्य इव तस्य विक्रमादित्योपाधिबन्धस्य उज्ज्वलिनो-
त्पत्तिर्वाग्वैश्वर्यस्येत्यर्थः , अभिरूपाः पण्डिता एव भूयिष्ठा अतिबहुला यस्यां सा
माह्वये, परिषत् सभा सञ्जातेति शेषः । किञ्चेति आर्य्यः । कालिदासेन तदाख्येन
केनचित् कविना ग्रथितं निबन्धं वस्तु सर्वो विषयो यजिष्व तेन, नवेन नूतनेन, अभि-
ज्ञानशकुन्तलनामधेयं नाम यस्य तेन, नाटकेन तदाख्यद्वयकाव्यविशेषेण, अस्यां परि-
षदि, उपस्थातव्यम् उपस्थितव्यं सम्भानां सन्तोषो विधातव्य इत्यर्थः ; तत् तज्ज्ञात, प्रति-

नटी । (श्रुत्वेन करिष्या) आर्या ! एहं आग्नि आग्निशाहि ; उहा—
आगनि आग्नेन करुन , कोन आह्ना पानन करिउते इहेवे ।

नूतधार । आर्य्य ! वन उ जावेन विनेन निरुह नहराज विरु-

অভিধানশকুন্তলম্ ।

পাশ্চাত্যেণ তদ্রূপে কব্যকৃতিবিশেষে, যস্মৈ তেষামভিনয়শীলবাদী অঃপঃ, পাশ্চাত্য-
জ্ঞানং শ্রীযতাম্ । তস্মৈ প্রতিপদ্যেব মে নিয়োগ ইতি মাতঃ ।

“অভিরূপো বুদ্ধে রম্যে” ইতি মীর্দিনী । “সমজ্ঞা পরিপদ্যগোষ্ঠী” ইত্যন্বিত্যঃ পরি-
পদ্যব্দে নাম সমামাশ্ৰয়ং গৃহ্যতে । নতু

“বৈবিশ্যো হৈতুকস্তর্কো নৈবস্তো ধর্মপাঠকঃ ।

বধস্যায়নিষঃ পূর্বং পরিপত্ স্যাৎস্বাভাৱাৎ ॥”

ইতি মনুজ্ঞৈঃ সমাবিশেষঃ, “অভিরূপভূষিষ্ঠা” ইত্যনুপপত্তেঃ ।

কালিদাসঃ কালিদাসঃ “যাকারী স্ত্রীকৃতী ব্রহ্মী কঁচিৎ” ইতি ব্রহ্মঃ । অবি-
জ্ঞায়তে শকুন্তলা আত্মন এক পত্নীতি বুধ্যতে অনেনেতি ‘অভিধান’ বচ্যমাণমঙ্গুরীযক-
তেন জ্ঞাতা শকুন্তলা যস্মৈ তৎ । যাকপাণ্ডি বাদিত্বাধ্যপদলোপী সমাসঃ । শকুন্তল-
পঞ্চিভ্যঃ ণা রচা যস্মাঃ সা শকুন্তলা । ধাতুনামনেকার্যত্বাৎ “রা লাদানে” ইত্যল-
ক্ষিপি রূপম্ । তথা চ মহাস্মারতে —

“নির্মলেনৈতু ব্রজে যস্মাৎ শকুন্তলৈঃ পরিরঞ্জিতা ।

শকুন্তলৈতি নামাশ্রয়ঃ কৃতত্বাপি ততো মতঃ ॥”

নামৈব ন মধেয়ম্, ‘ভাগ-রূপ নামভ্যো ধৈয়ম্’ ইতি স্বার্থে ধৈয়প্রসঙ্গঃ ।

‘নাম কার্য্যে নাটকস্য গমিতার্থ প্রকাশকম্”

ইতি দ্রষ্টব্যঃ, অঙ্গুরীযকিণ শকুন্তলাবগমস্যৈব প্রধানত্বান্নত্বাদস্য অবি-
জ্ঞানশকুন্তলমিতি নাম কৃতম্ ।

‘নাটক’ স্যাতত্ত্বম্ স্যাত্ পঞ্চসম্বিসমন্তিতম্ ।’

ইত্যাদিকং নাটকলক্ষণং সাহিত্যদর্পণে অনুষঙ্গিকম্ ।

মাদিভ্যঃ এই সভা ; ইহাতে বহুতর পণ্ডিত উপস্থিত আছেন । কানি-
মান্যপণ্ডিত নূতন অভিজ্ঞানশকুন্তলনামক নাটক দ্বারা এই সভায়

নটী । সুবিদিদ্যম্মোদায়ে অজ্ঞস্য য কিমপি পরিহাস-
সদি । (চ)

সূত্র । সঙ্কিতম্ । আৰ্য্য ! কথয়ামি তে ভূতার্থম্ । (ছ)

(৭) সুবিদিতপ্রয়োগতয়া আৰ্য্যস্য ন কিমপি পরিহাস্যতে ।

(৭) নটীতি । সুবিদিতঃ সম্যক্ শিখিতঃ প্রয়োগঃ অভিনয়ব্যাপারো যেন
তস্য ভাবস্যয়া হেতুনা, আৰ্য্যস্য ভবতঃ, কিমপি কোপি বিষয়ঃ, ন পরিহাস্যতে
ন পরিহীনং ভবিষ্যতি স্থলিতং ন ভবিষ্যতীত্যর্থঃ । অতএব অভিনয়েন সম্যসম্বো-
জোতপাদনে প্রত্যেকপাত্ৰং প্রতি সম যত্নাধানে বিশেষপ্রয়োজনং নাহীতি ভাবঃ ।

অত্র প্রধানাভিনয়কর্তৃঃ সূত্রধারস্য প্রশংসাকরণেণ সম্বালাসুস্থ্যুখীকরণাত
প্ররোচনা নাম ভারতীকৃতীরঙ্গম্ । যথা দর্শ্যে—

‘সুস্থ্যুখীকারঃ প্রশংসাতঃ প্ররোচনা ।

(৮) সূত্রীতি । সমাভিনয়শিখ্যা প্রতি উত্কৃষ্টতয়া নন্দ্যা হৃদবিম্বাসো নোবিত
হৃদ্যেতৎসূত্রার্থং স্মিতম্ ইবদে হাস্যং তেন সহীতি সঙ্কিতম্ । তে তব সমীপে, ভূতার্থে
সত্যবিষয়ম্ ।

সভ্যদিগকে আমরা সজ্জিত করিব ; অতএব তুমি প্রত্যেক অভিনেতার
প্রতি যত্ন কর ।

নটী । আপনি অভিনয়কার্য্যটি সম্যকরূপে শিক্ষা করিয়াছেন
বলিয়া, আপনার কোন বিষয়েই ত্রুটি হইবে না ।

সূত্রধার । (দেব হস্তের সহিত) আৰ্য্যো ! তোমার নিকট বর্ধাধ
বিষয় বলিতেছি ।

આપરિતોષાદિદુષાં ન સાધુ મન્યે પ્રયોગવિજ્ઞાનમ્ ।

બલવદપિ શિષ્ટિતાનામાત્મન્યપ્રત્યયં ચેતઃ ॥૨॥

નટો । સર્વનયમ્ । એવમ્એદં । અનન્તરકરણિજ્ઞાનં દાષિં

અભ્યો આણવેદુ । (જ)

(જ) એવમેતત્ । અનન્તરકરણોયમિદાનોમ્ આય્ય આજ્ઞાપયતુ ।

“મૂતં સત્યોપસ નયોઃ” इत्यादि हंमः ।

આપરિતોષાદિતિ । વિદુષાં વિજ્ઞાનમ્, આપરિતોષાત્ સ્વકોયવ્યાપારિણ સત્યો-
ષોત્પત્તિપર્યન્તમ્, પ્રયોગસ્ય અભિનયાદિવ્યાપારસ્ય વિજ્ઞાનં વિશેષાભિજ્ઞતામ્, સાધુ ઉત્ત-
કૃષ્ટમેવ સ્થિતમ્, इति न मन्ये । કયમેતદિત્યાહ બલવદિત્યદિ । બલવત અભ્યન્યમ્,
શિષ્ટિતાનામપિ, માદૃશેષુ અભ્યશિષ્ટિતેષુ કા કથા, અને ચક્રત્રવિદગાનામપિ જન નાનિ
સ્વર્ગે, ચેતશ્ચિત્તમ્, આત્મનિ સ્વવિષયે, અપ્રત્યયમ્ અવિન્યસત્ । તથા ચ મહાશિષ્ટિતા
અપિ જનાઃ સત્ત્વાપારિણ લોકોનાં સત્ત્વોષોત્પત્તિઃ પ્રાક્ આત્મશિષ્ટા ઉત્કૃષ્ટધેદિ ન
નિચેતુમર્હન્તિ, તન્માદૃશેષુ અભ્યશિષ્ટિતેષુ કા કથા । મુતરાશ્ચ માં પ્રતિ સુવિહિતૈત્યાદિ-
શ્ચેતસ્યેવ વિજ્ઞાસઃ કથમપિ નોપિત इति म.वः ।

अथ सामान्येन विशेषसमर्थं नटपोऽयान्तरस्थासिद्धलङ्कारः अर्थापख्यां सहोध्यं वै ।

“बलवत् सुष्ठु, किमुत स्वयतीव च निर्भरे ।” इत्यमरः ।

આભ્યો જ્ઞાતિઃ “યસ્યાઃ યાદે પ્રથમે હાદ્યમાનાસાશ્ચત્વર્તીયેઽપિ ।

અષ્ટાદશ દ્વિતીયે ચતુર્થકે પચ્ચદશ સાર્યા ।”

इति अक्षयान् ॥२॥

પશ્ચિતગતેવ મલ્લેવ હૃદય પર્વાશ્ચ, અભિનયજ્ઞાન ઉત્કૃષ્ટે વનિયા
મને કરિ ના । કારણ, અત્યાજનિષ્કિત વાક્યદિગેશ્ચ, નિષેધ વિષય
ક્રિયા અવિદ્યાનો હય ॥૨॥

सूत्र । आर्थे ! किमन्यदस्माः परिषदः श्रुतिप्रमोदहेतो-
र्भौतात् करणीयमस्ति । (भ)

नटी । अध कतमं उण उदुं अधिकरिअ गाइस्सं । (अ)

सूत्र । आर्थे ! नन्विममेव तावदचिरप्रयुक्तमुपभोगक्षमं
श्रीअसमयमधिकृत्य गीयताम् । सम्प्रति हि (ट)

(अ) अथ कतमं पुनः ऋतुम् अधिकृत्य गास्यामि ।

(भ) नटीति । आत्मोक्तं हनौचित्यस्य प्रतिफलत्वात् अप्रतिभतया विनयः, तेषां
कहेति सविनयम् । एतत् त्वथोक्तम्, एतन्नित्यं सत्यमेवेत्यर्थः । अनन्तरकरणीयम् इति;
परं कर्तव्यम् ।

(क) सूत्रेति । परिषदः समाधाः, श्रुतिप्रमोदहेतोः श्रवणसुखजनकान्, गीतान्
अन्यत् किं करणीयमस्ति ? । तद् गीतमेव श्रियतामित्याशयः ।

(अ) नटीति । अथेति प्रश्ने । कतमं ऋतुम् अधिकृत्य गास्यामि,
गास्यामि गानं करिष्यामि ? ।

(ट) सूत्रेति । नन्विममेव । अचिरप्रयुक्तम् अथैवपूर्वोपस्थितम्, उपभोगक्षमं
सम्यगयोग्यम् । हि तथाहि ।

नटी । (विनयेन सहित) हेहा एहे ऋणहे बटे । एधन जागनि पद-
कउंवा आदेश कऊन ।

पूज्यपति । आर्थे ! एहे गऊं अवनयन करिअ गान् किरि अरि
कि कउंवा आदेश ? ।

नटी । कोन् अहुं अवनयन करिअ गान करिव ? ।

ସୁଭଗସଲିଳାବଗାହାଃ ପାଟଲମ୍ବମ୍ବରମିବନବାତାଃ ।

ପ୍ରଚ୍ଛାୟସୁଲଭନିଦ୍ରା ଦିବସାଃ ପରିଣାମରମଣୀୟାଃ ॥୧॥

ନଟୀ । ତତ୍ତ୍ୱ । ଇତି ଗାୟତି । (ଟ)

(ଠ) ତଥା ।

ସୁଭଗେତି । ସୁଭଗୋ ଯ ଅମନ୍ତାପନିବର୍ତ୍ତକତ୍ୱାତ୍ ମନୋହରଃ, ସଲିଳେଷୁ ଜଳେଷୁ ଅବଗାହଃ
‘ଅବଗାହନ’ ଯେଷୁ ତେ; ପାଟଜାମା ତଦାଦ୍ୟନ୍ତସୁମାମାଂ ସଂସର୍ଗେଣ ସ୍ପର୍ଶେନ ସୁରମିଃ ସୁଗନ୍ଧିଃ
ବନବାତୋ ବନ୍ୟବାୟୁର୍ଯେଷୁ ତେ; ପ୍ରକଟା ହାସା ଯଦ୍ଧିନ୍ ତାଦ୍ରୂପେ ସ୍ଥାନେ ସୁବ୍ରଜା ଅନାଥାଶ୍ଚ
ଶିଷ୍ୟା ନିଦ୍ରା ଯେଷୁ ତେ ତଥା ପରିଣାମେ ଅବସାନେ ରମଣୀୟା ବିଚ୍ଚରଣାଦୌ ମନୋହରାଃ,
ଦିବସା ବର୍ତ୍ତନ୍ତ ଇତି ଶିଷ୍ୟଃ । ତିନୌ ନୀତବ୍ରଜ୍ୟ ଗମସୁବିନୟେଭ୍ୟୋର୍ଭେଦିତି ଭାବଃ ।

ଅବ ଦିବସାମାଂ ଗାନେନ ବର୍ଣ୍ଣନାଦିତ୍ୟାପ୍ରତିପାଦନ ପ୍ରତି ସୁଭଗସଲିଳାବଗାହାଦିବହୁ-
କାରଣାନାମୁପସ୍ୟାତ୍ ସମୁଦ୍ଧବିଷୟଈକାରଃ ।

‘କୃତୁଷ୍ଚ କଞ୍ଚିନ୍ତ ପ୍ରାୟେଷ ଭାରତୀଂ ହୃତେମାସ୍ମିତଃ ।’

ହତ୍ୟୁକ୍ତେନ ଯିମସ୍ୟ କୃତୀଃ କୌତୁବନ୍ମ୍ ।

ଆର୍ଥ୍ୟା ଜାତିଃ ॥୨॥

(ଠ) ନଟୀତି । ତଥା ତଦୈବ କରୋମୀତ୍ୟର୍ଥଃ ।

ମୁଦ୍ରାଧାର । ଆର୍ଥ୍ୟୋ ! ଅଚିରୋପସ୍ଥିତ ଏବଂ ମହୋପଯୋଗ୍ୟ ଏହି ଶ୍ରୀମ-
କାଳ ଅବଲମ୍ବନ କରିବାହି ଗାନ କର । କାରଣ ଏଥନ—

ଜଳେ ଅବଗାହନ କରା ବଢ଼ି ମନୋହର; ପାଟିଲମ୍ବମ୍ବର ମଂସର୍ଗେ ବନେର
ବାହୁ ଶ୍ୱଗନ୍ଧି; ଡାଳ ଛାଡ଼ାଡ଼େ ଅନାଥାମେହି ନିଦ୍ରା ଲାଭ କରା ବାହ ଏବଂ
ନିନିଦ୍ରା ଶେଷ ବେଳାସ ବଢ଼ି ମନୋହର ହୁଏ ॥୩॥

ନଟୀ । ତାହାହି । (ଏହି ବଲିଆ ମାହିତେ ଲାଗିଲ)

স্বচবু, স্মিগ্ৰাৎ' মমরেহি' চহ সুউমারকেসরসি'হাৎ' ।

অদ'সমন্তি দশমায়া পমদাগ্রী শিরীষকুসুমাহ' ॥৪॥

(৪) স্বচবুস্মিতানি অমরৈঃ কহ সুকুমারকেসরশিখানি ।

অবত'সমন্তি দয়মানাঃ প্রমদাঃ শিরীষকুসুমানি ॥

অর্থঃ । দয়মানাঃ কৌমল্যভাবেন যত্নাৎ সদয়াঃ, প্রমদাস্তবস্থাঃ, অমরৈঃ
অর্থেন চতুসবেন স্বীকৃতিশ্রদ্ধাদানন্দেনৈবঃ' স্মিতানি মুখেণ স্পৃষ্টানি ; তথা
সুকুমারাঃ কৌমল্যঃ কেসরাণাং কিসল্যকানাং শিখা অমমাগা যेषাং তানি ; শিরীষ-
কুসুমানি শিরীষাশ্লপুষ্পাণি ; অবত'সমন্তি শিরীষপুষ্পীকুর্বাণি । ইতি ত্বম্ কহ
বিতকং য পর্যাক্ষৌচয়ৈব' । শিরীষকুসুমানাং যৌগে প্রকাশাদিদং যৌগসমযাধি-
কারেণ গাননিষেধে'ষম্ ।

'নিব্বা'পারস্থিতৌ কান্নবিষেবোত্সবয়োঃ অর্থঃ' ইত্যমরঃ ।

'অবত'সৌ'ন শ্লিষাং স্মৃতা কথ'পূরে চ শেখরে' ইতি মেদিনী ।

অদমায়া ব্রাহ্ম নীতিরিচম্, তথা চ পিত্তলি=

'পুত্বহে'চতহে মতা তৌস স্তি সুমহা! স'ম'মিষা ।

সৌ চন্'মাণী বুণৌ পিত্তলক'দ'দিহ-স'হি-মত'হী' ॥

অস্তানুবাদো যথা—

পূবাঙ্ক' চতরাঙ্ক' মাচাঙ্ক' ইতি সুমহা! স'ম'মিষা ।

স্বা অদমায়া চত্ৰা পিত্তলক'বিহট:-প্রতিমাভাষাঃ ॥৪॥

অমরগণ আনন্দে যে গুলিকে স্পর্শ করিতেছে এবং যে গুলির উপরি
আগ কোমল, রমণীগণ আদরের সহিত সেই শিরীষপুষ্প গুলিকে
নজর করিয়া কুণ করিতেছে ॥৪॥

સુત્ર । આર્યૌ । સાધુ ગીતમ્ । અહો ! રાગાપદ્ધત-
ચિત્તહત્તિરાલિખિત इव विभाति सर्वतो रङ्गः । तदिदानीं
कतमं प्रयोगमाश्रित्वैनमारोधयामः ? । (७)

નટો । અં ઘટ્ટમ' જ્યેવ અજ્ઞેય આણત્ત' અહિચ્ચાસજ-
ન્તલ' યામ અઉર્વ્વ' શાઙ્ગમ' અહિણીઅદુત્તિ । (૮)

(૭) નતુ પ્રથમમેવ આર્યૈઃ આશ્રયમ્ અભિજ્ઞાનશકુન્તલ' નામ
અપૂર્વ' નાટકમ્ અભિનીયતામિતિ ।

(૭) સ્વેતિ । સાધુ સત્કથમ્ । તદુત્કથ'આર્યૈર્મેવ દર્શયતિ અહો इति ।
અહો આર્યૈઃ । રાગી રજ્જ્વલોકમયઃ , રાગેષ ગાનસુરેષ અપદ્ધતા આજ્ઞાય નીલા
ચિત્તશનિર્ધ'સ સ તાદ્રશઃ સન્ , સર્વતઃ સમન્તતઃ , અલિખિતચિત્તિત इव विभाति ।
અત એવં સાધ્યેવ ગીતમિતિ ભાવઃ । તત્ તથાત્ , કતમં વદનાં મય્યે કમ્ ,
શુદ્ધ્યત इति પ્રયોગો નાટકાદિસમ્ । એનં રજ્જમ્ , આરાધયામઃ સન્નોધયામઃ ।

(૮) નટોતિ । નન્વિતિ સચ્ચીધર્મૈઃ । આર્યૈઃ પ્રવૃત્તા, આશ્રયમ્ “નવેના-
ભિજ્ઞાનશકુન્તલસમાધેદેન નાટકેનોપચ્છાપતત્ત્વમધ્યામિઃ ” इत्यनेन अवधारितम्
अतुर्गौरवद्वयोतमार्थमाश्रयमितिशङ्कम् । અપૂર્વ' નૂતનમ્ આશ્રય'મિતિ અ અજ્ઞેય
અભિનીયતામધ્યામિરિતિ શ્રેયઃ । इति द्वैतौ पुनः प्रश्नी नोपपद्यते इत्याशयः ।

શ્રુત્વાથ । આર્યો ! જાન જાન કરિશાહ । કિ આન્ધર્ય !
પ્રાનેરુ અર સુહર અગરુરુ કરિશાહે , ડાહે રજાગરુ લોકસકલ, સંકલ
નિકેહે વેને ટિલિત હહેશ રહિશાહેન । ડા એવન કોન્ નાટક અન-
ભવન કરિશા હેશાનિકે સજ્જે કરિ ?

નટો । આપનિ ત પ્રથમેહે વનિશાહેન વે , અહિજ્ઞાનશકુન્તલ-
ક્રમક અપૂર્વ નાટક અહિનર કરિવ ।

সূত্র । আর্থ্যে ! সম্যগনুবোধিতোঃস্মি । অস্মিন্ অধি
কৃত্ব বিস্মৃতং ময়েতৎ । কৃতঃ— (খ)

তবাস্মি গৌতরামিণ হারিষা প্রসম্ভ' কৃতঃ ।

এষ রাজিব দুঃসন্তঃ সারঙ্কেষাতিরংহসা ২৫৩

ইতি নিষ্কান্তী । (ত)

প্রস্তাবনা ॥০॥ (য)

(খ) সূত্রিতি । অনুবোধিতঃ তথা স্মারিতঃ কৃতঃ কারণাদিকৃতমিচ্ছ্য' ।

তত্কারণস্বত্বং তবৈতি । অতিরংহসা অত্যন্তমেগশাখিনা, সারঙ্কেষ হরিষেন, এষ
প্রসম্ভ' রাজা দুঃসন্ত ইব ; হারিষা মনোহরেণ, তব্গৌতরামিণ যানস্বরেণ, প্রসম্ভ'
বশত্ কৃত্ব আকৃত্বচিত্তঃ দূরং নীতস্য অস্মি । অতএব অবধারিতবিকল্পবিস্মৃতিজাতি
লাভঃ ।

অথ শ্রীতী উপমাছহারঃ ।

'সারঙ্কঃ পুংসি হরিষে সাতকী স মতঙ্কজী । প্রবলী বিবুঃ' ইতি মীহিনী ।

পদ্মাবল্লভঃ গগন্ 'দুঃসন্তো ন সরিহন্তু' : পদ্মাবল্লভঃ প্রকৌচিতম্ ।" ইতি কথ-
নাম ২৫৩

(ত) ইতীতি । নিষ্কান্তী নির্গতী রজসুসিতী নটীনটাবিতী প্রবঃ ।

(য) প্রেতি । প্রস্তাবযতি অসম্প্রতি বিষয়ন্ সম্ভাবযতি বা সা প্রস্তাবনা । অথ
সাহিত্যদর্পণে—

সূত্রধার । আর্থ্যে ! ঠিক স্বরূপ করাওঁয়া দিরাছ । আমি এইরূপে
ইহা বিস্মৃত হইয়াছিলাম । কারণ,—

অত্যন্ত বেগবান হরিণ যেমন, এই রাজা হৃৎকৃতক আকর্ষণ করিয়া
নইয়া বাইতেছে, সেই রূপ ভোমার মনোহর যানবাহন আমাকে বলকৃতক
আকর্ষণ করিয়াছিল ২৫৩

“नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा ।

सूतधारेण सहिताः संलापं यत्र जुर्वते ॥

चित्रं वाङ्मयैः स्वकार्यीत्यैः प्रस्तुतास्येपिभिमिश्रितः ।

आमुखं तत्तु विज्ञेयं नास्या प्रस्तावनापि सा ॥”

अत्र सादृश्योपन्यासेन दुःस्वप्नप्रवेशरूपान्यकार्यप्रस्तावनादिषु अवलम्बितास्या
प्रस्तावना । अथा तत्रैव—

“यत्रैकत्र समावेशात् कार्यमन्यत् प्रसाध्यते ।

प्रयोगे खलु तज्ज्ञेयं नास्मावलगितं बुधैः ॥”

एतद्वचसि इदमेव बोद्धव्यं दर्पणकारिण ।

(इहार् पत्र ऊक्तस्ये चमिशा गेल)

प्रस्तावना ।

প্রথম সঙ্ক: ।

ততঃ প্রবিশতি রথারূঢ়ঃ সমরচাপহস্তী স্বয়মলসরজ্জ রাজা সূতম্ [১] । [২]

(২) তত ইতি । শরেষু বাযেন সহিতি সমরং চাপং ধনুর্হস্তী যস্য যঃ, 'সম' কচ্ছিত হরিণম্, অনসরজ্জ অনুধাবজ্জ, রাজা দুৰ্ম্মনঃ, সূতম্ তস্য সারথিঃ প্রবিশতিত্যন্বয়ঃ । 'সূত. স্যতা স সারথিঃ' ইত্যমরঃ ।

ইত প্রথমি প্রথমসঙ্কসমাপ্ত্যন্তো মুখ্যসন্নিবি । তথৈবাধে 'বয়' তস্যোখ্যেবা-
ন্যধুকার । হতাশ্ব খলু. জতী ইत्याদিদ্বা শকুনোলাপ্রাপ্তৌ রাজ্য-শ্রীতুসুখ্যাত্ 'কধে'
ইমং জন্ম পেঙ্কিচয় তকৌবিরোহিণী বিচারস্বয় মনসীআগ্নি স বুধা ইत्याদিদ্বা স
বালপ্রাপ্তৌ শকুনোলাপ্রাপ্তৌ শ্রীতুসুখ্যাত্ আরম্ভো নাম প্রাথমিকী জায্যাবস্থা নিবন্ধা
যজ্ঞা দর্শয়ি—

‘ভবেদারম্ শ্রীতুসুখ্য’ যন্তু খ্যকলসিদ্ধয়ে ।”

তথ্যা অনসূয়াপ্রিয়ং বদাম্যং পরিপোষিতঃ শকুনোলাদুগ্ধল্যগ্নোঃ পরস্পরানুসারী বীজ-
নাম অর্থং প্রকৃতিঃ । তথা স তবৈব—

‘অন্যমাতং’ সমুদ্রিষ্ট বহুধা যদ্বিসর্পসি ।

ফলস্য প্রথমো হৈতুবীজ তদমিধীযতে ॥”

ভদ্রনস্বর শরসমম্বিত-ধনু হস্তে, হরিণের অঙ্গসরণ করিতে করিতে
রাজা দুৰ্ম্মনঃ ও সারথি, রথে আরোহণ করিয়া প্রবেশ করিলেন ।

(১) ততঃ প্রবিশতি স্বয়মলসরজ্জ সমরচাপহস্তী রাজা যেন সূতম্ ।

সুতঃ । রাজানং বনবাসলোক । আত্মমন্ ! [চ]

জ্ঞানসারে দদমচ্ছস্যয়ি বাধিচ্ছ্যকার্য্যকে ।

নৃনামুসারিষং সাধাত্ পশ্যামৌব পিনাকিনম্ ॥৬॥

তথা 'বন বীজসমুৎপত্তির্নানাকর্ষসম্পন্নঃ ।

প্রারম্ভে ব সনাতনো তন্মুখং পরিকীর্তিতম্ ॥'

অথ ব স্তম্ভোপাধৌনি দাদমাক্তানি যথাস্থান' নিবেশ্য লক্ষ্যমনি বচ্যাম' ।

(খ) সুত ইতি । আত্মমন্ প্রমথ্যাত্মজালিন্ ! ।

'আত্মমন্ রবিন' সুতঃ " ইতি দর্পে বীজঃ 'আত্মমন্ ইতি সন্ধ্যঃধনম্ । 'পুত্রবাক্যাম-
নীবাণাং সংকটং জ্ঞাতু ক্রতাত্মনাম " ইতি সম্বলন্যয়মাণ সুতস্য অনৌপলব্ধে
ত্রিখিতলব্ধে ব সংকটং মাধা । এবং রাজ্যোঃপি ।

'কুর্হতি : কুর্হসরি পলায়মানে হরিবিরিধি, অধি অধিতোষিতা জ্ঞা মুখো যজিন্
তদবিন্ধ্যং কার্য্যক' অনুর্য্যক তজিন্ ত্বয়ি দুশ্মনং ব , অচুর্হদত্ অর্ঘ্যম্ , অতম্
জনং জনকপুত্রারিষং যজ্ঞম্ অনুরতি অনুরোধবতোতি তম্ , সাধাত্ প্রমথ্যম্ , পিনা-
কিনং পিনাকচতুর্দারিষং লক্ষ্যদেবমিব পশ্যামি ।

অত্র পিনাকিনঃ সাধাত্ মাধোঃপি তত্সম্ভাবনাবশাৎ মাধামিনানিনী তল্লীত্বং
অভ্যাসঃ ।

কৃত্যনামকলং পিনাকিনমবলোক্য দদমচ্ছ্যয়ি সনকপনবলম্বা পলায়ামকলং ;
পিনাকী ব তননুসমতমানি পৌরাণিকততান্নাঃ ॥৬॥

সারথি । (রাজা ও হরিণের প্রতি দৃষ্টিপাত করিয়া) আত্মমন্ !

হরিণের প্রতি এবং গুণারোপিত-ধনুর্দারী আপনার প্রতি দৃষ্টি-
পাত করতঃ, হরিণরূপী বজ্রের অশ্বশরণকারী পিনাকধনুর্দারী সাক্ষাৎ
মহাদেবকে বেন দেখিতেছি ॥৬॥

রাজা ! সূত ! দূরমমুনা সারহেণ বয়মাক্ষাট্যঃ । সৌঃ-
মিদানীমপি (১) । (ন)

গীবাভজ্ঞাভিরামং সুহুরনুপততি স্বন্দনে দন্তদৃষ্টিঃ
পশ্যাদ্ধেন প্রবিষ্টঃ শরপতনভয়াঙ্কুয়সা পূর্ব্ণকায়ম্ ।
শয্যৈ রহ্যবলীড়ৈঃ শ্রমবিত্ততমুখভ্রশিभिঃ কীর্ণবর্ষঃ (২)
পশ্যোদয়প্লুতত্বাঙ্ঘ্রিয়তি বহুতরং স্ত্রীকমুখ্যী প্রয়াতি ॥৩॥

(ন) রাজেতি । সারহেণ হরিয়েন । আক্ষাট্য আক্ষয়্য আনীতাঃ । সৌঃ সারহঃ ।
দানীমপি অখ্যামিঃ পশ্যাদ্ধানেঃপি , প্রয়াতীতি স্ত্রীকস্ব্যৈনাম্বয়ঃ ।

যৌবেতি । অনুপততি পশ্যাৎ ধাবতি , স্বন্দনে অশ্রুদীপ্যরথে অশ্রুদীপ্যং রথং প্রত্য-
ন্যর্থঃ , গীবাভাঃ কল্মষায়া ভজ্ঞেন পশ্যাদ্ধিষি পরিবর্তনেন অভিরামং সুহুরং ক্রমা-
ন্যাত্বা , সুহুরং বারং দত্তা অর্পিতা দৃষ্টিয়ৈ ন সঃ , শরস্ব সন্নিভিন্নবাক্যস্য পতন-
ভয়াৎ স্বগায়ং ভাতভৌতেহঁতোঃ , ভূয়সা অধিকেন , পশ্যাদ্ধেন শরীরস্য পশ্যাদ্ধানেন ,
পূর্ব্ণকায়ং শরীরস্য পূর্ব্ণাধৈ প্রবিষ্টঃ , সশ্রুত্বস্বপদহযাভ্যন্তরে প্রবেশিতদেহপশ্যাদ্ধান
দন্ত্যঃ , শ্রমেন দ্রুতগমনায়াসেন বিরতান প্রকটিতাত্ সুহুরাত্ অশিभिঃ অশ্রুদীপ্য গমন-
জনৈঃ , অহ্যবলীড়ৈঃ অহ্যবলীড়ৈঃ , শয্যৈ বালীড়ৈঃ , কীর্ণ বর্ষাৎ বর্ষাৎ গমনপথো

রাজা । সারথি ! এই হরিণ আমাদিগকে দূরে আকর্ষণ করিয়া
আনিয়াছে । এখনও এই সেই হরিণ—

গীবা পরিবর্তিত করিয়া পশ্চাৎগামী রথের ঐতি , বার বার
স্বন্দর দৃষ্টিপাত করিতেছে ; বাণ পড়িবার ভয়ে , শরীরের পশ্চাৎপাশ
দ্বারা লম্ব খড়গের অভ্যন্তরে অধিকভাবে ঐবেশ করিতেছে ; পরিবর্তে
মুখমণ্ডল প্রকটিত হইয়া বাইতেছে ; তাহাতে সেই মুখ বহুতে পতিত

(১) অয়ং পুনরিদানীমপি ।

(২) হমৈ রহ্যবলীড়ৈঃ ।

স্বিক্ষয়ম্ ! (১) কথমনুপতত এন মে প্রযজপ্রেক্ষণীয়ঃ সংহ-
তোঃ সৃগঃ । [প]

যস্য সঃ, 'উদ্যম্' জড়িত' লক্ষণ' যস্য তস্য ভাবলক্ষণাৎ, বিযতি আকাশে,
বহুতর' সাতিশয়ম্, উর্ষা' ভূমী' চ, সৌকম্' অল্পম্, প্রযাতি গচ্ছতি, প্রলাযমানঃ
স্বল্য' ক্রমঃ উল্লক্ষণাতীত্বেণ আকাশ' এব' অধিক' তিষ্ঠতি ভূমী' চা'ল্পমিতি ভাবঃ ।
ইতি ত্ব' পশ্য ।

অন্য যথাগবহস্তুবর্ণনাৎ স্বभावोक्तिरलङ्कारः । উর্ষ্যামিত্যত্র চ পরুষবর্ণনতয়া
সুতিদুঃখাবহল্যাত্ দুঃশবলদোষঃ, তথা উর্ষ্যামিত্যতঃ পর' সমুচ্ছয়ার্থকশকারঃ
অবশ্য' বক্তব্যঃ, কিন্তু নীক ইতি' বাচ্যানभिधानदोषश्च । 'যাতি ভূমৌ' চ 'কিঞ্চিৎ'
ইতি পাঠে 'তু' তবোঃ সমাধানম্ ।

"বলে রাণী নীলচাকসিতে ত্রিণু" ইতি । "শতাব্দঃ স্যন্দনী রথঃ" ইতি "শস্য"
বালদর্শকম্" ইতি' চ' অমরঃ । "

পশ্যাদ্ভৈমিতি পশ্যাদ্ভৈম্, পৃষীদরাহিত্যত্ সাধুঃ ।

সম্বারা ভলম্ ॥ ৩৯ ॥

(৫) স্বিক্ষয়মিতি । 'অর্থ' সৃগঃ, 'অনুপতত' এব' পশ্যজ্ঞাবত' এব' মে মম, 'কথ'
প্রযজনে দূরমতল্যাত্ 'কট'ন' প্রেক্ষণীয়ো' দ্রষ্টব্যঃ 'সংহ'তো' জাতঃ । এতেন' রথস্য' সাতিশয়
বৈরা' সম্বাদয়িতুমশক্ততয়া সূতস্য' নিন্দা' আচ্ছিপ্যতে ।

অর্দ্ধভূত নতন ভূত দ্বারা পথ ব্যাপ্ত করিতেছে ; এই অবস্থায় অত্যন্ত
উল্লক্ষণ করায়া আকাশেই অধিক গমন করিতেছে, কিন্তু ভূতলে অল্পই
যাইতেছে ;—দৈব ॥ ১ ॥

(বিশ্বক্সেন মহিষ্ঠ) পিছনে পিছনে যাইতে যাইতেই এই হরিণ,
আমার যত্নপূর্বক দর্শনের যোগ্য হইয়া দাঁড়াইল কেন ।

(১) তদ্বৈ কথমনুপতত এব মে প্রযজপ্রেক্ষণীয়ঃ সংহতঃ ।

২৪০

৩২, ২৪০

২১

১ সূতঃ । উদঘাতিনৌ ভূমিরিতি রশ্মিসংযমনাত্ রথস্য
মন্দীভূতো বেগঃ ; তেনৈষ সৃগো বিপ্রক্লষ্টঃ সংবৃত্তঃ । সম্প্রতি হি
সমদেশবর্তী ন তে দুরাসদৌ ভবিষ্যতি (১) । [ফ]

রাজা । তেন হি সুচর্যন্তামভীষতঃ । [জ]

সূত । যথাজ্ঞাপয়ত্বাযুযাণ্ । ইতি ভূয়ো রথবেগং সূচয়িস্মি ।

আযুযাণ্ ! পশ্য পশ্য । এতৈ হি--- [২] (ম)

(ফ) অতঃ সূতঃ 'সুদীপং' পরিহারি সূত ইতি । উদঘাতিয়তি 'সুদীপনং' জনয়তীতি
উদঘাতিনৌ উন্নতাবনতা । ইতি হেতোঃ , রশ্মিরশ্মরশ্মীঃ সংযমনাদাকর্ষণাত্ । বিপ্র-
ক্লষ্টো দূরবর্তী । দুরাসদৌ দুর্লভঃ , অর্থঃ সূগ ইতি শ্রেষঃ ।

(জ) রাজেতি । তেন হি সমদেশবর্তীত্বেনৈব হিতুনা, ভীষতঃ প্রযজ্ঞা স্ব-
রজত্ব ইতি যাবত্, সুচর্যন্তাং সম্বীকরণায় হস্তাত্ ত্যজ্যন্তাম্ ।

“অভীষতঃ প্রযজ্ঞে রশ্মী” ইত্যমরঃ ।

(ম) সূত ইতি । এত ইতি স্তোকস্বরাজিন ইত্যস্ব্য বিশেষণম্ । হি তৎসংজ্ঞা ।

সারথি । স্থানগুলি উচু নীচু ছিল বলিয়া, দড়ি টানিয়া ধরায়
রথের বেগ কমিয়া গিয়াছিল ; তাহাতেই এই হরিণ দূরবর্তী হইয়া
পড়িয়াছিল । এখন সমান জায়গায় রহিয়াছে, স্বভাব আপনাব
দুস্তাপ হইবে না ।

রাজা । তাহা হইলে দড়ি ছাড়িয়া দাও ।

সারথি । আযুযাণ্ বেগন আদেশ করেন । (এই বলিয়া সান্তিধরঃ
রথের বেগ জমাইয়া) আযুযাণ্ ! দেখুন দেখুন ।

(১) আযুযাণ্ ! উদঘাতিনৌ ভূমিরিতি ময়া রশ্মিসংযমনাত্ ইত্যস্ব্য, মন্দীভূতো
বেগঃ । তেনৈষ সৃগো বিপ্রক্লষ্টাশ্চরঃ । সম্প্রতি সমদেশবর্তী ন তে দুরাসদৌ ভবিষ্যতি ।

(২) সূতঃ । ...রথবেগং নিচয়্য । আযুযাণ্ ! পশ্য পশ্য ।

सुक्तेषु रश्मिषु निरायतपूर्वकायाः

स्वेषामपि प्रसरतां रजसामलङ्घ्याः ।

निष्कम्पचामरशिखाश्च, तक्रणं भङ्गः।

धावन्ति वल्गुनि तरन्ति नु वाजिनस्ते (१)॥८॥

सुक्तेष्विति । रश्मिषु चन्द्रशुक्लपु, सुक्तेषु सतसु, निरं विद्यन्ते अथवा दोषा
 वेध इति निरायता अतोवदोषाः पूर्वकाया देवपुरोभागा येषां ते ; प्रसरतां पृष्ठगत-
 कायुर्वेदेन सम्मुखे प्रचलताम्, स्वेषामपि स्वस्वसुरोत्थापितानामपि, रजसां धूलोनाम्,
 अथवा सङ्घट्टितमुत्तमतिक्रान्तुमशक्ताः, निष्कान्ता निःशलाः आभराणां गतं वधिशिरोडोषां
 जिह्वा अपदीया येषाम् ते, तथा प्राप्ता गताः कर्णयोर्भङ्गा अवनमनानि येषां ते
 तथोक्ताः, ते तत्र बाजिनः अङ्गाः, वर्धमानं गलययं धावन्तं वेगेन गच्छन्तः । इति
 सुक्ताकाशे ध्रुवर्त्तने किम् ? । अथवा ईदृशवेगासम्भव इति भावः ।

अपि पूर्व्ववत् स्वभावोक्तिः, धावने तरणसंशयात् शुद्धसन्देहश्च अनयोर्मिथो निर-
पेक्षतया संखटिः । तथा सप्तविधसमासाव्यवस्थात् निरायतपदेन किम् अतिदेशः,
सप्तविधनादिकम् आयतत्वाभावविशिष्टो बोध्य इति सन्देहात् सन्दिग्धादौषः, स तु
'नष्टायतपूर्वकाशः' इति पाठे न परिहाय्यः ।

वसन्ततिलका इत्यम्—“उक्ता वसन्ततिलका तमसा जगौ गः” इति लक्षणम् ॥२॥

দড়ি ছাড়িয়া দিলে পর, বাহাদের দেহের পৃষ্ঠার্কি অত্যন্তদীর্ঘ হই-
য়াছে; আপনাদের খুরোখাপিত সম্মুখগামী ধূলিও, বাহাদিগকে লম্বা
করিতে পারিতেছে না এবং বাহাদের চামরের অগ্রভাগ নিশ্চল হইয়াছে,
আর কর্ণের বক্ষতা নিবৃত্তি পাইয়াছে; সেইরূপ আপনাদে এই অধরণ,
পথে ধাবিত হইতেছে, না,—সম্ভরণ করিতেছে ? ॥৮॥

(१) सुक्तेषु रश्मिषु निराद्यतपूकं कायाः निष्कम्पचामरमिखाः निभनाईकयाः ।

आमोक्षैरपि रजोभिरनाकुनीया धावन्त्वसो मृतजवायनदेव रथ्याः ॥

राजा । वर्यम् । नूनमतोऽहं हरिश्च हरयो वर्तन्ते ।
यतः [१] (म)

यदासौकं सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद्विपुलतां
यदाह विच्छिन्नं भवति क्षतसम्भ्रानमिव तत् ।

प्रज्ञाया यद्वक्तुं तदपि समरेक्षं नयनयोः

न मे दूरे किञ्चित् क्षणमपि न पार्श्वे रथजवात् (२) ॥८॥

(म) राजति । हेसितहरिश्चप्राप्तिसम्भावनाया इत्यर्थः । हरयो मदीयसौटव्यः,
हरिश्चमतोऽहं वेनातिशयादतिक्रम्य, वर्तन्ते वर्तमाना इति भविष्यत्समीचीनं वर्तमाना
इति नूनं तर्कयामोत्यर्थः । “नूनं तर्कं ऽर्थनिश्चये” इत्यमरः ।

यदिति । इयस्य कथात्, वेनात् यत् वस्तु, चासीत् दूरतो दृष्टं ते ह्यस्य चक्षुरासीत्,
सहसातत्पश्चादिव, तत् वस्तु विपुलता निशासताम्, व्रजति प्राप्नोति । इदं सप्त्युक्तदूरका-
विषयम् । यत् वेनादिकं वस्तु, अहो वस्तुत एव, विच्छिन्नं विभक्तम्, तत् वस्तु, क्षत-
सम्भ्रानमिव क्षतसंयोगमिव भवति । इदं पार्श्वस्थविषयम् । यत् वनश्रेयादिकम्,
प्रज्ञाया स्वभावेनैव वक्तुं कुटिलम्, तदपि वस्तु, समा रेखा यस्य तत् तादृशम् भवति ।
इदमपि पार्श्वस्थविषयम् । तथा किञ्चित् किमपि वस्तु, मे मम नयनयोश्चक्षुषोः, अथ-
मपि न दूरे विद्यते सहस्रैव सन्निहितत्वादिति भावः, न वा पार्श्वे तिष्ठति, अत्रादेव
दूरपथादगतत्वादित्याशयः ।

राजा । (आनन्देन सहित) निष्ठय षोडाशुलि, इन्निगंटाके अङ्कि-
ऊम करिशा याइवे । कारण—

याहा मृष्टिगथे शृण्व हिन, वःथर वेगे सहमाडे ताहा विवृत्ति माड

(१) सहमतोऽहं हरितो हरौच वर्तन्ते वर्तमानाः । तवार्थः ।

(२) वदन्तान्, वदन्ते विच्छिन्नम् । न मे पार्श्वे किञ्चित् क्षणमपि
दूरे रथजवात् ।

সূতঃ । পশ্যৈনং ব্যাপাদ্যম্ । (য)

রাজা । শরসন্ধান নাটয়তি (১) । (২)

নেপথ্যে । ভো ভো রাজন্ ! আশ্বমমৃগোঽয়ং ন হন্তব্যো
ন হন্তব্যঃ । (ল)

অতঃ কৃতসন্ধানমিতি 'আশ্বমমৃগো' ক্রীড়োৎপাদ্যম্ । তথা 'অশ্বমৃগো' পাদে
সমুদ্রাণ্যে 'মৃগ' শব্দার্থে বা বসন্তব্যঃ, কিন্তু নোক্ত ইতি বাচ্যানভিধানদোষঃ । স
তু 'ন দূরে' ক্রীড়িত্বা 'অশ্বমপি' ন পশ্যে' রথজবাত্ ইতি উপাঠেন সমাধেয়ঃ । "তস্মৈ
ত্বজ্ঞানসং" ইতি । ইত্যমরঃ ।

এতদনুভবীকৃত্যং বা মট্রিকাব্য—

“অথ পুত্রজবযোগেদয়দ্বৈতং” ইতি বসন্তব্যদতিরীক্য প্রাপ্তসুখী বিভাগম্ ।”

শিখরিশীর্ণত্বম্ “রথৈবদ্বৈতম্” ইতি বসন্তব্যদতিরীক্য প্রাপ্তসুখী বিভাগম্ । ইতি লক্ষ-
ণাৎ ।

(য) সূত ইতি । ব্যাপাদ্যং হন্তব্যম্, হন্তব্যমিতি শ্রীষঃ ।

(২) রাজেতি । নাটয়তি অভিনয়তি । হন্তব্যং হন্তুমিতি ভাবঃ ।

(ল) নেপথ্য ইতি । সমুদ্রে দিক্শিত্তিঃ । অথ হি সানিধিবা দ্বিত্যমরঃ ।

করিতেছে ; যাহা বাস্তবিকই কিঙ্কর, তাহা যেন সংযুক্ত হইতেছে,
যাহা স্বভাবতই বন্ধ, তাহাও সমরেন্থ বলিয়া বোধ হইতেছে এবম্ কণ-
কালের অল্পও কোন বস্তুই আমার নয়নের দূরে কিম্বা পার্শ্বে থাকিতেছে
না ।

সারথি । এই বধা হরিণটাকে দেখুন ।

রাজা । (বাণ-সন্ধান অভিনয় করিলেন)

নেপথ্যে । হে হে রাজন্ ! এটা আশ্বমের হরিণ, মারিবেন না
মারিবেন না ।

(১) সূত ! পশ্যৈনং ব্যাপাদ্যম্ । (শরসন্ধান নাটয়তি)

সূতঃ । আকর্ষ্য অবলোক্য চ । আয়ুষ্মন্ ! অস্ব স্বলু তে
বাণপাতপথবর্তিনঃ কৃষ্ণসারস্যান্তরাযৌ তপস্বিনৌ স-
বৃত্তৌ (১) (৫) ।

রাজা । সসম্ভ্রমম্ । প্রমুচ্ছন্তামভীষবঃ (২) + (৩)

সূতঃ । যথাস্থাপয়ত্যাযুষ্মান্ । ইতি তথা কৰোতি । (৩)

ততঃ প্রবিশতি সশিষ্যৌ বৈষ্ণানসঃ । (৫)

বৈষ্ণা । হন্তসুদায় । রাজন্ ! (৪) আশ্রমমৃগোঃ্য' ন
হন্তব্যো ন হন্তব্যঃ । (স)

(৫) সূত ইতি । কৃষ্ণসারস্ব কৃষ্ণসারহত্যায়াঃ, অন্তরাযৌ নিবারকত্বেন বিশৌ,
সংব্রহ্মণী জাভৌ ।

(৬) রাজাতি । সসম্ভ্রম' সম্ভবতঃ প্রমুচ্ছন্তাম্ আকৃষ্ণ প্রিয়ন্তাম্, অভীষবঃ
অশ্বরজবঃ ।

(৭) তত ইতি । বৈষ্ণানসঃ কখিলপক্ষী ।

সাবধি । (শুনিয়া এবং দেখিয়া) আশ্রমন্ ! দুইজন তপস্বী,
আপনার বাণক্ষেপের পথবর্তী এই হরিণটার বিঘ্নস্বরূপ হইয়াছেন ।

রাজা । (ভরার সহিত) অশ্বরজ্জু আকর্ষণ কর ।

সাবধি । আশ্রমন্ যেমন আদেশ করেন । (এই বলিয়া অশ্বরজ্জু
আকর্ষণ করিল)

তাহার পব শিষ্যাব সহিত একজন তপস্বীর প্রবেশ ।

(১) সূতঃ । ...তে বাণপথবর্তিনঃ কৃষ্ণসারস্যান্তরে তপস্বিনে উপস্থিতাঃ ।

(২) রাজা । (সসম্ভ্রমম্) । তেন হি নিমুচ্ছন্তা ভাজিনঃ ।

(৩) সূতঃ । তথা । (যথ' স্থাপয়তি) ।

(৪) ভী ভী রাজন্ !

ନ ଧ୍ବଳୁ ନ ଧ୍ବଳୁ ବାଘଃ ସନ୍ନିପାତ୍ନୋଽୟମକ୍ଷିନ୍

ସ୍ତଦୁନି ସ୍ତଗଶରୀରେ ତୁଳରାଶାବିବାନ୍ଧିଃ ।

କ୍ଷ ଧତ ହରିଷକାନାଂ ଜୀବିତଂ ସାତିଲୋକଂ

କ୍ଷ ଧ ନିଶିତନିପାତା ବଜ୍ରସାରାଃ ଶରାସ୍ତେ ॥୧୦॥

“ବୈଶ୍ବନସୋ ବନବାସୀ ବାନପ୍ରସ୍ଥସ୍ତା ତାପସଃ” ଇତି ବୈଶ୍ବନସଃ ।

(ସଂ) ବୈଶ୍ବତି । ଉଦ୍ୟମ୍ ଉତ୍ତୋଷ୍ଟ ।

ନ ଧ୍ବଳିତେ । ତୁଳରାଶୀ ଋଷିରିବ, ସ୍ତଦୁନି କାମିନୀ ସନ୍ଧିନ୍ ସ୍ତଗଶରୀରେ ବସଂ ବାସଃ ।
ନ ଧ୍ବଳୁ ନ ଧ୍ବଳୁ ସନ୍ନିପାତ୍ନଃ ନେବ ନିବ୍ରାଜ୍ୟଃ । ନତ୍ର ହିତୁମ ହ କ୍ଷତି । ଧତ ଧ୍ବଳିତେ । ସନ୍ନି-
ଲୋକଂ ଅନ୍ତ୍ୟାନ୍ତୀନୈବ ବିନନ୍ଦରତ୍ନାତ ନିତାନ୍ତବ୍ୟସନମ୍, ହରିଷକାନାଂ ସ୍ତଦୁନିପାତାମ୍,
ଜୀବିତଂ ଜୀବନସ୍ତ କ୍ଷ କ୍ରବ ବର୍ତ୍ତନେ ; ନିଶିତାଂ ପ ଧ୍ୟାତୀ ବର୍ତ୍ତନେ ତୋଷ୍ଟକତା ନିପାତାଂ
ଧାରା ଶିଖାମି, ତତ୍ତ୍ୱାଃ ବସ୍ତ୍ରସ୍ତେବ ଶରୀର ବ୍ୟସ୍ତ ଶିଖାମି, ତେ ତବ ଶରା ବ୍ୟାସ କ୍ଷ କ୍ରବ
ବିଦ୍ୟମା । ବାସନାବନାଞ୍ଚାସ ପାୟପନ ସ୍ତବ୍ୟସ୍ୟେବ ଇବ ସ୍ତଦୁନିବ୍ୟବଧାୟ ସ୍ବକୃତ୍ୟଦାବ୍ୟବଧାୟ
ସ୍ତଗଶରୀ ନିତରାମନ୍ୟାୟଃ ‘ସନ୍ଧ୍ୟାବତୀ ଲକ୍ଷ୍ମୀପାୟୀ ଶୁଦ୍ଧପାୟସାନ୍ୟାୟତ୍ତମ୍’ ଇତି ଶ୍ବାସାଦିଶ୍ବାସ୍ୟଃ ।

ଅତଃ ପର ହାସ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତାବ୍ୟକ୍ତିନି ପୁରାବୈଧ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତାବ୍ୟକ୍ତିନି ସ୍ବସମର୍ଥନ ଦର୍ଶନରନ୍ୟାସଃ, କୌମଳ-
କଞ୍ଚିତସଂକୀର୍ତ୍ତନଶରୀରବିବିଧ୍ୟୋଃ ସଂକ୍ରାନ୍ତନାତ୍ ବିଷମାଳଙ୍କାରଃ ବଜ୍ରସାରା ଇତି କୁମ୍ଭୋପମା ଧ୍ୟ
ହର୍ଷତେଷାଃ କଳ୍ପାଞ୍ଜିଭାବେନ ସଜ୍ଜତଃ ; କ୍ଷ ଧ ତୁଳରାଶାବିବାନ୍ଧିରିତି ଶ୍ରୀତୀପମୟା ପୁନଃ ସଂସ୍ତ-
କ୍ଷତି । ସଂସ୍ତପ୍ତିସଜ୍ଜତୟାପି ପୁନଃ ସଂସ୍ତପ୍ତିସଜ୍ଜତୀ ସନ୍ଧ୍ୟାବତ ଇତି ପ୍ରଦର୍ଶିତମନ୍ୟାସିଃ ଶାନ୍ତି-
ବ୍ୟବର୍ଥନାଦିକାଶାମ୍ ।

“ସାରୀ ବଳି ଶିଖାମି ଧ୍ୟାୟେ ଜୀବିତଂ ବଚି ତ୍ରିପୁ” ଇତିଶରଃ ।

ଉପସ୍ଥାପି । (ହସ୍ତ ଉତ୍ତୋଳନ କରିয়া) ହେ ହେ ରାଜନ୍ ! ଏଠା ଆଜ୍ଞମେର
ହରିଗ ; ଯାରିବେନ ନା ଯାରିବେନ ନା ।

ତୁଳାର ରାମିତେ-ଅଗ୍ନିର ଗ୍ରାସ, ଏହି କୋସଳ ଯୁଗ-ଶରୀରେ ଏହି ବାମ
ନିକ୍ଷେପ କରିବେନ ନା, କରିବେନ ନା । ହାୟ ! କ୍ଷୁଦ୍ର ହରିଗମ୍ଭେର ନିକ୍ଷାପ

তদাশু কৃতসম্বান' প্রতিসংহর সাধকম্ ।

আত্ম'বাণায় বঃ শস্ত্র' ন প্রহন্ত', মনাগমি (১) ৥ ১১ ৥

হরিণকানামিতি অত্যাঙ্ক' কপ্রত্যয়ঃ । নিপাত্যন্তে বিনাশক্যে দ্বিগন্তে 'বনে'তে
নিপাতো ধারা । করণে 'অজ' ।

মালিনী ইত্যম্ "ননমশ্চয়ুবেয়' মালিনী মালিনীকৈঃ" ইতি লঘুবাৎ ৥১০৥
ননু তর্হি' যেন কেনচিত্ত সাম'ব্যশস্ত্র'য হরিণীঃ' ময়া নিহন্ত্যামিষ্য'ক তদিত
তৎ তত্বাদাশুশব্দত্বেনৈব অবজ্ঞাত্বান, কৃত' সম্বান' লঘুপরি পালাত স্থির স্বর
যন্ত তন্ম, সাধকম্ 'অম' ব 'অম্, অ য় য় প্রসিদ্ধ, প্রতিসংহর নিবর্ত্য' । তব কারণ-
মাহ 'অন্ত' ইতি । বো যুগ্ম'ক' যন্তন, 'অন্ত'ম্য বিরক্ত্য প্রাণিনঃ 'বাণায়' রক্ত' ইব
প্রবর্ত্য, কিন্তু 'মনাগমি' নিরপরাধে প্রাণিনি, প্রহন্তে, ন প্রবর্ত্য, 'ল্যাগম'বর্ত্য'-
মেব বিবাক্য যুগ্ম'ক' সৃষ্টবাদিতি ভাব' ।

অত্রাপি পূর্বে বদেব কার্য কারণभावे अर्थान्तरव्याप्तोऽनङ्क' । নত্যা 'অ' ইতি যুট্
প্রত্যয়ৈন প্রকম্প' প্রহন্ত'মিতি লুমপ্রত্যয় মিধানাত্ ভগ্নপ্রকম্পতা দায । 'অ' 'অ' 'অ' 'অ'
'কি' বঃ 'শস্ত্র' ন' প্রহন্ত', 'মনাগমম্' ইতি পাঠেন 'সুনা'বেয়ঃ । 'অ' 'অ' 'অ' 'অ'
'ল্যা' নিরর্থ' কল্লদীপী' নত্যা 'অ'মিতি দ্বিতীয়ামিধায় 'অ' 'অ'মিতি 'সুপম'মি-
ধানাত্ পুনর্ভ'প্রকম্পতা 'অ' 'অ' 'অ' 'অ' ।

"বাণাঃ'বরাধী' মনু'য়" দ্ব্যমরঃ ৥১১৥

চকল জীবনই বা কোথায় ; আর বজ্রের দ্বারা বনবান্ ও জ্বার আপ-
নার বাণগুলিই বা কোথায় ৥১০৥

অতএব কৃতসম্বান বাণটাকে শীঘ্র প্রতিসংহার করুন । কারণ,
বিপদের পরিজ্ঞাপের জন্যই আপনাদের অন্ত্র ; কিন্তু নিরপরাধের উপরে
প্রহার করিবার জন্ত নহে ৥১১৥

(১) 'আত্ম'বাণায় তে 'শস্ত্র'ম্ ।

রাজা । সপ্ৰণামম্ । এষ প্রতिसংহৃত এব । ইতি যথোক্ত-
করোতি (১) । (২)

বৈষ্ণা । সঙ্ঘৰ্ম্ম । সট্‌শমেবৈতন্ পুরুবংশপ্রদীপস্য
ভবতঃ (২) । (৩)

জন্ম यस्य পুরোবংশে যুক্তরূপমিদং তব ।

পুত্রমেবংগুণোপিতং চক্রবর্তিনমাপ্রুচি ॥১২॥

(২) রাজেনি । প্রতিসংহৃত এব নিবর্তিত এব । যথোক্তং করোতি প্রতিসংহরতি-
লভঃ ।

(৩) বৈষ্ণেতি । পুরোবংশাতিকনিষ্টপুত্রস্য বংশে প্রদীপস্তদুজ্জ্বলতাকারকস্য ।
সট্‌শমেব যোগ্যমেব ।

জন্মিতি । পুরোবংশস্য যযাতিপুত্র য বংশে, যস্য তব জন্ম, তস্য তব, ইদম
অজ্ঞাকং নিবারণমার্থং বৈ সংহিতস্ত্যপি বাণস্য প্রতিসংহরণম, যুক্তরূপং সৰ্ব্বথৈব
উপযুক্তং জ্ঞাতম্ । এতেন নিত্যান্নং সন্তুয্যদ্রাশাস্তি পূৰ্বমিতি । এবংগুণোপিতম ইদংঅজ্ঞা-
বিনয়াদিগুণশালিনম, চক্রবর্তিনং সার্বভৌমং পুত্রম্, আপ্রুচি লভস্ব ।

অক্লী ভূমণ্ডলে বর্ততে অধীশ্বরত্বেনাশ্রিত্যত ইতি চক্রবর্তী । “অগ্নিচীমযাজী
পুত্রস্তি মৰিচা” ইত্যাদিবন্ “ধাতুসম্বন্ধে প্রত্যয়াঃ” ইত্যনেন সাধুত্বম্ ।

“চক্রবর্তী সার্বভৌমঃ” ইত্যনরঃ । এতদনুরূপবাক্যং যযাতিপুত্রশ্চ “মবনানীভ্যঃ
ভবতঃ পিতৈব” ॥১৪॥

রাজা । (প্রণামের সহিত) এই প্রতিসংহৃতই হইল । (এই
কিনিয়া প্রতিসংহার করিলেন ।

উপন্বী । (আনন্দের সহিত) আপনি পুরুবংশেব প্রদীপ ; আপ-
নার পক্ষে ইহা উপযুক্তই হইয়াছে ।

(১) রাজা । এষ প্রতিসংহৃতঃ । যথোক্তং করোতি ।

(২) বৈষ্ণা । (সঙ্ঘৰ্ম্ম) উচিতমেবৈতন্ পুরুবংশপ্রদীপস্য নরেন্দ্রদীপস্য ভবতঃ ।

इतरोऽपि । इत्युदाहृतम् । सर्वथा चक्रवर्त्तिनः पुनर्माप्नुहि (१) । (क)

राजा । सप्रणामम् । प्रतिगृहीतं ब्राह्मणवचनं (२) । (ख)

वैष्णवः । राजन् ! समिदाहरणाय प्रस्थिता वयम् । एष चास्मद्गुरोः कण्वस्य कुलपतेः साधिदैवत एव शकुन्तलया अनु-
मालिनीतीरमाश्रमो दृश्यते । न चेदन्यकार्यातिपातस्तदत्र
प्रविश्य प्रतिगृह्यतामतिथिसत्कारः (३) । अपि च [ग]

(क) इतरोऽपीति । शिष्योऽपीत्यर्थः । उदाहृतम् । सर्वथा अवश्यम् ।

(ख) राजेति । प्रतिगृहीतं सत्यतया स्वीकृतम्, ब्राह्मणोक्तत्वादिति भावः ।

(ग) वैष्णवेति । समिदाहरणाय यज्ञीयकाष्ठानयनाय । कुलपतेः शिष्यसमूहनि-
यन्तु अन्नदानादिपूर्वकवद्विस्तरमुपस्थापकस्य, कण्वस्य तटाव्यस्य महर्षेः, आश्रम इति
परिणामव्ययः । शकुन्तलवैव साधिदैवतः साधिदैवतैर्न अधिष्ठातृजनैर्न सहेति सः शकु-
न्तलया अधिष्ठित इत्यर्थः, मालिन्यास्तदाख्याया नद्यास्तोरे इत्यनुमालिनीतीरम् । चेद
यदि अन्यस्य कार्यस्य अतिपातः अतस्त्वं क्षतिरिति यवत, न भवेत्, तत् तदा ।

पूजकवन्दनं योऽत्र ज्ञाय, मेहै आपनार पक्षे ईहा उपयुक्ते वटे ।

अत्रैव एहेरूपं गुणसम्पन्नं मार्वतैर्मपूत्रं लाभं करुण ॥२॥

अपरं तपश्चैव । (हस्त उल्लेखनं करिष्या) अवश्यं चक्रवर्त्तिं पूत्रं
लाभं करुण ।

राजा । (प्रणामपूर्वकं) ब्राह्मणवचनं वाक्यं (मत्तां वलिनां) शीकाव
करिष्याम ।

(१) कश्चित् अयं पाठो भवति ।

(२) राजा । (सप्रणामम्) प्रतिगृहीतम् ।

(३) वैष्णवः । एष खलु काश्यपस्य कुलपतेरनुमालिनीतीरम्...पातः
प्रविश्य ।

ধর্ম্যঃ স্তপোধনানাং প্রতিহতবিপ্রাঃ ক্রিয়াঃ সমবলোক্য ।

শাস্বসি কিম্বক্তো মে রচতি সৌখ্যং ক্রিয়ায়ুঃ ইতি (১) ১১৪

শকুনমেতি । “সবে” তে তেন পুণ্যেণ পুণ্যসৌ ভবুত্ববাত্” ইত্যাদিবৎ কমেদে ততোয়া ।
 অনুমানানীতীরমিতি বিমলস্যৈ অম্যগোভাবঃ ।

কৃত্তপমিলকথং যথা “সুনোনা দৃশয়াহুত যোঃ প্রদীনাতিবোধকাত্” ।

অধ্যায়সি বিপ্রাঃ স বে কুলপতিঃ কুলতঃ ॥”

অথ চতুর্থী নাম নান্যাত্মকারঃ “কার্য্যকরণমুজ্জ্বলং” ইতি দর্শনশাস্ত্রাৎ ।

ধর্ম্যঃ ইতি । প্রতিহতা ভবদ্বাদ্বলপ্রভ বেণেব বিনামিতাঃ বিপ্রা যাসাং তাঃ,
 ধর্ম্যঃ ধর্ম্যাদমর্ষতাঃ তপোধনানাং তপস্বিনাম্, ক্রিয়া যোগাদিকর্ম্মণি, সমবলোক্য,
 সৌখ্যং ভবুত্বস্য যঃ ক্রিয়া: সর্বাধীন যুক্তাবলঃ স পব পদস্থিকং যত স তাড়য়ঃ মে সম
 দৃশ্যমন্ত্যেত্যর্থং, ভুগৌ বাহুঃ, কিয়তু কি পরিমাণম্, রচতি ইতি শাস্বসি । ধর্ম্যঃ-
 ক্রিয়াণাং নির্বিঘ্নতাদর্শনেন স্বকীয়বাহুজঃ সর্ব্বমিব ভূমশ্চলং সর্ব্ববেব রচতোতি শাস্ব-
 সীতি ভাবঃ ।

অথ ধর্ম্যক্রিয়াণাং নির্বিঘ্নতাদর্শনেন স্বকীয়বাহুদ্বারা সর্ব্বস্য সর্ব্বায়া রচায়া
 অনুমানাত শাস্বনাং ন কুলকণম । যথা দর্শয়ে—

“যসি কিলচিৎশেন কিঞ্চিদয়তানুমৈদতে ।”

আখ্যা জাতিঃ ॥ ১১ ॥

তপস্বী । রাজন্! আমরা সমিধ্ আদ্রণ করিবার জন্ত উলিয়াছি ।
 মালিনোনদীর তীরে আমাদের গুরু কুলপতি কথের এক আশ্রম দেখা
 যাইতেছে; শকুন্তলাই ইহার অধিষ্ঠাত্রী । যদি আপনার অল্প কার্য্যের
 ক্ষতিক্রম না হয়; তবে আপনি এই আশ্রমে প্রবেশ করিয়া আত্ম-
 নন্দ্যকার গ্রহণ করুন । আর—

কুলপতিনগের নির্বিঘ্ন-সম্পন্ন ধর্ম্মকর্ম্মাগুলি দেখিয়া, “মহুত গুল

(১) রচাতপোধনানাং ।

রাজা । অপি সম্বিদ্ধিতোঽত্র কুলপতিঃ ? । (ঘ)

বৈখা । ইদানোমেব দৃষ্টিতরং শকুন্তলামতিষিসতৃষ্ণার-
য়াদিদৃশ্য (১) দৈবমস্বাঃ প্রতিকূলং শময়িতুং সৌমতীর্থ-
গতঃ । (ঙ)

রাজা । ভবতু । তামেব দৃশ্যামি । সা খলু বিদিত-
ভক্তির্মাং মহর্ষয়ে নিবেদয়িষ্যতি (২) । (চ)

(ঘ) রাজাতি । অত্র অ.শমে, কুলপতি, পূর্বকৃতকণ্যঃ কণ্যঃ, অপি কিং সম্বিদ্ধিত
আসন্নঃ স্থিতঃ কিম ।

(ঙ) বৈখাতি । অস্বাঃ শকুন্তলায়াঃ প্রতিকূলম্ অমিতবরাদাপ্রাপ্তিঃ বিরোধি,
দৈব পূর্বকণ্যোবদ্রুতম্, শময়িতুং তিনাশয়িতুম্ ।

যথা সচাঙ্গতত্বধৃতম্ — “তত্র দৈবমভিব্যক্তং পৌরুষং পৌর্বদৈহিকম্ ।”

(চ) রাজাতি । ভবতু অর্থাৎ মম স্বগয়াসমগতিরিত্যি শ্রেয়ঃ । সা শকুন্তলামেব ।
বিদিতা অগতঃ ভক্তিঃ মহর্ষিঃ কণ্যুং প্রতি পূজাতয়া সনাতুরাগো যথা সা, মহর্ষ্যে
কণ্যায়, মাং তাদ্রুশ্যভক্তিমানমিত্যর্থঃ, নিবেদয়িষ্যতি জ্ঞাপয়িষ্যতি । মহর্ষিঃ প্রতি মম
ভক্তিঃ প্রত্যচৌক্য শকুন্তলা তা ভক্তিং মহর্ষ্যে কথয়িষ্যতি, ততঃ স মে কণ্যায়
বিধায়িতোঁত মাধবঃ ।

আকর্ষণের চিত্রে চিত্রিত আমার বাহু, কি পরিমাণ রক্ষা করিতেছে”
উহা জানিতে পারিবেন ॥ ১৩।

রাজা । কুলপতি আশ্রয়ে আছেন কি ? ।

উপনী । সম্প্রতিহে, অতিষিসংকার করিবার জন্য ; কন্যা শকু-
ন্তলাকে আশ্রয় করিয়া, উহার প্রতিকূল নৈবেদ্য উপশয় করিবার
নিমিত্ত, সৌমতীর্থে গিয়াছেন ।

(১) সম্বিদ্ধিঃ ।

(২) ভবতু । তামিষ দৃশ্যামি । সা খলু বিদিতভক্তিং মাং মহর্ষ্যে কথয়িষ্যতি ।

বৈখা । সাধযামস্তাবত্ । ইতি (১) সশিষ্যো নিষ্কান্তঃ । (ক)

রাজা । সূত ! নোদয় (২) অশ্বান্ , পুংস্বাশ্বমদর্শনে-
ন্মানং পুনীমহে । (জ)

সূতঃ । যদাশ্বাপয়ত্যাযুশ্বান্ । ইতি ভূয়ৈ রথবেগং রূপয়তি (৩) । (ক)

রাজা । বমল্লাদবলোক । সূত ! অকথিতোঽপি জায়ত
এবায় মাভোগস্তপোবনস্য (৪) । [জ]

বিদিতভক্তিরিতি ভক্তিশব্দো ভাবে ক্তিপ্ৰত্যয়ান্তঃ । তেন পূরণ্যাদিত্যত্র পু বহুবচনি-
ষেধ ইতি তত্রৈব দ্রষ্টব্যম্ ।

(ক) বৈখিতি । তাবত্ বাক্যলঙ্কারে, সাধযামো মচ্ছাম । যথা দর্শণে 'প্রায়েণ
স্থলকঃ সাধিগমিঃ স্থানে প্রযুজ্যতে ।"

(জ) রাজ্যেতি । নোদয় চালয় । পুনীমহে পবিত্রং কুম্ভম্ ।

(ক) সূত ইতি । ভূয়ঃ পুনরপি । রূপয়তি সাধয়তি ।

রাজা । হউক । তাঁহার সহিতই দেখা করি ; তিনি (শকুন্তলা)
আমার ভক্তি জানিয়া, মর্হট্টকে জানাইবেন ।

তপস্বী । তবে আমরা বাই । (এই বলিয়া শিশুও সহিত চলিয়া
গেলেন)

রাজা । সারথি ! ঘোড়াগুলিকে চালাও ; পুণ্য আশ্রম দেখিয়া
আত্মাকে পবিত্র করি ।

সারথি । আয়ুশ্বান্ বাহ্য আদেশ করেন । (এই বলিয়া রথের
বেগ অভিনয় করিতে লাগিল) .

(১) ক্তিচিৎ ইতিশব্দো নাস্তি ।

(২) নোদয় ।

(৩) ভূয়ৈ রথবেগং নিরূপয়তি ।

(৪) তদাশ্বানামভোগস্তপোবনস্য ।

সূতঃ । কথমিব ? । [ট]

রাজা । কিং ন পশ্যতি ভবান্ ? । ইহ হি—

নীবারাঃ শুক-কোটরাভঁক-মুখ-ভ্রষ্টাস্তরুণামধঃ

প্রস্লিগ্ধাঃ ক্বচিদিহু, দোফলভিদঃ (১) সূচ্যন্ত এবোপলাঃ ।

(অ) রাজাতি । সমন্তাৎ সর্বাংসু দিচ্চ । অকথিতোঃপি কেনচিদপরিচায়িতোঃপি তপোবনস্য অগ্রমিব আভোগঃ পূর্ণতা সৌমিত্যর্থঃ জায়তে অনুমীয়তে । ‘পূর্ণত্বব্রাভা-
ভোগঃ’ ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ।

(ট) সূত ইতি । কথমিব কথম্ভূতং তবেদং জ্ঞানমিত্যর্থঃ ।

নীবারা ইতি । তরুণাম্ অধো নিষদেগে, শুকানাং তদাখ্যপশিষাং যে কোটরা-
ভঁকাঃ তরুণাবতরম্, স্থ্যশাবকাঃ তেষাং মুখেভ্যো মষ্টাঃ পতিতাঃ নীবারাস্ত, ব্রুধান্যানি
দৃশ্যন্ত ইতি শेषঃ । তপস্লিভিরিব অনায়াসলভ্যতয়া নীবারব্যবহারাত মুগ্ধৈশ্চ নীলা
অভঁকৈশ্চো দাভঁকৈঃ অন্যত্র তু তদাহুস্ত্যাসম্ভবাত্ তপোবনসৌম্যেয়মিতি ভাবঃ ।
ক্বচিৎ ক্বচিদিদেগে, ইহু, দোফলানি ভিন্দন্তি তৈলার্থং চূর্ণয়ন্তীতি তে
ইহু, দোফলভিদঃ, অতএব প্রস্লিগ্ধা প্রকর্ণেণ তৈলাক্তা এব, উপলাঃ পাবাষাঃ,
সূচ্যন্তে তপোবনসৌম্যলভ্যতয়া দৃশ্যন্ত ইত্যর্থঃ । অন্যত্র ইদৃশপাবাষ-

রাজা । (সকল দিকে দৃষ্টিপাত করিয়া) সারথি ! কেহ না বলিয়া
দিলেও, ইহাই যে তপোবনের সৌম্য, তাহা বুঝিতেছি ।

সারথি । কিরূপে (বুঝিলেন) ?

রাজা । তুমি কি—দেখিতেছ না ? এই স্থানে—

শুকপত্রের কোটরস্থ শাবকদিগের মুখ হইতে নিপতিত, উজ্জীমান

(১) ইহু, দোফলভিদঃ ।

১১০/২১

ବିଷ୍ଣୁସୀମାପଗମାଦଭିକ୍ଷଗତୟଃ ଶବ୍ଦଂ ସହନ୍ତି ଯୁଗାଃ
ତୌପାଧାରପଥାଃ ବଲ୍ଲବଶିଷ୍ଟାନିଷ୍ପନ୍ଦରେକାଞ୍ଜିତାଃ ॥୧୫॥

ଅପି ଚ ।

କୁଷ୍ଠାନ୍ତୋଭିଃ ପବନଚପଳଃ ଶାଖିନୀ ଧୌତମୂଳାଃ
ଭିକ୍ଷୁ ରାଗଃ କିଶଳୟରୁଚାମାଞ୍ଚଧୂମୋଦଗମେନ ।

ଦର୍ଶନାସନ୍ନବାତ୍ ତପୋବନାରନ୍ଧ୍ର ଏବାୟମିତାଭିପ୍ରାୟଃ । ବିଷ୍ଣୁସଂସ୍ଥ ‘ଅସ୍ମାନ୍ କୋଽପି ନ
ହିଂସାତ୍’ ଇତି ବିଷ୍ଣୁସଂସ୍ଥ ଉପଗମାତ୍ ଆଗନ୍ୟତ ଏବ ଲାଭାତ୍ ଅଭିମାନା ଯେଷାମିଦରଞ୍ଜିତା
ମତ୍ୟେଷାଂ ତେ ଯାହୁଃ ଯୁଗାଃ , ଶବ୍ଦଂ ରଥଶବ୍ଦଂ , ସହନ୍ତି ନିବହନମାକର୍ଷୟନ୍ତି । ଅନ୍ୟଥ
ଯୁଗାଂସୀମାପଗମାଦଭିକ୍ଷଗତୟାଂ ନ ସ୍ୟାଦିତି ତପୋବନାଭୋଗ ଏବାୟମିତ୍ୟାଶୟଃ । ତଥା ତୌପାଧାର-
ପଥା ଜଳାଶୟମାର୍ଗାଃ, ବଲ୍ଲବଶିଷ୍ଟାନାଂ ପରିଞ୍ଜିତବଲ୍ଲବଜାୟାଂ ନିଷ୍ପନ୍ଦରେକାଞ୍ଜିତାଭିର୍ବିଗଳୟତ-
ବିକ୍ରମଃ ଅଞ୍ଜିତାଞ୍ଜିତା ବିଦ୍ୟତ ଇତି ଶେଷଃ । ଯୁଗରେକାଦର୍ଶନାତ୍ ବଲ୍ଲବଶିଷ୍ଟାନିଷ୍ପନ୍ଦ-
ଜନିତଂ ସେଷଂ ରେକା ଇତି , ତଥା ଯୁଗୁଃ କାୟିନୀଂ ତପସ୍ତିନାମିବ ଇମି ପନ୍ଥାୟଃ , ତେନ ଚ ତପୋ-
ବନସ୍ୟ ବାୟନାଭୋଗ ଇତି ଭାବଃ ।

ଏବ ତପୋବନାଭୋଗାନୁସାମକାର୍ଥେ ପ୍ରତି ବହୁତରକାରଣୀପନ୍ଥାସାତ୍ ସମୁଦୟଃ , ତତ୍ତତ୍ତ-
ବିଚ୍ଛିନ୍ତିବିଶାଂନୁମାନାଲଞ୍ଜାରଃ ।

‘ଢ଼ଳଧାନ୍ୟାନି ନୌଦାରାଃ’ ଇତ୍ୟମରଃ । ଶାହୁଲବିକ୍ରୀଢ଼ିତ ଇତ୍ୟନ୍ ‘ସୂର୍ଯ୍ୟାଞ୍ଚିମେ’ ସଞ୍ଜା-
ଜାତାଃ ସମୁଦୟଃ ଶାହୁଲବିକ୍ରୀଢ଼ିତମ୍ ” ଇତି ଶବ୍ଦସାତ୍ ॥୧୫॥

କୁଷ୍ଠ ଇତି । ପବନଚପଳଃ ବାୟୁନା କାମ୍ପିତଃ , କୁଷ୍ଠାଣାଂ ଜ୍ଞାମିଷ୍ଟଦ୍ରବ୍ୟଦୀନାମ, ଅନ୍ତୋ-

ମକଳ , ବୁଝେଇ ନୌଠେ ରାହୁଗାଢ଼େ ; କୋନ ହାନେ ଡେହୁନୋକଲତେନକ ହୁମିକ
ପାସାମ ମକଳ ଦେଖା ଯାହେତେହେ ; ବିଷାମ ଲାତ କରାୟ ଜ୍ୟୋବିବୁ ହରିଗଗମ
ରଥେର ମବ ଚୁନିତେହେ ଏବଂ ଜଳାଶୟେର ମଥଣ୍ଡଲି , ବଢ଼ଲେର ଅଥ ହେତେ
ବିଗମିତ ଜଳଦେଖାର ଆକତ ରାହୁଗାଢ଼େ ॥୧୫॥

ଆଉଠ , ବାୟୁମକାଳିତ କୁଞ୍ଜିସ ହୁଇ ନଦାର ଜଳେ ବୁଝୁକଲେର ମୁଲ

এতে চার্ব্বাগুপবনভূমি চ্ছিন্নদর্ভাঙ্কু, রায়াং
নষ্টাশঙ্কা হরিণশিশবো মন্দমন্দং চরন্তি (১) ॥১৫॥

সূতঃ । সর্বং সুপপন্নম্ । [ঠ]

রাজা । লোকমন্তরং গতা । আশ্রমোপরোধো মাভূত্ , তদ্বিহীং ব
রথ' স্থাপয়, যাবদবতরামি [২] । [ঙ]

মির্জালৈ', শাখিনী হস্তাঃ, ধীতানি সূনানি যেনাং তে তাহস্য ভবন্তি । তপোবনং পণ্ডি-
তশক্রবিনসরিগ্নির্মাণাদন্যত্র আসন্নবাত তপোবনভোগ 'এবামিতি ভাব' । অন্যত্র
যজ্ঞাগ্নৌ আহুতচুতস্য ধূমোদগমিন , কিশলয়কর্তা তরুপল্লবযুতোনাং রাগা লোভিত্যস্ ,
ভিন্নো বৈ পরীত্ব' প্রান্তঃ । তপোবনাদন্যত্র ইন্দ্রশাঙ্গাধূমোদগম সম্ভবাত তদাভোগ এব য
মিত্যশয়ঃ । এতে হৃদয়ানাঃ হরিণশিশবশ্চ , নষ্টাশঙ্কা আনন্মাত এব স্বহি সায়া
অদর্শনাৎ নির্ভয়া, সন্তাঃ , ছিন্না ছিন্মা এব এব খাদনাং দত্তা দর্ভাঙ্কা কৃশান' =
মহু, রায়াং তস্যাম্ , সুপবনভূমি সঙ্গানন্তরে , অস্মাক্ অস্মাক্' মর্শীপ এব ,
মন্দমন্দম্ অস্পন্দম্' চরন্তি ভ্রমন্তি । তপোবনং বিনা অন্যত্র ইন্দ্রশাঙ্গি সায়া অদর্শ-
নাৎ তপাবনভোগ এবামিত্যভিপ্রায়ঃ ।

অথপি পূর্বমন্দিবালঙ্কারঃ । মন্দাক্রান্তা হনম্

'মন্দাক্রান্তাশ্চুধিরসনগীর্ষীভনী গৌ যন্তুম্' ইতি লক্ষণাঙ্কঃ ॥১৫॥

(১) সূত্র ইতি । সর্বং অবদুস্কম্ , সুপবনং যুক্তিসঙ্গতম্ , ময়াপি তথৈব দর্শনা-
দি ত সম্ভব' ।

খোত হইতেছে ; স্বতের ধূম উঠিতে থাকায় পল্লবকাষ্ঠির রক্তিম বিপ-
ক্লোত হইয়া গিয়াছে এবং এই সকল হস্তিগণাবক , আমাদের নিকটেই
নির্ভয়ে ছিন্নকুশাকুর উদ্ভানকুমিতে অল্প অল্প বিচরণ করিতেছে ॥১৫॥

সারথি । সমস্তই ঠিক বটে ।

(১) বিদ্যার্চ্যগরিষ্ঠায়াং স্ত্রীকঃ পরিভূতঃ ।

(২) তপোবননিবাসিনাছুপরোধো মাভূত্ এতাবত্বৈব ।

सूतः । धृताः प्रग्रहाः , अवतरत्वायुष्मान् । [ढ]

राजा । अवतीर्य आत्मानमवलोक्य च [१] । सूत ! विनीतवेशेन प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि , तदिमानि तावदगृह्यन्तामाभरणानि धनुश्च । इति सूतस्याप्ययति । [च]

(ङ) राजेति । श्लोकमन्तरं गत्वा रथारूढ एव किञ्चिदाश्रमाभ्यन्तरं गत्वा । तथा गमनेनैव रथचक्रघर्षणेन दम्भाङ्गुरादिष्वतिदृशनादाह आश्रमोपरोध इति । आश्रमस्य उपरोधः रथचक्रघोटकस्य राक्षसिनश्चितिः , माभूत न भवतु । तत् तस्मात् । यावच्छब्दो वाक्यालङ्कारः ।

(ढ) सूत इति । प्रग्रहा अक्षरश्रमयः , धृता रथस्थापनाय आग्रहाः ।

(च) राजेति । आत्मानं दृष्टुम् । देहावलोकनं स्ववेशस्य भावरीक्षाश्चम् । विनीतवेशेन अगृह्यतपरिष्कटेन तपोवनानि प्रवेष्टव्यानि । तथा च महामाननीयानां मुनीनामनिकी विनयवृत्तनमेव सर्वथा सङ्गतमिति भावः । तत् तस्मात् । आभरणानि वीरभावव्यञ्जका अलङ्काराः । गृह्यन्तां रचयन्ताम् । तथा च वीरत्वव्यञ्जकानामाभरणधनुषानभावे विनीतवेश एव स्यादित्याशयः ।

अथ नीतिनाम नाट्यालङ्कारः 'नीतिः शस्त्रं च वर्तनम्' इति द्रष्टव्यलक्षणात् । इदमेव तत्रोदाहृतम् । अर्थाप्यस्य स्यात्तन्मात्रकपतया स्ववर्धसाभवेन सम्पूदानत्वा-सम्भवात् सूतस्येति सम्बन्ध एव चङ्गी , रजकस्य वस्त्रं ददातीतिवत् ।

राजा । (एकटु भित्तरे याईया) आश्रमेर कति ना ह्य , सेहै जङ्ग
एहै पारनठे रथ राखि ; आसि नासि ।

सारथि । अक्षरच्छ धरिग्राहि ; आपनि नाभून ।

राजा । (नामिशे देहेर अति दृष्टिपात करिग्रा) सारथि ! तपो-

(१) क्वचित् आत्मानमिवान्दि नास्ति ।

সূতঃ । গৃহীত । (ত)

রাজা । যাবদাশ্রমবাসিনঃ প্রত্যবেক্ষ্য নিবর্তিষ্যে , তাব-
দাদ্ৰ্শপৃষ্ঠাঃ ক্রিয়ন্তাং বাজিনঃ [১] । (থ)

সূতঃ । যথাস্থাপয়ত্বাযুজ্ঞান [২] । ইতি নিশ্চ্যুতঃ ।

রাজা । পরিক্রম্যাবলোক্য চ । ইদমাশ্রমপদং তাবত্ প্রদ-
শ্যামি । প্রবিশ্য প্রবেষ্টকেন নিমিত্তং সূচয়িত্বা । অয়ে ! (৩) । [৬]

(ত) সূত ইতি । গৃহীত রাজদ্রব্যভরণাদি নু বীতি শ্রবঃ ।

(থ) রাজ্ঞেতি । প্রত্যবেক্ষ্য অমাবাভিযোগশ্রবণাদিনা পর্যবেক্ষ্য । আদ্র্শ মনসঃ-
জনিতযৌজ্ঞানবরণায় জলবিম্বসিদ্ধং পৃষ্ঠং যথা তে । বাজিনাং চোষ্টকাঃ ।

(৬) রাজ্ঞেতি । পরিক্রম্য আশ্রমং প্রতি ক্রিয়ন্তং পদং পদং কৃত্বা । আশ্রম এব
পদং স্থানম্ । প্রবেষ্টকেন দক্ষিণবাহুবা । নিমিত্তং স্পন্দনরূপং যুগলচক্ষুশ্চ , সূচয়িত্বা
অধিনায় । অয়ে ইতি যুগলচক্ষুশ্বাদাদরে ।

বনে বন্যপ্রবেশে প্রবেশ কারতে হয় , অতএব এই সকল অলঙ্কার গ্রহণ কর ।

(এই বলিয়া সারথি নিকট গমর্পণ করিলেন) ..

সারথি গ্রহণ করিল ।

রাজা । আমি যাবৎ আশ্রমবাসাদিগের পর্যবেক্ষণ করিয়া ফিরিয়া
আসি , তুমি তাবৎ ঘোড়াগুলি পিঠ ভিজাইয়া দাও ।

সারথি । আপান যাহা আদেশ করেন । (এই বলিয়া চলিয়া গেল)

(১) রাজা । অবতীয়্যে । সূত ! বিনীতবেশে প্রবেষ্টব্যানি সপৌবলাদি নাম ।
ইদং তাবদ্রুদ্রতমু । সূতাবাভরণানি যনুশ্যোপনোয়াপেয়তি । সূত ! যাবদাশ্রম-
বাসিনঃ প্রত্যবেক্ষ্য অঙ্গসুপাবর্তে , তাবত্ ... ।

(২) সূতঃ । তথা । নিশ্চ্যুতঃ ।

(৩) ... ইদমাশ্রমপদং তাবত্ প্রদশ্যামি । প্রবিশ্য নিমিত্তং সূচয়ন ।

শাস্তমিদমাশ্রমপদং স্কুরতি য বাহুঃ কুতঃ ফলমিহাস্ব ৷
অথবা ভবিতব্যানাং হারাণি ভবন্তি সর্বত্র ৷১৬৥

‘পদ’ ব্যবসিতিবাণস্থানলক্ষ্যাদিহি বস্তুম্ ।”

‘ভুজবাহু প্রবেষ্টো দোঃ’ ‘নিমিত্ত’ হৈতুলক্ষণোঃ’ ইতি য অনরঃ । ‘অযে ক্রোধে
বিষাদে চ সম্ভ্রমে স্মরণে’ ইতি য । “সম্ভ্রমঃ সাক্ষসে’ ইতি স্মৃতি সংবেগাদর্যোপি ।”
ইতি য বিদ্যঃ ।

প্রবেষ্টক ইত্যনুকম্পায়াং কপ্রত্যয়ঃ ।

জান্নমিতি । ইদম্ আশ্রমপদং তপোবনরূপং স্থানম্, জাতং শান্তিরসম্যৈব আশ্র-
মভূতম্ ; তপস্বিভিরেবাশ্রিতত্বাদিতি ভাবঃ । অব্যয়ানাং নামার্থত্বাত্ চকারঃ কিত্বর্থঃ
তথা য কিন্তু বাহুদংলিখ্যো ভুজঃ স্কুরতি স্পন্দতে স্পন্দিত্বা উত্তমস্ত্রীলামরূপং ফলং
সূচয়তীত্যর্থঃ । ইহ আশ্রমে, অস্ব দলিখ্যভুজস্পন্দনস্ব, ফলম্ উত্তমস্ত্রীলামরূপঃ
সুখিতবিষয়ঃ, কুতঃ কাম্যাত্ সম্ভবতি ? কুতঃ’ ইতি নেতব্যং ; শান্ততয়া নিঃসংশয়তঃ
স্থানে শ্রদ্ধারূপীহাসপ্রদত্তঃ সর্বত্রৈব সম্ভবাতিত্যর্থঃ । উত্তমামনুষ্যপতিং স্মরমেব
অসামান্যতঃ সম্ভবতি । অর্থবৈতি সমর্থম্ । অবশ্যং ভবিষ্যন্তীতি ভবিতব্যানি তেষাম-
বশ্যভাবিনাং বস্তুনাং, হারাণি ভবনকারণানি, সর্বত্রৈব ভবন্তি ইত্যরেক্ষাদবশ্যাত্
জায়ন্তে । তথা য কুসুমী ক্রীটস্বৈব শাস্তে’ ইত্যশ্রমে ইত্যরেক্ষ্যৈব শ্রদ্ধারস্যপি সম্ভবা-
দিত্বমিপ্রাথঃ ।

অথ সাক্ষ্যেন বিশেষসমর্থনরূপী’ ইত্যনুকম্পায়াং সৌ’ ইত্যনুকম্পায়াং । তথা দলিখ্য বাহুরিতি

রাষ্ট্রা । (পাদক্ষেপপূর্বক দৃষ্টিপাত করিয়া) এই আশ্রম ; প্রবেশ
করি । (প্রবেশপূর্বক দক্ষিণবাহুদ্বারা শুভলক্ষণ স্মরণ করিয়া) ওহে !

এই আশ্রম, শান্তিরসের স্থান ; অথচ দক্ষিণ বাহু স্পন্দিত হই-
তেছে ; স্মরণে এখানে ইহার ফল হইবে কোথায় হইতে ? । অথবা
যাহা অবশ্যই হইবে, তাহার উপায় সবত্রই হইয়া থাকে ৷১৬৥

ନେପଥେ । ଝଡ଼ି ଝଡ଼ି ପିମ୍ପସଞ୍ଜିଷ୍ଠୀ [୧] । [ଧ]

ରାଜା । କର୍ଣ୍ଣଂ ଦତ୍ତା । ଅଧି ! ଦକ୍ଷିଣେନ ବ୍ରହ୍ମବାଟିକାମା-
ଳାପ ଛବି ଅଧୁୟତେ, ଯାବଦନ୍ତ ଗଚ୍ଛାମି । ପରିକ୍ରମ୍ୟାବଲୋକ୍ୟ ଚ । ଅଧି !
ଏତାଃ ପଞ୍ଚକନ୍ୟା: ସ୍ବପ୍ରମାଣାନୁରୂପେ: ସେଚନଘଟୈର୍ବାଲିପାଦପିଣ୍ଡ-
ପଥୋ ଦାତୁମିତ ଏବାଭିବର୍ତ୍ତନ୍ତେ । ନିରୁଦ୍ଧ । ଅଞ୍ଜି ! ମଧୁର-
ମାସାଂ ଦର୍ଶନମ୍ । [ନ]

(ଧ) ଝଡ଼ି ଝଡ଼ି: ପିମ୍ପସଞ୍ଜିଷ୍ଠୀ ।

ବାହୁବିଂଶେ ବଳାୟି ବାହୁରାମି ସାମାନ୍ୟାଭିଧାନାତ୍ ବିଶେଷେ ଅବିଶିଷ୍ଟାଞ୍ଜିଷ୍ଠୀ: ; ସ ଚ
'ସ୍ନାତ୍ ଅଞ୍ଜିଷ୍ଠୀ ବାହୁ: , ଛୁରାମି ଚ ଦକ୍ଷିଣ: କୁତ: ଫଳନିଷ୍ପାତ୍ୟ ' ଇତି ପାଠେନ ସମାଧିତ: ।
"ବିଶିଷ୍ଟାଞ୍ଜିଷ୍ଠୀ ଗୁରୁ ପାଦାନାନ୍ତ୍ୟ ବିକାଶ୍ୟେନ " ଇତି ଶ୍ରୀ: 'ବିଷ୍ଣୁ' ଇତି ତୃତୀୟଞ୍ଜିଷ୍ଠୀ-
ମାଞ୍ଜିଷ୍ଠୀ ଗୁରୁତ୍ବମନ୍ତୋକାର୍ଥ୍ୟମ୍, ସମାଧାନୀୟପାଠେ ତୁ ଲଘୁତ୍ବମିତି ବିଧିମ୍ ।

"ଅପାଦେ ନିର୍ଗମି ଶ୍ରୀମ୍" ଇତି ବିକାଶ୍ୟଶ୍ରେୟ: ।

ଭବିଷ୍ୟଦ୍ଭାବନାମିତି "ଭବିଷ୍ୟଦ୍ଭାବନାମିତି" ଇତି କର୍ତ୍ତାଦି ତତ୍ତ୍ବମତ୍ୟକ୍ତ: ।

ଆର୍ଥା କାଳି: ॥୧୫॥

(ଧ) ନେପଥା ଇତି । ପିମ୍ପସଞ୍ଜିଷ୍ଠୀ ଅନୁସାଧାପିମ୍ପସଞ୍ଜିଷ୍ଠୀ, ଝଡ଼ି ଝଡ଼ି: ଚକ୍ରାନ୍ତମ୍ଭାବିନି,
ଆଗଚ୍ଛତମିତି ଶ୍ରେୟ: । ନେପଥାତ୍ ଶକ୍ତିକଳାପାଦା ଶକ୍ତିରିସମ୍ । "ଶ୍ରୀରାମେନ ପ୍ରସିଦ୍ଧା
ତାହାସିନାଞ୍ଜିଷ୍ଠୀ ଶ୍ରେୟ:ମ୍" ଇତି ଶାଞ୍ଜିଷ୍ଠୀଦର୍ପଣାତ୍ ଶକ୍ତିକଳାଦିନାଂ ଶ୍ରୀରାମେନାଭିଧେୟମ୍ ।

(ନ) ରାଜାମି । କର୍ଣ୍ଣଂ ଦତ୍ତା ତଦାଳାପଞ୍ଚବଦ୍ଧାଞ୍ଜିଷ୍ଠୀ ସମ୍ପ୍ରାପ୍ତ୍ୟ । ଅଧି ଝଡ଼ି-

ନେପଥା । ପିମ୍ପସଞ୍ଜିଷ୍ଠୀ ଏହି ନିଟକ ଏହି ନିଟକ ।

ରାଜା । (କାମ ନିଶା) ଓଃ ! ଓଞ୍ଜାନେର ଅଧୁର ଦକ୍ଷିଣ ନିଟକ ଦେନ
ଆନାମ ଗୁନିତେହି ; ତା ଏହି ଆନେହି ଯାହି । (କତିପରପଦକ୍ଷେପମ୍ପୂର୍ବକ

(୧) ଶଞ୍ଜିଷ୍ଠୀ ।

শুভান্দুল'মমিদ্র' বপুরায়মবাসিনো যদি জনস্ব ।

দূরীকৃতাঃ খলু গুণৈবদ্যানলতা বনলতাभिः ॥১৩॥

অসম্বোধনম্ । হস্তবাটিকা দক্ষিণে সপতনস্য অদূরে দক্ষিণায়াং দিশি, আশ্বাষঃ
কথোপকথনম্ সূচয়ত ইব । যাবচ্ছব্দোঃস্বধারণে । অত্রৈব হস্তবাটিকা দক্ষিণেনৈব ।
অয়ে ইনি বিস্ময়ে । স্বপমাণানুরূপৈঃ নিজনিজদৃষ্টপরিমাণযোগ্যৈঃ, স্বেচ্ছনগঠৈঃ জল-
দামকুম্ভৈঃ, বালপাদপেভ্যঃ শুভ্রহস্তৈঃ পয়ো জলম্, দাতুম্, ইত এব অস্মানিব দিশি
অভিবচন্তি আগচ্ছন্তি । নিকৃষ্য বিশেষণাবলোক্য । অহী ইত্যর্থঃ । আসা
তপস্বিকন্যকানাম্, দর্শন'মধুর' প্রীতিকরম্ ।

দক্ষিণেনেতি “অদূরে এনোঃসপতন্যাঃ” ইত্যেনপ্রত্যয়ঃ । অস্ময়মিদম্ হস্তবাটিকা-
মিতি “দ্বিতীয়েনেন ” ইতি দ্বিতীয়া ।

“অমাল্যমণিকাসেদ্বীপবনে হস্তবাটিকা” ইতি “যাবস্তাবস্ত সাবল্যেঃস্বধৌ মানৈঃস্ব
ধারণে” ইত চামরঃ । “মধুরী তুমিথল্লদু” ইত্যেকার্থঃ ।

শুভান্নেতি । যদি।।যাত্রী সবে যাসৌন্দর্য্যবর্ধকচেষ্টারহিতে তপোবনে বসতীতি
তস্ব, জনস্ব শকুন্তলারূপস্ব লোকস্ব, ইদ' বপুঃ শরীরম্, শুভাঃ কামপ্রহস্বভাবেন
নির্ম্মলা রসকজনা অন্তে সমাপি যস্ব তস্মিন্ শুভান্নে রাজান্নঃপুরে, দুর্লভম্ অসম-
বাত্ দুষ্প্রাপম্, ভবেদিত শ্রেষঃ । তদা বনলতাभिঃ অঘর্তনৈব হস্ত প্রামাণিরিতি

দর্শন করিয়া) ওহে এই তপস্বিকন্যারা, আপনাদের অশ্রু রূপ সেচন-
কলস দ্বারা ক্ষুদ্র বৃক্ষগুলিকে জল দিবার নিযুক্ত, এই দিকেই আসি-
তেছে । (বিশেষ ভাবে দেখি যা) কি আশ্চর্য্য ! ইহাদের দর্শনটী বড়ই
প্রীতিকর ।

তপোবনবাসী লোকের এই আকৃতি যদি রাজাদের অন্তঃপুরে
দুর্লভ হয়, তবে বনলতা নিজগুণে উদ্যানলতাকে পরাধিত করিল ॥১৭॥

यावदेताच्छायाभिमानाश्रित्य प्रतिपालयामि । इति वि-
कयन् स्थितः । [१] [प]

ततः प्रविशति यथोक्तव्यापारा सङ्गं सर्वं भ्यां शकुन्तला । [फ]

भावः, गुणैः कामलतामनाहरताप्रभृतभिः, उदयानलताः बहुयत्नेन वञ्छिता इत्याशयः,
दूरकृताः स्नानं परीक्षा एव । तथा च अयमलालितया शकुन्तलाया रूपमाधुर्येण
प्रयत्ननातिनाना राजान् पुरवासिनीनां रमणीनां ह्यनीकरणम्, अयमवज्ञानिवर्गल-
ताभिः प्रयत्नवर्द्धतानामुदयानलताया ह्यनीकरणमेव अतीवविशेषकरमिति भावः ।
अतएवायं अमममवदस्तुसम्बन्धरूपा निदर्शनालङ्कारः । तेन च शकुन्तलायाः सौन्द-
र्यं महीयमिति ध्वन्यत इत्यलङ्कारिणं वस्तुभविः ।

यदीत्यभिधानानन्तरं तदा इत्यस्याभिधानेऽपि सामर्थ्यादेवावगतेन नूनपदत्वदीयः
“कचिन्न दीपो न गुणः” इति दर्शयामास ।

तथायं शकुन्तलां प्रति दुष्मन्तस्य अनुरागरूपकाव्याजस्य समुत्पत्तेरूपस्यो नाम
मुखसम्भेरङ्गम् ।

“कायं यं स्य समुत्पत्तिरूपस्येप इति कृतः” इति लक्षणात् ।

“स्वावरं भूभुजामन्तपुरं स्वादवरोधनम् । यज्ञान्तावरोधस्य इत्यमरः ।
अर्थः जातिः ॥१७॥

(प) यावदिति । इमां ह्यार्या वृक्षाणां छायामाश्रित्य एता आगच्छन्तीत्यलङ्कार-
न्यासः प्रतिबलधामि प्रतीक्षे । को नाम स्वयमुपस्थितं सुदृशं न पश्यतीति भावः ।
यावच्छब्दो वाक्यालङ्कारिः ।

(फ) तत इति । यथोक्तः संवन्धव्यवधारणमैव व्यापारो यस्याः सा ।

एहं ह्यग्निं अवलम्बनं करिष्यामि हेहात्मनः प्रतीक्षां करिष्यामि । (एहं वनिषा
ह्यग्निं द्रष्टुमेव)

(१) यावदिमां छायामाश्रित्य प्रतिपालयामि । विविकयन् स्थितः ।

एका । हला ससुतले ! तत्तो वि तादकस्यस्य अस्सम-
कस्यपि पिपदरा त्ति तक्केमि ; जेण णोमालिकाकुसुमपरिपेल-
वावि तुमं एदाणं आलवालपरिजरणे णिउत्ता । [व]

(ब) हला शकुन्तले ! त्वत्तोऽपि तातकस्यस्य आश्रमवृद्धाः
प्रियतरा इति तर्कयामि ; येन नवमालिकाकुसुमपरिपेलवापि त्वम्
एतेषामालवालपरिपूरणे नियुक्ता ।

(ब) एकैति । हलीति सखीसम्बोधने । त्वत्तोऽपि भवत्या अपि ।
प्रियतरा अधिकप्रियाः, इति तर्कयामि आलोचयामि 'न' येन हेतुना, नवमालिका-
कुसुमवत् परिपेलवापि सर्वतः कीमलापि । एतेषाम आश्रमवृद्धाणाम्, आलवा-
लानां मूलस्यखातानां परिपूरणे जलैः पूर्णोकरणे ' उपकारकादुपकार्य' प्रियतर-
मेवेति भावः ।

“हस्ते हस्ते हलाह्वानं नीचं धेटौ सखीं प्रति । “स्यादालवालमावालमावापः”
इति चानरः । “पेलव” कीमलम्” इति त्रिकाष्टशेषः ।

তদনন্তর দুইটা সখীর সহিত উক্তরূপে (জলকুন্তলধারণ করিয়া) শকু-
ন্তলা প্রবেশ করিল ।

একটি সখী । শকুন্তলা ! আমি মনে করি—বাবা কথের নিকট
তোমা অপেক্ষা আত্মমের গাছগুলি বিশেষপ্রিয় ; যেহেতু নবমালিকা-
ফুলের ছায় অতিশয় কোমল হইলেও, তোমাকে এগুলির পরিখা পূরণ
করিতে নিযুক্ত করিয়াছেন ।

শকু । হলা অনসূয়ে ! ন কেবলং তাদস্ম শিশুশো, মম
বি এদেসুং সছৌদরসখিহৌ । ইতি বৃক্ষসেবনং নাটয়তি (১) । (ম)

দ্বিতীয়া । সখি ! সন্তলে ! উদকং লম্বিতা এদে গিচ্ছা-
শ্রালকুসুমদাহণী অক্ষমকুলম্বা । দাশি' অতিক্রান্তকুসুমস-
মএ বি কুলকে সিঞ্চছা ; তেণ অণহিসম্বিগুরুশো ধম্মো भवि-
স্সতি (২) । [ম]

(ম) হলা অনসূয়ে ! ন কেবলং তাদস্ম নিয়োগঃ, মমাপি এতৌশু
সছৌদরসখিহঃ ।

(ম) সখি ! ব্রুকুন্তলে ! উদকং লম্বিতা এতৌ গ্রীষ্মকালকুসুমদা-
য়িনঃ আশ্রমচূড়ঃ । ইদানীম্ অতিক্রান্তকুসুমসময়ানপি চূড়ানু
সিঞ্চামঃ ; তৌ অনমিসম্বিগুরুশো ধম্মৌ भविष्यति ।

(ম) শকু ইতি । এতৌ আশ্রমচূড়ৌশু সছৌদরসখিহঃ একাশ্রমজাতত্বাৎ সছৌদ-
রখিব প্রবয়ঃ । তৌ তাতনিবোধং বিনাশ্রয়ং স্থয়মিব খং হবশাদিবৈতানু সিঞ্চানীতি
জ্ঞাবঃ । নাটয়তি অভিনয়তি ।

(ম) দ্বিতীয়েতি । উদকং সিক্তজলম্, লম্বিতাঃ প্রাপিতাঃ । অতিক্রান্তঃ কুসু-
মসময়ঃ পুষ্পোৎপাদনকালো যৌক্তান্ । অনমিসম্বিগা উপহারপ্রত্যাশাভাবেন বৃক্ষকৌ
নকুন্তনা । ওলো অনসূয়া ! কেবলং বাবার নিয়োগ নহে ;
আমারও এগুলির প্রতি সহোদরের ত্রেহ রহিযাছে । (এই বকিয়া
গাছে জল দেওয়া অভিনয় করিতে লাগিল)

দ্বিতীয়া সখী । সখি ! শকুন্তলা ! গ্রীষ্মকালে পুষ্পদাহী এই

(১) শকুন্তলা । ন কেবলং তাৎশিশুশো এষ অতি নৌ সৌদরসখিহৌ বি
এদেসু । নাট্যেন সিঞ্চতি ।

(২) দ্বিতীয়েত্যাदिपाठः पुस्तकात्परि भाषि ।

‘শকু । হলা পিঙ্গবদে ! রমণিয্য’ মন্তেসি । ইতি ভূগো ইত-
সেবন’ নাট্যশ্রুতি (১) । (খ) ৫

রাজা । নির্বক্ষ্য’ আত্মগতম্ । কথমিয়’ সা কল্লদুহিতা শকু-
ন্তলা । সবিষয়ম্ । অহো ! অসাধুদর্শী খলু ভগবান্ কল্ল’ ; য
ইমামাত্মমধর্ম্যে নিযুক্তো [২] । [১]

(য) হলা প্রিয়’বদে । রমণীয়’ মন্তয়সি ।

মহান্ । বর্তমানমসং এব পুণ্যদায়িনী জলদান’ প্রবুৎপন্নভাষ্যেব, অতিক্রান্ত-
কৃতসমসংবোধী জলদানন্তু ততপ্রত্যাশা’ বিনেবেতি মহত্সমিব তদ্বর্ষে ইতি ভাবঃ ।
যদাহ নারদঃ—

“পান্বেভ্যো দীশতি নিত্যমনপেক্ষা প্রযীজনম্ ।

কিবল’ ধর্ম্যবৃদ্ধা তু ধর্ম্যদান’ তদৃশ্যতে ॥”

(ব) শকু ইতি । রমণীয়’ যুক্তিযুক্তত্বাৎ সুন্দরম্ যথা স্যাতথা, মন্তয়সি
অর্থোষি । ভূগো : পুনরপি ।

(১) রাজেতি । নির্বক্ষ্য’ পরমকৌশলানুগতীকরণলাবণ্যবতীকৃত শকুন্তলা’ বিলোক্য,
আত্মজিহ্বাঅগ্নেব গত’ স্থিতম্ অন্বৈরয়াব্যমিত্যর্থঃ । কবিস্তু রাজস্বয়্যাবিধ’ সম্ব-
ধেপর’ মনোভবমাত’ সম্বাদ্য ইট’ রচিতবানিতি বোধ্যম্ । এবমন্যথাপি । কথ’ শব্দঃ

সকল আত্মস্বয়্যবৃদ্ধকে জল দেওয়া হইয়াছে । এখন যাহাদের পুণ্যদান
করিবার সময় অতীত হইয়াছে, সেটী সকল বৃদ্ধকে জল দান করি ;
তাহাতে উপকার প্রত্যাশা না থাকায় শকুন্তল ধর্ম্য হইবে ।

শকুন্তলা । ওলো প্রিয়বদা ! তুই ভাল বলিয়াছিস । (এই বলিয়া
পুনরায় পাছে জল দেওয়া অভিনয় করিতে লাগিল)

(১) শকু ইত্যাদিপাঠোঃপি কথিষ্যামি ।

(২) রাজা । কথমিয়’ সা কল্লদুহিতা ৷ অসাধুদর্শী’ খলু তমমবান্ কাব্যঃ....

इदं क्लिष्टाव्याजमनोहरं वपुः

तपःक्षमं [१] साधयितुं य इच्छति ।

ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया

शमीलतां ह्येत्तु नृषिर्न्यवस्यति ॥१८॥

सम्भावनायाम् । सा पूर्वं समिद्राङ्गणाय प्रस्थितैर्वैखानसे निवेदिता । अक्षोशब्दो विषादो । अमाधुदशीं असुखविवेचनकारो । आश्रमधर्मे तपोवनोचितव्यवहारे अति-
थिसंवातकर्मचनाविकटकरकायं इत्यर्थः । तथा च ईदृशीं परमकीमलसुन्दरी-
मशालेनायाप्रप्य ययन्, प्रयुत कठोरकायं नियुञ्जानो मुनिर्नियोगसूटत्वादमाधुदशीं
एवेति भावः ।

‘अश्राव्यं हृत्तु यद्वस्तु तदिह स्वगतं मतमः’ इति सा हित्यदर्पणः ।

“निर्वर्णमन्त्रं निध्वातं दर्शनालीकनेक्षणम्” इत्यमरः ।

“कथं ह्येषां च गर्हाणां प्रकाराण्येव सन्धुमे । प्रथे सम्भावनायाश्च” इति ।

“अहो धनार्थे शीके च करुणार्थं विषादयोः । मन्वोधने प्रशंसायां विख्याये पादपुराणे ।
अमृशार्थं वितक्ते स्यात्” इति “धर्मोऽस्त्री पुण्या आचारे ” इत्यादि च मेदिनी ।

उक्तमेव अमाधुदशीं पुनः समर्थयितुमाह इदमिति । यः कृषिः, इदं दृश्यमा-
नम्, न विद्यते व्याजं सौन्दर्यं सम्पादनार्थम् अनङ्गारधारणादिकं क्लृप्तं यव तत्सादृश-
मपि मनोहरं स्वभावादेव सुन्दरमित्यर्थः किल वपुः शरीरम्, तपःक्षमं तपस्याकरण-
योग्यम्, साधयितुं सम्पादयितुम्, इच्छति । ध्रुवं निश्चिनमेव, स कृषिः कथः,

राजा । (देविश्या स्वगत) हेनि मेहे कथेर कञ्जा शकुन्तला । (विश्वेश्वर
मण्डित) भगवान् कथं उपयुक्तं विवेचकं नहेन, विनि हेहाके आश्रमधर्मे
नियुक्तं करिशाहेन ।

विनि एहे श्वावस्तुन्नर शरीरटीके तपश्चर योग्यं करिते हेह् ।

(१) तपःक्षमम् ।

ভবতু, পাদপান্সরিত এব বিশ্বস্তাং তাবদেনাং পশ্যামি ।

ইতি তথা কৰোতি (১) । (ল)

নীলোৎপলপত্রস্য অতীত কৌমল্যে ত্বাশয়ঃ ধারয়া স্ফুটাদিধারাবত্ প্রান্নভাগেন,
শ্রমীলতা নিতান্নকঠিনা শমীঃ স্যায়তাম্, ক্ৰীণুং ব্যবস্যতি লদ্যুক্তি । ইদমকৌমল্য-
বপুৰ্ণঃ তপঃকমলসাধনেচ্ছা, কৌমল্যে নীলোৎপলপত্রধারয়া কঠিনশমীস্বাখ্যাদ্ভেদে-
চ্ছৈব অত্যন্তমসম্ভবেব, তাচ্ছ ক্রূৰ্ণ কল্বঃ অসাধুদর্শী এবৈতি ভাবঃ ।

অত এবান পূর্বাংপর্যবাস্যার্থঃ অসম্ভবন চক্ৰরূপং সাহস্যং বোধযতীতি অসম্ভ-
ববস্তুসম্বন্ধ রূপা নিদর্শনঃ লঙ্কারঃ । তথা প্রায়ুত্পন্নস্য শকুন্তলাং প্রতি রাজাতুরাশস্য
অন্য বাহুস্যাশ্চ পরিহারো নাম সুখসম্বন্ধ রক্তম্ ।

“সমুত্পন্নার্থঃ বাহুস্বয়ং জয়ঃ পরিহারঃ পুনঃ” ইতি লক্ষণাত্ ।

এবমভিপ্রায়ো নাম স্পষ্টলক্ষণম্ “অভিপ্রায়স্য সাহস্যাৎদ্রুত্যাশ্চ কল্বনা”
ইতি লক্ষণাত্ ।

“ধ্রুবান্ধমেদী কৌবল্য নিখিলে শাস্তিতে ত্রিষু” । “সমী শাস্ত্রালতে” ইতি চ অনবঃ ।

ব’শস্যবিলং তস্যম্—

“বদন্তি ব’শস্যবিল ললী লরী” ইতি লক্ষণাত্ ॥১৮॥

কয়েন, নিশ্চয়ই তিনি নীলোৎপলপত্র-ধারা ধারা শমীবৃক্ষের শাখাচ্ছেদন
করিতে উঠত হন ॥১৮॥

হটেক, বৃক্ষের অন্তরালে থাকিয়াই বিশ্বস্তা শকুন্তলাকে দেখি ।
(ইহার পদ সেইরূপ কারিতে লাগিলেন)

(১) কথিদিতি যস্মী নাস্তি ।

শকু । হলা অনসূয় ! অতিপিন্ধেণ বস্কলিণ পিণ্ডমদাৎ
দড়ং পৌড়িতামি, সিদ্ধিলেহি দাবং ণং [১] (ব)

অন । শিথিলয়তি । (২) (শ)

(ব) হলা অনসূয় । অতিপিন্ধেণ বস্কলিণ পিণ্ডমদাৎ দড়ং
পৌড়িতামি, তৎ শিথিলয় তবদেবাম্ ।

(ল) ভবতি । ভবতু কলস্য অসাধুদর্শিত্বং সাধুদর্শিত্বং বা তিষ্ঠতু, তদা-
লোচনযা ন মে কিঞ্চিৎ প্রযোজনমিতি ভাবঃ । স্বাভিপ্ৰতিনেত্রকরোমৌল্যাদ্ পাদপেতি ।
পাদেন শিথিলেণ পিণ্ডং তং রসমাশ্রিত্য তীতি পাদমৌল্যেন অস্মদিতস্তিরোহিতদেহঃ সম-
হম্ । অতএব বিশ্বস্তাম্ অপরিচ্ছিতপুরুষদর্শনং ভাবাত অমুদেলিতচিহ্নান, এনাং শকুল-
লাম্ । তথা সতি সত্যং দ্রষ্টুং শক্যামিতি ভাবঃ ।

(ব) শকু ইতি । অতিপিন্ধেণ অতীবদৃঢ়বন্ধেণ, বস্কলিণ গামাবরকতবলবৎ ।
দৃঢ়মল্যলং পৌড়িতামি পৌড়া প্রাপিতামি । শিথিলয় শিথিলীকুরু । এনং বস্কলম্ ।

অতিপিন্ধেণেতি “ধাত্বান্ দৃঢ়গোপকপসংস্যাৎ” ইত্যপেরকারলোপঃ । শিথিল-
কুরু ইতি শিথিলয় শিথিলশব্দাত “ইন্ কাঁরতং ঘল্ঘ্য” ইতি ইন্ ।

(শ) অনেতি । শিথিলয়তি শিথিলীকরতি কল্কলমিত্যেব ।

শকুস্তমা । ওলো অনসূয়া ! প্রিয়ংবদা বস্কল খানাতক অতি দৃঢ়রূপে
বন্ধন করিয়া দিয়াছে, তাহাতে আমি বড়ই কষ্টে পাইতেছি । তা তুমি
একটু শিথিল করিয়া দাও ।

অনসূয়া । (শিথিল করিয়া দিল)

(১) শকুলতা । স্থিত্বা । অতি অনসূয় ! অতিপিন্ধেণ বস্কলিণ পিণ্ডমদাৎ
পিণ্ডমদাৎ সিদ্ধিলেহি দাবং ণং ।

(২) অনসূয়া । তৎ । শিথিলয়তি ।

ପ୍ରିୟଂ । ଶଂକାସମ୍ । ଏତ୍ୟ ଡାସ୍ ପଞ୍ଚୋହରବିଧ୍ୟାରହେତୁମ୍ ଅତ୍ତଣ୍ଠୀ
ଜିଞ୍ଝଞ୍ଝାରନ୍ଧ୍ରଂ ଉବାଳହ, ମଂ କିଂ ଉବାଳହସି (୧) । (ଘ)

ରାଜା । ସମ୍ୟଗିୟମାହ (୨) । [ମ]

ଇଦମୁପହିତସୁକ୍ଷ୍ମସନ୍ଧିନା ଶ୍ଳବ୍ଧଦେଶେ

ସ୍ଥାନଯୁଗପରିଷାହାଞ୍ଛାଦିନା ବଲ୍ଲଲେନ ।

(ଘ) ଅତ୍ର ତାବତ୍ ପଞ୍ଚୋହରବିସ୍ତାରହେତୁକମ୍ ଆତ୍ମନଃ ଧୌବନାରମ୍ଭମ୍
ଉପାଳମନ୍ତ୍ର, ମାଂ କିମୁପାଳମସେ ? ।

(ଘ) ପ୍ରିୟମିତି । ଯତ୍ ଅତ୍ମନଃ ପୀଢାବିଧୟଃ । ପଞ୍ଚୋହରୀଃ କ୍ଷଣିକୋପିସ୍ତାରମ୍ୟ ହେତୁକଂ
ହେତୁଭୂତମ୍, ଆତ୍ମନଃ ଶ୍ଳବ୍ଧ । ଉପାଳମନ୍ତ୍ର ତିରସ୍କୃତ । ଉପାଳମସେ ତିରସ୍କାରୋପି ।
ତଥା ଚ ପୂର୍ବଂ ଶ୍ଳଦଗାତାବରଣଶ୍ୟେନ ପୁରାତନେନ ବଲ୍ଲଲେନ ପୂର୍ବଂ ବଦେବ ମୟା ବହ୍ନାସି, କିନ୍ତୁ
ସାମ୍ପ୍ରାତଂ ତେ ଧୌବନାରମ୍ଭଃ ଜାତଃ, ତେନ ଚ ଇତରାହ୍ନବତ ସ୍ଥାନାଦପି ପୂର୍ବାପିତ୍ୟା ନିତରାଂ ବିକ୍ରମିତୌ
ଜାତୌ, ତତ୍ ଏବଂ ଚ ଅତିପିନହତାପ୍ରତୀତିଃ, ନ ପୁନର୍ବାଲ୍ଲଲେନିବ ଦିଶ୍ୟେନ୍ନାଶ୍ଳବ୍ଧ ମୟା
ବହ୍ନିତି ଭାବଃ ।

(ମ) ରାଜେତି । ଇଦଂ ଶଂକ୍ଷୀ ସମ୍ୟଗାହ ସମୀଚିନଂ ବ୍ରବୀତି । ତଥା ଚ ଧୌବନାବିର୍ଭା-
ବେନ ଶ୍ଳଭାବତ୍ ଏବଂ ସ୍ଥାନଯୋପିସ୍ତାରାତ୍ ହୃଦବହ୍ନତଃପ୍ରତୀତିଃ, ନ ପୁନର୍ବାସ୍ତୁତ୍ ଏବଂ ପ୍ରିୟଂ ବଦୟା
ଅଦା ପୂର୍ବାପିତ୍ୟା ହୃଦବହ୍ନିତି ଭାବଃ ।

ଅପ୍ୟାସଂ ଧୌବନାବିର୍ଭାବଃ ପୂର୍ବମିବ କଥଂ ଜାତୁଭୂତଂ ଇତ୍ୟାହ ଇଦମିତି । ଇଦମଭିନୟମ୍
ଅଭିନୟଧୌବନାସ୍ପର୍ଶମ୍, ଅସ୍ୟାଃ ଶକୁନ୍ତଳାଶାଃ, ବସଃ ଶରୀରମ୍, ଶ୍ଳବ୍ଧଦେଶେ ଚରନ୍ତିତୀ

ଅସ୍ତ୍ରୀୟଃ । (ହାସ୍ତେନ ଯାହତ) ଏ ବିଷୟେ ସ୍ଥାନବିସ୍ତାରରେ କାର୍ଯ୍ୟ ନିକ୍ଷେପ
ଧୌବନାରମ୍ଭକେ ତିରସ୍କାର କର, ଆମାକେ ତିରସ୍କାର କରିତେହ୍ କେନ ? ।

ରାଜା । ଏ, ଠିକ୍ କଥା ବୁଝାଯାଉ ।

(ଘ) ପ୍ରିୟଂ ବଦା । ଏତ୍ୟ ପଞ୍ଚୋହରବିଧ୍ୟାରହେତୁମ୍ ଅତ୍ତଣ୍ଠୀ ଜିଞ୍ଝଞ୍ଝାରନ୍ଧ୍ରଂ ଉବାଳହ ।

(୩) କ୍ଷଣିକଦିଶଂ ପାଠଠି ନ ଦୃଶ୍ୟତି ।

বপুরভিনবমস্সা: পুথ্যতি স্ত্রাং ন শোভাং

কুসুমমিব পিনহং পাঙ্খপম্বোদরেষ (১) ॥১৮॥

অথবা কামমননুরূপমস্সা বপুরো বহুলং ন পুনরলঙ্কার-
শ্রিয়ং ন পুথ্যতি । কৃত:—(২) (হ)

দত্ত: স্ত্রায়ি: শুভবস্বনং বস্ব তেন , তথা স্তনযুগল পরিচ্ছাদং বিশালতাম্, বাস্ফা-
দয়তীতি তেন বহুলতেন তদাভরণেনৈব: , পাঙ্খপমাণাং পঙ্কতয়া পাঙ্খবস্বাণাং দস্তা-
নাম্ উদরেষ অশ্বনরেষ , পিনহং বহুম্ আভতমিতি শ্রাবত্ , কুসুমমিব , স্ত্রাং স্ত্রযো-
র্যাম্ শোভাম , ন পুথ্যতি আভতত্বাত স্ত্রীকলীকামোচরতয়া ন দদ্যতি । অতএব
অততবহুলজাভততয়া স্তনহস্তাদিমত্বাভাভাৎ শোভনামিহাং: পূর্বং নানুভূত ইতি
ভাব: ।

অন্য ত্রীতীয়াংশলঙ্কার: । তথা পাঙ্খবস্ব: স্ত্র্যং পিধানং প্রতি ন কিঞ্চিদুপকৃতম
ইতি অপুটার্থলব্ধি: ; স চ ‘সান্দ্রপম্বোদরেষ’ ইতি পট্টে ন সমাধেয়: । পমাণাং
সান্দ্রত্বে সুচু পিধানং স্ত্রাদিতি ভাব্যম্ ।

‘পরিচ্ছাদো বিশালতা’ ইত্যমর: । সালিনী উচ্যত্ ,

“ন ন স য যযুতিয়ং সালিনী ভানিলোকৈ: ” ইতি লঘুচ্যাত ॥১৮॥

এই বহুল , স্বচ্ছদেশে স্নেহবহুনে বহু রহিয়াছে এবং স্তনদ্বয়ের
বিশালতাকে আবৃত করিয়াছে ; তথাপি শুভবর্ণ পঙ্কতের অভ্যন্তরে বহু
গুণের স্নেহ শকুন্তলার এই নবীন দেহখানি যে স্বকীর শোভা ধারণ
করিতেছে না , এমন নহে । কারণ—

(১) অর্থ স্ত্রীকলীপি কলিহাসি ।

(২) রামা । কামমননুরূপমস্সা বপুরো বহুলং ন পুনরলঙ্কারশ্রিয়ং ন পুথ্যতি ।
কৃত: ।

ସରସିଜମନୁବିହଂ ଶୈବଲୀ ନାପି ରମ୍ୟା ।

ମଲିନମପି ହିମାଞ୍ଜିତଂ ଶୁଭ୍ରାଞ୍ଜିତମିତି ।

ଇୟମଧିକମନୀଞ୍ଜା ବଲ୍ଲଭେନାପି ତତ୍ତ୍ୱୀ ।

କିମିବ ହି ମଧୁରାଞ୍ଜା ମଞ୍ଜୁନଂ ନାକ୍ଷତୀନାମ୍ ॥୨୦॥

(୫) 'ମିଷ' ବଦାନ୍ତି 'ସମସ୍ୟ' ପଞ୍ଚାନନଃ ସ୍ବାଭିମତେ ବ୍ୟକ୍ତିକ୍ତି ଅପ୍ୟବେତି । ଅଥା. ଶକୁ
ଜାତାୟାଃ, ବପୁଷଃ ଶରୀରସ୍ତ, କାମଂ ପର୍ଯ୍ୟାମିତମ୍ ଅପ୍ୟନ୍ତମ୍ ଅନୁକୃପମ୍ ଅଧ୍ୟାୟମାପି, ବଲ୍ଲଭମ୍,
ଅଳଙ୍କାରସ୍ଥିୟମ୍ ଆଭରଣଜନ୍ୟଶୋଭାମ୍, ନ ପୁଷ୍ପାନ୍ତି ନ ଦଧାନ୍ତି ଇତି ନ, ଅପି ତୁ ପୁଷ୍ପାନ୍ତି -
ବିବର୍ତ୍ତନ୍ତି । ସନ୍ଧ୍ୟାନ୍ୟମାନୁଷ୍ଠାନବିଧିବିବର୍ତ୍ତନେ ନିଷିଦ୍ଧମ୍ । ଇତି ବାମନୋକ୍ତ ନାଧିକପଦତାଦୋଷଃ ।

ସରସିଜମିତି । ଶୈବଲୀନ ଅନୁବିହଂ ସମ୍ବନ୍ଧମପି, 'ସରସିଜ' ପଦମ୍, 'ରମ୍ୟ' ମନୋହର-
ମିବ ଚିହ୍ନିତ । ତଥା ମଲିନମପି ହିମାଞ୍ଜିତମ୍ ଶୁଭ୍ରାଞ୍ଜିତମ୍, ଶୁଭ୍ରାଞ୍ଜିତମିତି ଶୋଭା
ବିଚାରୟତି । ଉଭୟତାପି ବିଶେଷବୈଚ୍ଛିତ୍ତ୍ୟାନୁଜ୍ଞାଦିତ୍ୟାଶୟଃ । ତତ୍ତ୍ୱଂ ଇୟମପି ତତ୍ତ୍ୱୀ ଜ୍ଞାତ୍ରୀ
ଶକୁନ୍ତଳା, ବଲ୍ଲଭେନାପି ଶୁଭ୍ରବଲ୍ଲଭପରିଧାନେନାପି ଅଧିକମନୀଞ୍ଜା ବିଶେଷେଣ ମନୋହରା
ଜାତିତି ଶିଷଃ । ହି ତଥାହି ମଧୁରାଞ୍ଜା କ୍ଷୁଦ୍ରାଞ୍ଜିତମ୍ ମିଷାଞ୍ଜାମ୍, ଆକ୍ଷତୀନାମଞ୍ଜା-
ନାମ୍, କିମିବ ବସ୍ତୁ, ମଞ୍ଜୁନଂ ଶୁଭ୍ରମ୍, ନ ଭବତି ? ଅପି ତୁ ସର୍ବମିବ ବସ୍ତୁ ମଞ୍ଜୁନଂ
ଭବତ୍ୟିତି । ଅତଏବ ଇଦଂ ବଲ୍ଲଭମପି ଅଥା ଅଳଙ୍କାରସ୍ଥିୟ ପୁଷ୍ପାନ୍ତି ବୋଧୋକ୍ତଃ ।

ଅଥ ରମ୍ୟବମନୀକ୍ଷତ୍ରୀଃ ଶୁଭ୍ରାଞ୍ଜିତମନମ୍, ଶୁଭ୍ରାଞ୍ଜିତମ୍ କ୍ଷୁଦ୍ରାଞ୍ଜିତମ୍ କ୍ଷୁଦ୍ରାଞ୍ଜିତମ୍ ବାକ୍ୟ-

ଅଥବା - ଶକୁନ୍ତଳା, ଶରୀରର ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅବୋଗା, ହୃଦୟ, ଯେ ଅଳଙ୍କାରରେ ଶୋଭା ଜୟାହିବେ, ନା, ଏମନ ନେତ୍ର କାରଣ -

ମମ୍, ଶେଷମସଂଯୁକ୍ତ ହୃଦୟ, ଅନ୍ତରାଳ ଥାକେ ଏବଂ ଚକ୍ଷୁର କଳକ,
ମଲିନ ହୃଦୟ ମୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଯଥାର କରେ ; ଆମ୍ଭ ଏହି କୁଶାକୀ, ବଦନସାଗ୍ରାଠ
ଆଧିକ ମନୋହର ହୃଦୟାହି । କାରଣ, କୋନ ବସ୍ତୁ, ଅତ୍ୟନ୍ତର ଆକୃତିର
ଅଳଙ୍କାର, ନା ହୁଏ ? ॥୨୦॥

অপি চ । (১)

কঠিনমপি সৃগাচ্চা বল্কল কান্সরু

ন মনসি হৃদিভঙ্গ স্বল্পমপ্যাদধাতি ।

বিকচসরসিজায়াঃ স্তোকনির্ম্মুক্তকরুহ

নিজমিব কমলিন্যাঃ ককর্শ বৃন্তজলম্ (২) ॥২১॥

মিথৈন পৃথক্ নিহঁ শান্ত প্রতিবস পমঃ ইয়ম্ , তথা লক্ষ লক্ষ মিতি ক্ষণনম বস্ম স্ক্রান্ত
সাখ্যাৎ কৈকালুগ্রাসম্ , অনयोः স সৃষ্টিঃ । চতুর্থ পাঠে সামান্যেণ বিশেষণম্ভে ন-
রূপোঃ স্মারন্যাসঃ অর্থাৎ পলিষ্মে ত্বনয়োরেকাশ্রয়ানুপ্রবেশরূপঃ সঙ্করঃ ; তাৎপর্যসঙ্করস্য চ
লক্ষণং সৃষ্টিঃ সঙ্ক নিরপিত্ততথ্যবস্থিতিঃ পুনঃ স সৃষ্টিঃ । স সৃষ্টিসঙ্করয়োঃ স সৃষ্টি-
সঙ্করৌ সম্ভবত ইতি প্রদর্শিতমস্মিঃ সাহিত্যদর্পণটীকায়াম্ ।

সরসিজমিতি 'সরস্ভ্যাঃ প্রায়েণ কৃতি' ইত্যলুক্ ।

'চিহ্ন' লক্ষণং চ লক্ষণম্ " ইত্যমরঃ । 'মধুরী তু মিয়সাদু' " ইত্যনেকার্থধ্বনি-
মঞ্জরীঃ । মালাবলী বসম্ ॥২০॥

পুনরপি স্তোমিতমাঙ্ক কাঠনমিতি । সৃগাচ্চা হৃদিবনয়নায়াঃ প্রকুললাভাঃ ,
কঠিনমপি অকৌমল্যমপি , কালরূপম্ এতচ্ছরীরসম্বন্ধাৎ মনোঃশুভম্ , বল্কলম্
কাসাং , বিকচং প্রলম্বটিলং সরসিজং পদ্মং যক্ষাশ্বক্সাঃ , কমলিন্যাঃ পদ্মলতায়াঃ ,
স্তোকমল্যং যথা স্যাতায়া নির্ম্মুক্তঃ স্তজলসং যোগঃ জলোপরি সল্যিত ইত্যং : ককটঃ

আরও, হৃদিবনয়না শকুললার বহনখানি কঠিন ইহলেও সুন্দর
দেখাইতেছে সুতরাং প্রকৃটিতপদ্মসম্বিত পদ্মিনীর জলোপরি ক্রিয়মান
কঠিন বকীর বৃন্তগম্ভের দ্বায় এই বহন, মনে অল্পও অশ্রুগের কতি
করিতেছে না ॥২১॥

(১) অপি চেতি কবিত্ব পুসকী নাহি ।

(২) অর্থঃ স্তোকীঃপি কুচলিঙ্গং হৃদয়ে ।

শকু । অতীতপল্লবঃ । সখীশো ! এস বাদেহিতপল্লবাক্কুলো-
হি' কিমপি বাহেহিদি বিশ্ব মং শূন্যবক্কুলো । তা জাব শ'
সম্মাবেমি (১) । ইতি তথা কৰোতি । (অ)

(অ) সখ্যো ! এষ বাতেরিতপল্লবাক্কুলোমিঃ কিমপি বাহেহিতপল্লব মং
শূন্যবক্কুলো । তদু যাবদেহ' সম্মাবয়ামি ।

পল্লবদেহী বক্কুলো তৎ, তথা কক্ক'ম' কঠিনম্, নিজ' স্বকীয়ম্, হন্তজাল' হস্ত-
কম্প ইব, মনসি চিন্তে, স্বল্যমপি বসিভজম্ অনুরাগচ্যুতিম্, ন বাদধাতি ন
অনয়তি ; বৈশিষ্ট্যকারিত্বাদিতি ভাবঃ ।

অন শ্রীতপলালকারঃ । তথা 'তদগচ্ছ' সিদ্ধো কুব দেবকাম্য'ম্' ইতি ইপ'সৌদা-
হতবৎ সনাতন্য ইত্যন পড়াশনতো দুঃখবলদোষঃ ; স চ 'কঠিনমপি মনোহ' বক্কুল
বাবহুতঃ' ইতি পাঠেন সমাধেয়ঃ ।

মাছিনী ৪ম ॥ ২১ ॥

(অ) শকু ইতি । হে সখ্যো ! এস শূন্যবক্কুলোমিঃ, বাতেরিতা বায়ুসম্মাখিতাঃ
বল্লবো এব অক্কুলোমিঃ, মা কিমপি জলম্ দাতুমিতি, ভাবঃ, বাহেহিতপল্লব বক্কুল
বাহেহিতপল্লব'ম' শূন্যবক্কুলোমিঃ । তত্চক্ষাত, যাবদ্বাক্কুলোমিঃ, এম' শূন্যবক্কুলোমিঃ,
সম্মাবয়ামি অলম্বেচনে সম্মাবয়ামি । যথা অত্রাদিপরিবেশনসময়ে কচ্ছিত্তুলোমিঃ-
তেন আত্মন দাতু' পরিবেষ্টার' প্রসৌদয়তি তদ্বাদিতি ভাবঃ ।

শকুন্তলা । (ময়ূখে দৃষ্টিগাত করিয়া) মাখীরা ! এই আশ্রয়ক,
বায়ুসম্মাখিত পল্লবরূপ অক্কুলী দ্বারা আমাকে ঘনন কিছু বলিতেছে ।
তা ইহাকে সম্মানিত করি । (এই বলিয়া তাহাই করিল)

(১) এখা বাদেহিতপল্লবাক্কুলোহি' শূন্যবক্কুলোমিঃ' বৈশিষ্ট্যবক্কুলো । জাব শ'
সম্মাবেমি । পরিচ্ছাদয়তি ।

प्रियं । इला ससन्दले ! इध ज्जेव सुहुत्तमं चिट्ठं (१) ।

(क)

शकु । किं निमित्तं ? [ख]

प्रियं । तए समीपस्सिद्धाए सदासनाधो विष भयं चूय
वक्खथो पक्किहादि । (ग)

(क) इला शकुन्तले ! इधैव सुहृत्तमं तिष्ठ ।

(ख) किं निमित्तम् ? ।

(ग) त्वया समीपस्थितया सदासनाय इव भयं चूतव्यः प्रति-
भाति ।

अतएवाय कायेण चूतव्ये तादृशजनव्यवहारसमारोपात् समीपोक्तिरसदा
निरङ्गं केवलरूपकम् क्रियोत्प्रेषा च , इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः ।

(क) प्रियमिति । सुहृत्तं चणकालम् ।

(ख) शकु इति । किं निमित्तं तिष्ठामिती श्लेषः ४ ।

(ग) प्रियमिति । सदासनाय इव सदासङ्गित इव ।

अयं गुणोत्प्रेषावह्वारः । तेन च शकुन्तलायां सदासाङ्ग्यं व्यञ्जित इत्यङ्गा-
रिवावधारणनिः ।

अग्रियवना । उलो नकुलना ! तूदे एहेथानेहे एकडे कान थाक् ।

नकुलना । किं निमित्तं ?

अग्रियवना । तूमि निकटे थाकिने एहे आगगाहटीके नटावूक्
बनिद्या मने हय ।

(१) प्रियंवदा । इला ससन्दले । एव एव दाव सुहृत्तमं चिट्ठं, एए उदय-
हाए सदासनाधो विष भयं केसरवक्खथो पक्किहादि ।

शकु । अदो ज्जेव तुमं पिअस्वद त्ति भणो-
इसि (१) । (घ)

राजा । अवितथमाह प्रियंवदा । तथाह्यस्याः (२) । (ङ)

अधरः किसलयरागः कोमलविटपानुफारिणौ बाहू ।

कंसुमेमिव लोभनीयं यौवनमङ्गं पुं सन्नद्धम् ॥२२॥

(घ) अतएव त्वं प्रियंवदेति भण्यसे ।

(घ) शकु इति । अतएव ईदृशप्रियोक्तिकरणादेव । प्रियोक्तित्वञ्च लता
साहस्यवनेन लावण्यकोमलतादिस्त्वनादिति बोध्यम् । भण्यसे परिचितजनैश्च-
न्यसे ।

प्रियं वदतीति । प्रियंवदा “वदेः स्त्री प्रियवसयोः” इति स्त्रीः ।

(ङ) राजा इति । अवितथम् अनिष्टा सत्यमित्यर्थः । तत् सत्यत्वं प्रतिपादयितु-
माह तथाह्येति । अस्याः शकुन्तलायाः । अस्य च अधर इत्यादिना श्लोकस्थाना-
न्वयः ।

अधर इति । अधर ओष्ठः, किसलयस्य पल्लवस्य राग इव रागो रक्तिमा वर्णश्च
सादृश्यः ; बाहू भुजद्वयम्, कोमलवोर्षिटपयोः शाखयोः अनुफारिणौ । तथा अङ्गेषु
कुसुममिव लोभनीयं स्रद्धाकर्षकम्, यौवनं सन्नद्धं विधिना निबद्धम् । अतएवैवं
लतासदृशी, तेन च प्रियंवदा अवितथमेवाहेति भावः ।

अत्र प्रथमे पादे लुप्तोपमा, द्वितीये आर्षोपमा, तृतीये च श्लोकीपमा इत्येतासां
परस्परान्तरपेक्षतया संसृष्टिः ।

शकुन्तला । एही ककुहे तोमाके सकले प्रियंवदा बले ।

राजा । प्रियंवदा सताहे बलिग्राहे । ताहार कारण—

(१) शकुन्तला । अदो कसु, पिअंवदासि तुमं ।

(२) राजा । प्रियं मयि तव्यमाह शकुन्तला प्रियंवदा । अस्याः बाहू ।

খন। হুতা সত্যকথো ! হুতং সখম্বরবধু সহস্রারব্ধ
তুয় কিরণামহেমা বনতৌষিণী তি [১] বোমালিকা যং বিসু
মস্দিহাসি। (ব)

শকু। তদো চত্ৰাণম্যি বিসুমরিস্ত। লতামুমেব্য অবলোক্য ব।

(ব) হুতা শকুন্তলি। হুতং সখম্বরবধু; সহস্রকারস্য ত্বয়া কৃত-
নামধেয়া বনতৌষিণীতি নবমালিকা; এনাং বিস্মৃতাশি?।

তথা অধরাদিকৌমল্যার্থানুসরণা কৌমল্যানামিব পদানাং নিবন্ধনাত্ পদৌষ্যো
নাম নাট্যলক্ষণম্।

“সম্বোধোঃস্বার্থানুসরণো যঃ পদানাং স পদৌষ্যঃ” ইতি রূপং জাত।

কৌমল্যতীতি লোভনীয়ম “কৃতযুটৌষ্যত্রাপি” ইতি কথ্যনীয়ঃ।

আর্য্য্য জাতিঃ ৥২২৥

(ব) অস্মিতি স্বয়মিব ব্রজীতি ইতি স্বয়ম্বরঃ। আসৌ বধু ইতি স্বয়ম্বরবধুঃ।
সহস্রকারস্য অসীসীরমস্য আস্বপরোঃ, স্বয়ম্বরবধুঃ। স্বয়মিব যথাত্ স্বয়ম্বরবধুরিব
স্থিমা। বনং তৌষ্যতঃ। বনতৌষিণী ইতি কৃত্যং ত্বয়া কৃতং নামধেয়ং নাম যস্যঃ
স। এনাং নবমালিকাম্, বিস্মৃতাশি জবং দানমিতি ব্রজঃ।

বিস্মৃতেতি জ্ঞানার্থং ত্বাত্ কতং বিবর্তমানি কতঃ।

ইহার গঠনগুণ পল্লবের আয়তনবর্ণ; বাহুগুণ প্রকামল শাখার
অনুরণ কল্পিতহে। এবং বিধাতা ইহার অনেক পুষ্পেব জীব লোভনীয়
যৌবন নিবন্ধ করিয়াছেন ৥২২৥

অনন্তর। ওলো শকুন্তলা! এই নবমালিকা লতাটি আমগাছটির
অবরত বধুর আয় রহিয়াছে, তুমি ইহার ‘বনতৌষিণী’ এতরূপ নাম
করিয়াছ; তা ইহাকে বিস্মৃত হইলে?।

(১) বনতৌষিণী।

হুতা ! রমণীযো কলু কালো' ইত্যর্থঃ 'পাদবনিন্দিতস্য
 রতিংসরো (১) স'বুস্তো । জেৎ নবকুমুমজীবনস্য নবমালিকা
 (২) অশ্রুং পি বহুফলদায়ে (৩) উপভোগ্যমসী সহকারো ।
 ইতি পঞ্চমী তিষ্ঠতি । (৬)

(৬) ততঃ প্রাক্তানন্যপি বিচারিত্বানি । হুতা ! রমণীযঃ কলু
 কালঃ অস্ম্য পাদবনিন্দিতস্য রতিকরঃ স'বুস্তঃ । যেন নবকুমুমজীবনস্য
 নবমালিকা , অশ্রুংপি বহুফলতয়া উপভোগ্যমসী সহকারঃ ।

(৬) শব্দ ইতি । ততঃপ্রদা অস্ম্য নবমালিকায়া বিচার্যে 'ইত্যর্থঃ' । তথা
 'নবমালিকা মনাক্ষসহস্রী' ; তেনাক্ষা যথা বিচার্যযোগ্যস্যথা ইয়মপীতি ইদানী-
 নৈবৈনাং সিদ্ধাসীতি ভাবঃ । হুতামুক্তা নবমালিকাস্ম । পাদবনিন্দিতস্য পাদব-
 নাতীত্বস্য নবমালিকা সহকার্যোরিত্যর্থঃ , রতিকরঃ সৌন্দর্য্যাত্ম লীলাতুরামলমকঃ
 সুরতঘটকঃ । নবকুমুমং পুষ্পং রজস্ব যস্মিন্ ততঃপ্রদা বীৰণং তাবদ্যং যস্যঃ
 স্ম । বহুনি ফলানি যস্যকালত্বাদাচ্চাশ্রি লামাশ্র যস্য তস্য ভাবস্যথা হেতুনা,
 উপভোগ্যমসী লোকানাং ভোগ্যোগ্য সম্ভোগ্যমসং । পঞ্চমী সাধিত্বানিতি শিষ্যঃ ।
 এতেনাক্ষমীঃ তাবদ্যসম্মিলনেচ্ছা ব্যগ্ধতি ।

শব্দকোষ । তাহা হইলে আপনাকেও বিশ্বস্ত হইবে । (নতর
 নিকটে যাইয়া দেখিয়া) ওলো ! এই তরুণতা দুইটির এই সময়টী
 বড়ই মনোহর ও কটিকর হইয়াছে । যেহেতু নবমালিকা নব-কুমু-
 জীবন, আর এই আশ্রগাছটীও বহুফলমণ্ডলী বলিয়া উপভোগ্য বোলা ।
 (এই বলিয়া দেখিতে লাগিল)

- (১) রমণীয কলু কালো' ইত্যর্থঃ পাদবনিন্দিতস্য সহকারো ।
- (২) অশ্রুংপি ।
- (৩) বহুফলদায়ে ।

ପ୍ରିୟଂ । ଉଚ୍ଚିତମ୍ । ଅନନ୍ୟା ! ଜ୍ଞାନାସି କିଂସିମିତ୍ତଂ
 ଶତମ୍ଭାଗା ବ୍ୟାପୋସିତ୍ତୀଂ ଅଦିମିତ୍ତଂ ପିକ୍ଷଦି ଥି (୧) । (ଜ)
 ଅନ । ଣ କ୍ଷୁ, ବିଭାବେମି, ତା କପେହି ମେ [୨] । (ଞ)

(ଜ) ଅନନ୍ୟା ! ଜ୍ଞାନାସି କିଂ ନିମିତ୍ତଂ ଶତମ୍ଭାଗା ବ୍ୟାପୋସିତ୍ତୀ-
 ଶତମ୍ଭାଗାଂ ପ୍ରେକ୍ଷତ ଇତି ।
 (ଞ) ନ କ୍ଷୁ ବିଭାବୟାମି, ତତ୍ କଥୟ ମେ ।

ଏତଦ୍ଦଶମାନ୍ତକାଳଂ କାରଣାଦିଂ ସାଧ୍ୟେନ ଶ୍ରେୟଂ ସଂସାରସମାରୋପାତ୍ ସମାଶୋକ୍ତି-
 ରବତୀତଃ । ତଥା ଶତାଧ୍ୟାୟପଦସିଦ୍ଧିର୍ଯେନ ସଫଳଃ ମାନୁଷ୍ୟଦମ୍ପତିଃ ପାସିଦ୍ଧାର୍ଥଂ ସ୍ତ୍ରୀମାଦ୍ୟୁପାୟମାତ୍
 ଶ୍ରେୟଂ ବିଚିତ୍ରାର୍ଥଂ ବଳାଂ ଶ୍ରୀମା ନାମ ମାୟାଲକ୍ଷଣମ୍ ।

“ସିଦ୍ଧିର୍ଯେନଃ” ସମଂ ଧ୍ୟାୟମାସିଦ୍ଧିର୍ଯେନଃ ପ୍ରକାଶତେ ।

ଶ୍ରେୟଂ ବିଚିତ୍ରାର୍ଥଂ ସା ଶାନ୍ତିରଭିଧାୟତେ ॥” ଇତି ଦର୍ପଣଲକ୍ଷଣାତ୍ ।

“କୁସୁମ ଶ୍ରେୟଂ ପୁଷ୍ପମ୍” । “ଫଳଂ ଜାତୀଫଳେ ଶାନ୍ତି ବାସାୟେ ଫଳକ୍ଷେପି ଷ” ଇତି
 ଷ ଶ୍ରେୟଂ ଶ୍ରେୟଃ । “ଭୀଷ୍ମଃ ସୁଖେ ଶ୍ରେୟଂ ଶ୍ରେୟଂ ଶ୍ରେୟଂ ଶ୍ରେୟଂ ଶ୍ରେୟଂ” ଇତି ଶ୍ରେୟଃ ।

(ଜ) ପ୍ରିୟମିତି । ଅତିମାତ୍ରମିତିକାଳମ୍ । ପ୍ରେକ୍ଷତେ ପଞ୍ଚତି ।

(ଞ) ଅନେତି । ବିଭାବୟାମି ବିଭାବ୍ୟାପି ସନ୍ଧ୍ୟାଧାରୟାମି ।

ପ୍ରିୟଂ ବନ୍ଦା । (କ୍ରିୟଂ ହ ଶ୍ରେୟଂ କବିଶଃ) ଅନନ୍ୟା ! ଜ୍ଞାନିଂ କିଂକ୍ର
 ଶତମ୍ଭାଗା ବ୍ୟାପୋସିତ୍ତୀଂ ଏତଦ୍ଦଶମାନ୍ତକାଳଂ କାରଣାଦିଂ ସାଧ୍ୟେନ ଶ୍ରେୟଂ ସଂସାରସମାରୋପାତ୍ ସମାଶୋକ୍ତି-
 ରବତୀତଃ । ତଥା ଶତାଧ୍ୟାୟପଦସିଦ୍ଧିର୍ଯେନ ସଫଳଃ ମାନୁଷ୍ୟଦମ୍ପତିଃ ପାସିଦ୍ଧାର୍ଥଂ ସ୍ତ୍ରୀମାଦ୍ୟୁପାୟମାତ୍
 ଶ୍ରେୟଂ ବିଚିତ୍ରାର୍ଥଂ ବଳାଂ ଶ୍ରୀମା ନାମ ମାୟାଲକ୍ଷଣମ୍ ।

[୧] ... କିଂ ବ୍ୟାପୋସିତ୍ତୀଂ ।

[୨] ନା କ୍ଷୁ ।

प्रियं । जह वनतोषिणी अश्रुरूपेण पादपेन सङ्गता,
तह अहमि अक्षणी अश्रुरूपं वरं लभेयं ति (१) । (अ)

शकु । एस दे अक्षणी चित्तमदे मणोरहो । इति कलस-
मावर्जयति (२) । (ट)

अन । हला शकुन्तले ! इयं तादकण्येण तुमं विश्व
सहत्येण सम्बड्ढिदा माहवीलदा, ता कथं इमं विसुमरि-
दामि ? (३) । (ठ)

(अ) यथा वनतोषिणी अश्रुरूपेण पादपेन सङ्गता, तथा अहमपि
आत्मनः अश्रुरूपं वरं लभेय इति ।

(ट) एष ते आत्मनश्चित्तगतो मनोरथः ।

(ठ) हला शकुन्तले ! इयं तादकण्येन त्वमिव स्वहस्तेन
संवर्हिता माधवीलता, तत् कथमिमां विस्मृतासि ? ।

(अ) प्रियमिति । अश्रुरूपेण स्वोद्येन । सङ्गता सम्मिलिता । इति हेतोः,
अतिमात्रं प्रेक्षत इति पूर्वोक्त्याम् ।

(ट) शकु इति । आत्मनः स्वस्वदे । मनोरथः अभिलाषः । त्वमेवाश्रुरूपं
वरं लब्धुमिच्छसितीति भावः । आवर्जयति नृपजीकरोति ।

अभिज्ञानम् । वनतोषिणी येन अश्रुरूपं वृक्षेण सहितं मिलितं,
आमि सैकरूपं निजैर अश्रुरूपं वरं लाभं करिव ।

शकुन्तला । ईहा तोर निजैर अमेनिउ ईहा । (एहं वनिता
कलस शाल (उवुत्त) करिल)

[१] वनतोषिणी । अविद्याम एवम् अहमि ... ।

[२] एषी नृपः तुह अक्षणी ।

[३] इत्यारम्भ पुनः कलसमावर्जयतीत्यनः पाठसन्दर्भो विद्यासाधनेष परित्यक्तः ।

শকু । তদী অস্তাণ্মি বিসুমরিষ্ম । লতাশূপেণ্যাবলোক্য খ
সঙ্কপং । অশ্বরৌশ্রং অশ্বরৌশ্রং, পিঅস্বদে ! পিঅং দে, শিবে-
দেমি । (ঙ) ।

প্রিয়ং । সছি ! কিং মে পিঅং ? । (ট)

শকু । অসময় কলু, এসা আমূলাদো মুকুলিলা মাধবী-
ললা । (ণ)

(ঙ) তত্ আত্মানমপি বিস্মরিষ্যামি । আশ্চর্য্যমাস্চর্য্যম্, প্রিয়ং-
বদে ! প্রিয়ং তে নিবেদয়ামি ।

(ট) সছি ! কিং মে প্রিয়ম ? ।

(ণ) অসময়ে স্বল্বেণা আমূলাৎ মুকুলিতা মাধবীলতা ।

[ঙ] অনেতি । বিস্মৃতাশ্চ্যেতি স্বরবিকারিণ প্রশ্নো ব্যজ্যতে ।

(ঙ) শকু ইতি । তত ইত্যনেন মাধবীলতাপি আত্মবৃদ্ধশ্চ্যেতি ব্যজ্যতে । লতা মাধ-
বীলতাম্ ।

(ণ) শকু ইতি । মুকুনানি অস্মাঃ সন্ধ্যাতানীতি মুকুলিতা, তারকাদিত্যাদিত্য-
প্রত্যয়ঃ ।

অনশ্রয়া । ওলো ! শকুন্তলা ! পিতা কথ তোমার জাযু এই মাধবী
লতাটিকে নিজহস্তে সংবদ্ধিত করিয়াছেন, তা হইলকে বিস্মৃত হইলে
কেন ?

শকুন্তলা । তা হইলে আপনাকেও বিস্মৃত হইব । (লতার নিকটে
বাইয়া এবং দেখিয়া আনন্দের সহিত) আশ্চর্য্য ! আশ্চর্য্য ! অশ্রিতক !
তোমার ঐতিহ্যিকর শ্রিয়র জ্ঞানাহেত্রেছি ।

প্রিয়বদা । সছি ! আমার ঐতিহ্যিকর বিষয় কি ?

শকুন্তলা । এই মাধবীলতা, অকালে মুক হইতে মুকুলিত হইয়াছে ।

সমি । সত্বরস্বপনম্ । সহি ! সত্বং সত্বং ? । [ত]

শকু । সত্বং কিং য পেক্ষধ । [থ]

প্রিয়ং । সত্বং নি দ্য । সহি ! তেষ হি পড়িষ্মিষং দে শিবে--
দেমি [ঢ]

শকু । কিং মে পড়িষ্মিষং ? । [ধ]

প্রিয়ং । আসস্বপাণিমাহুণাসি তুমং । [ন]

শকু । সাত্বমিব । এস দে অস্তথো চিত্তগদো মনোরহো , তা
দে বস্মণং সুণিস্সং । [প]

(ত) সহি ! সত্বং সত্বম্ ? ।

(থ) সত্বং কিং ন পেক্ষেথৈ ।

(ঢ) সহি ! তৈন হি প্রতিপ্রিয়ং তৈ নিবেদয়ামি ।

(ধ) কিং মে প্রতিপ্রিয়ম্ ? ।

(ন) আসস্বপাণিয়মাহুণাসি ত্বম্ ।

(প) এষ তৈ আল্লনছিত্তগতৌ মনোরহঃ, তস্মৈ তে বস্মণং শ্রীষ্যামি ।

(ত) সমি ইতি । সত্বং সাত্বকবশাৎ সত্বো ব্যব্যতৈ ।

(ন) প্রিয়মিতি । আসস্বং নিশ্চেষ্টবশং পানিবহুসং বিবাহৌ বস্মাঃ কঃ

অনন্তরঃ ও প্রিয়ংবদা । (সত্বর নিকটে বাহেয়া) সহি ! সত্য সত্য
কি ? ।

শকুন্তলা । সত্য কিনা দেখ ।

প্রিয়ংবদা । (আনন্দের সহিত দেখিয়া) সহি ! শুধে তোমারও
ঐতিকর বিষয় জানায়েতেছি ।

শকুন্তলা । আমার কি ঐতিকর বিষয় ?

প্রিয়ংবদা । তোমার বিবাহ নিশ্চেষ্টবর্তী হইয়াছে ।

প্রিয়ং । সখি ! ন খলু পরিহাসেন মথ্যামি, সুদং মত
তাৎকথ্যস্য মুহূদো তুহ কল্যাণসুখম্ এদং যিমিত্তং স্তি । (ফ)

অন । হলা প্রিয়ংবদে ! মদো জ্যেব সসিখেহা সচক্ষতা
মাধবীলতাং সিদ্ধিদি । (ব)

শকু । জদো বহিষ্যী মে মোদি, তদো কিং স্তি ন
সিদ্ধে মি । ইতি কলসমানবং যতি । (ম)

(ফ) সখি ! ন খলু তে পরিহাসেন মথ্যামি, সুতং ময়া তাৎক-
থ্যস্য মুহূদো তব কল্যাণসুখকম্ এতন্নিমিত্তমিতি ।

(ব) হলা প্রিয়ংবদে ! অতএব সখ্যেহা শকুস্তল্যা মাধবীলতাং
সিদ্ধতি ।

(ম) যতো ভগিনী মে ভবতি, ততঃ কিমিতি ন সিদ্ধ্যানি ।

(প) শকু ইতি । সা স্যামিব মুখমুখ্যা বহিরস্যাং প্রকাশ্য । এতেন পাবিত্র্যব-
শাঙ্ক্যা সূচিযা । তপস্যাং স্নানাকাঙ্ক্ষায়াঃ পরোপরি প্রবর্তনাদিত্যর্থঃ ।

(ফ) প্রিয়মিতি । পরিহাসেন পরিহাসকরণেচ্ছয়া । এতৎ মাধবীলতায়া অম-
ন্যে মুকুলিতল্লবং নিমিত্তং লক্ষণম্, কল্যাণসুখকং পাবিত্র্যবচ্ছাদনকল্যাণকম্ ।

(ম) শকু ইতি । ভগিনী একৈব কলসেন পরিবর্তিততয়া ভগিনী মুখমুখ্য-
ভাগিনী, ইযং মাধবীলতেতি শ্রেষঃ । আনবং যতি কলসিকার্থে জুজীকরোতি ।

নকুলনা । (অন্যঃ প্রসিদ্ধই যেন) ইহা তোমার নিজের মনোগত
ইচ্ছা ; তা তোমার কথা আমি শুনিব না ।

প্রিয়ংবদা । নহি । পরিহাস করিয়া বলিতেছি না । আমি পিতা
কণের মুখ ইহেতে শুনিয়াছি যে, এই লক্ষণটী তোমার মঙ্গলসূচক ।

অনন্যথা । ওহো প্রিয়ংবদা ! এই শকুই নকুলনা সেরেব ১ গহি
পাদবীলকণীকে সিদ্ধ করিতেছে ।

রাজা । অপি নাম কুলপতিরিয়মসংবর্ণং যে ব্রহ্মসম্বা
 ভবেত্ ? [১] । অথবা কৃত সন্দেহে । (ম)
 অসংবর্ণং স্বত্বপপরিহৃতম
 যদার্থমস্যামভিলাষি মে মনঃ ।

(ম) রাজাতি । অপিশব্দঃ প্রসন্ন । নামশব্দঃ সম্ভাবনায়াম্ । ইতি সম্ভাবয়িতুম-
 হানি কিসিৎ । : তথা চ ইয়ং শকুন্তলা, কুলপতিঃ কল্যস, অসংবর্ণম্ অসমান-
 বর্ণং ব্রাহ্মণজাতীযমিহ যত্ চিত্তং কুলবৎ তত সম্ভব তত্পরিহৃতম্ : সা তাড়নী
 ভবেত্ । তথা চ ইয়ং যদি ব্রাহ্মণস্য কল্যস, কলিয়াদিজাতীযপত্নীভোগম্ জাতা কন্যা
 ভবেত্, তদা মে পরিষদ্যোগ্যং স্যাম্, ব্রাহ্মণজাতীযপত্নীভোগম্ জাতত্বং তু প্রতিশোধবিবাহ-
 নিষিদ্ধাত্ অস্যা আশাপি নিষ্পন্নং ইতি ভাবঃ । কৃতমলম্ ।

কুলপাতমাহঃ কাম্যদাযিকাঃ । যথা—

‘সুতীনাং দয়সাক্ষস্ব যোঃ দানাদিপোষণাত্ ।

অভ্যাপয়ন্তি তমপি । স নৈ কুলপতিঃ স্মৃতঃ ॥’

কল্যস অসংবর্ণং ব্রহ্মসম্বাঃ কুলপতস্য পরিষদ্যোগ্যত্বং প্রমাণং যথা মনুঃ—

‘পুত্রা যোঃ মনস্বীজাঃ কলিষীক্তা হিজন্মনাম্ ।

সামকল্যসাক্ষস্ব মনস্বীকীর্ত প্রযচ্ছতি ॥’

‘অথিহ কল্যসে কল্যসে সিদ্ধস্থানকালমধীঃ’ ‘কৃত’ বুঝিলমব ‘অ’ ইত্যাদি চ
 কেদিনী ।

১. অকুলপতি । যে হেতু আমার কলিণী ইহ, সেই হেতু সিদ্ধ করিব
 না কেন ? । (এই বলিয়া কলম উদ্ধৃত করিল)

; বাবা । এই অকুলপতি কলিণীকর্ত্তি কল্যস জীব গর্ত্তজাত
 মন্থান বহুবলম্ ? অথবা সিদ্ধহেতু কলম নাই । (কলিণী)

(১) অম্ ।

सतां हि सन्देहपदैषु वस्तुषु

प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥२३॥

तथापि तत्त्वत एव नामुपलप्स्ये [१] । [य]

असंशयमिति । असंशयं ध्रुवमेव, अतस्य अवियजातेः परिग्रहसमापकत्वेन
रक्षणे योग्या, इयं शकुन्तलेति शेषः । यद् यस्मात्, आर्या चिरसत्पथगामित्वात् साधु-
भूतम्, नैमम मैनः, अस्यां शकुन्तलायाम्, अभिलाषि एतद्विषयोकाङ्क्षाशालि वतं त
इति शेषः । ननु मनसः अभिलाषित्वमात्रेण कथं अन्नपरिग्रहचर्माति निश्चीयत इत्याह
सत्यामिति । हि यस्मात्, सन्देहपदैषु संशयविषयेषु, वस्तुषु पदार्थेषु, सतां सम्प्रना-
नाम्, अन्तःकरणस्य मनसः, प्रवृत्तयो गतय एव प्रमाणम् एकतरनिश्चायिकाः । तथा
आर्यां शकुन्तलायां मन्थनसो य स्तत्त्वेन पठन्तिमस्मान् अन्नस्यैव परिग्रहस्यैवेलि
भावः ।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽनङ्कारः । तथा राज्ञः शकुन्तला-
नुरागरूपकान्यासोऽस्यात्र निश्चयेनोपस्थितेः परिन्यासो नाम मुख्यस्यैव रङ्गम् । तथा च
दर्पणः—

“तद्विचिन्ति परिन्यासः ।”

संशयस्याभावः असंशयम्, अभावार्थे अव्ययीमाः । “वेदाः प्रमाणम्” इत्यादि-
वदत्रापि द्वयोः सामानाधिकरस्येऽपि अजहङ्गित्वात् भिन्नलिङ्गत्वं बहुत्वावच्छिन्नप्रवृत्ति-
नामैवैकप्रमाणत्वाच्च भिन्नवचनत्वम् ।

“आर्यं माधौ सौ वदन्ने” इत्यादि दिष्टः । वंशस्थानिहं इत्तम् ॥२३॥

हेनि (शकुन्तला), निश्चयेन कजिमेव ग्रहणयोगा ; ये हेतु आमांश
निर्दोष मन हेतार प्रति अलिनायी दृष्टाहे । कारणं, मन्थन
विषये सङ्कनेन मननं प्रवृत्तिहे प्रमाण ॥२३॥

(१) तत्त्वत एवाम ।

শকু । সম্ভ্রমম্ । অস্ম ! সলিলসেবসম্ভ্রমাদৌ নবমালিক্য'
সম্ভ্রম্য বসম্ভ্রমে মধুকরৌ অদ্বিগচ্ছতি । ইতি অনুরাধা নাট
যতি (১) । (২)

রাজা । সস্পৃহং বিদ্যোক্ত । সাধু বাধনমপি রমণীয়-
মস্বাঃ (২) । (ল)

(২) সলিলসেবসম্ভ্রমাদৌ নবমালিকা স্পষ্টত্বাৎ বদনং
মে মধুকরৌঃ ভবিষ্যতি ।

(য) তথাপোতি । অন্তঃকরণপ্রতিপ্রমাণেন অল্পপরিপাকমতলিখ্যেঃ পৌলভ্যঃ ।
তস্মৈ এষ শব্দাদিপ্রমাণান্নরিত্য বসম্ভ্রমং তৎ, এনাং শকুন্তলম্, উপলক্ষ্যে দ্যাস্যামি;
অন্তঃকরণপ্রতিপ্রমাণমাত্মন্য কদাচিত্ অভিনিবারস্যাপি দর্শনাদিতি ভাবঃ ।

(২) শকু ইতি । সম্ভ্রমম্ আকুলভাবেন সঙ্কটম্ । অস্ম ইতি বিদ্যোক্ত ।
সলিলসেবিন জলসেবনে যঃ সম্ভ্রমো ব্যস্রতা তেন উদয়ত উদ্বীণঃ, মধুকরৌ অনুরাধা,
নবমালিক্যম্ উজ্জ্বলিত্বা পরিভ্রজ্য, মে মন বদনম্, ভবিষ্যতি তদ্ব্যগীকৃত্য আমন্তরী-
ক্যভ্যঃ । অনুরাধা দূরীকরণম্ ।

(ল) রাজিতি । সস্পৃহং শকুন্তলাকাঙ্ক্ষাসংকটম্ । সাধু সমীচীনম্, বাধনং
অনুরাধীকরণম্ । অস্বাঃ শকুন্তলায়াঃ ।

তথাপি যথার্থরূপেই হেঁসাকে জানিব ।

শকুন্তলা । (বাস্তবতার সহিত) ওমা ! অমসেকে বাস্তবতাবশতঃ একটা
অমর উড়িয়া, নবমালিকাকে পরিভ্রাণ করিয়া, আমার মুখের দিকে
আসিতেছে ।

(১) অনুরাধা উপস্থিতি ।

(২) সস্পৃহমবদ্যোক্ত ।

यतो यतः षट्चरणीभिवर्त्तते

ततस्ततः प्रेरितवामलोचना ।

विवर्त्तितभ्रूरियमस्य शिञ्चते

भयादकामापि हि दृष्टिविभ्रमम् [१] ॥२४॥

भ्रमरबाधनस्य रमणीयत्वे हेतुमाह यत इति । हि तद्यादि । षट्चरणाः पादाः
यस्य स षट्चरणी भ्रमरः, यतो यतः यस्यां यस्यां दिशि, अभिवर्त्तते मुखं लक्ष्मी-
कृत्य तिष्ठति । यतो यतः यस्यां यस्यां दिशः सकाशात् सुखमभ्यागच्छतीति वा । तत-
स्ततः तस्यां तस्यां दिशः, प्रेरिते निश्चिते वामे मनोहरे लोचने लयनद्वयं यथा सा,
तथा विवर्त्तते मुखः परिवर्त्तते भ्रुवी यथा सा ताडयती, इयं शकुन्तला, यस्यामापि
कारणाभावात् कामप्रवृत्तिरद्वितापि सती, भयात् भ्रमरदं मनसासात्, यद्य इदानीमपि
दृष्टिविभ्रमं नायके स्वमनोवृत्तिप्रापकं दृष्टिविलासम्, शिञ्चते प्रातुमारभत इवेत्यर्थः ।

दृष्टिविभ्रमं प्रति सकामत्वमिव कारणम् । तेन चात्र तत्सकामत्वरूपकारणाभावेऽपि
दृष्टिविभ्रमरूपकारणोपपत्तिमुत्थात् विभावनालङ्कारः ; सा च भवादित्यमिथानादुक्त-
निर्मिता ; तथा शिञ्चते इति सन्धावनावगमेऽपि तद्व्याख्यादिशब्दाभावात् प्रतीयमाना
भावाभिमानिनी क्रियीतृप्रचालहारः । अनयोर्मिथो निरपीक्षतया संसृष्टिः ।

‘नामं सखे प्रतीपे च द्रविणे चातिमुन्दरे’ इत्यादि निम्नः ।

वैश्वस्यविलं हन्तम् ॥ २४॥

राजा । (पू. द्वार सहितं देखिवा) डाल, बाधा देण्याउ ईईार झुन्न
वटे । (कारण)

झमरठा ये ये दिक् ईईंटे आगिंतेहे, सेईं मेईं दिक् झुन्न
नयनयुगल निरूपेण करिंतेहेन एवम् झडईंटी घूराईंतेहेन । इतिरां

(१) लोकोऽयं विद्यासागरस्य प्रथिनी सन्धते ।

अपि च । सास्यमिव । [व]

चलापाङ्गां दृष्टि स्पृशसि बहुयो वैपथुमतीं

रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः ।

करं [१] व्याधुन्वत्याः पिवसि रतिसर्वं स्वमधरं

वयं तस्मान्वाध्यान्धुकर ! हतास्वं खलु कृती ॥२५॥

(ध) अपि चेति । सास्यमिव स्त विना अन्नरस्य शकुन्तलासम्प्राप्तं अन्नं ग्राह्यं ता द्रव्यं नादस्यया स्थितमिव ।

चलेति । हे मधुकर ! अन्तरं करं दृष्टम्, व्याधुन्वत्या अन्नरवाधनाच्च मित-
कृतं सदाख्येन्यः शकुन्तलायाः, वैपथुमतीं मयादन्वत् कामवेगत् कम्पान्विताम्,
अतएव चलापाङ्गलः अपाङ्गः प्राणमामी यस्मिन्नाम, दृश्यतेऽनयेति दृष्टिर्न वनं ताम्,
बहुयो वारं वारम्, स्पृशसि दर्शनार्थमित्यर्थः, अन्वत् तु चुम्बसि । रहस्यं कोप-
नीयविषयम् आचष्ट इति रहस्याख्यायी स इव, कर्णान्तिकचरः अर्थसंभोजयामी सन्,
मृदु कोमलं मृदमित्यर्थः, स्वनसि शब्दायसे अथव तु ब्रवीषि । तथा रतिसर्वं स्त
सुरक्षितं सर्वसम्पत्स्वरूपम्, अधरमोहम्, पिवसि पृथसि, अथव चुम्बसि । अतएव
अन्नम् अदमित्यर्थः, तस्मान्वाध्यान्धुकर मम परिणीया नमः इति तस्य न-
यस्य नात् तदानीत्येवम्, हता मनाकृता-अर्थमन रथा इति तत्पथम्, किन्तु स्त
स्तु तमेव कृतं कस्याकृशम् ।

नृकुलम् । अथ अपि अष्टादशश्लोक २३यां, भावगतः मृष्टावगमः [नक]
कावतेहेन ॥२४॥

आग्रतः, (अग्रतः महिते धेन)

२३ अग्रतः । नृकुलम् इत्युक्तं नान्यत्र कारकहेन, अत्रिके इति उक्ता
हृदयव्याकुलमनात् चकलनधनं वारं वारं स्पर्शं करिष्ये, कुलुभावार

(१) करी ।

অপি য ।

লীলাং দৃষ্টিমিতস্ততো বিতনুতে সম্মূলতাবিভ্রমাম্

আশ্রমেন বিবর্তিতা বলিমতা মধ্যেন কামস্তনাম্

অনু অমরস্য ক্রুতিলং প্রতি প্রথমচরসময়নতাকাখ্যাং হেতব ইতি বাসদায়ং হেতুং
কাকুলিঙ্গম্, রহস্যাকাখ্যেতি ক্রীড়াম্রমেয়া; চক্ৰবিষকাখ্যং ময়িক অমরে মুগ-
ত্রীমিকব্যবহারসমাপ্তোবাণ লম্বাশীলি; ; উপমানমূতস্য অমরস্য ক্রুতিলং পাখিকবধ্য-
নাৎ ব্যতিরেক্য; ; ইত্যেতীনাং পরস্পরং নরদেহস্তথা সংঘটি: ।

‘হৃগ্ দৃষ্টি:’ ইতি ‘তস্য’ প্রকৃতি সাধাখ্যে’ ইতি ‘মনোহৃত:’ প্রাতঃকৃত প্রতিবন্ধী
‘হৃত্যে স:’ ইতি আনর: । ‘ক্রুতী স্মাত্ কখ্যাক্রুতলী পঙ্খিতে শব্দ বধ্য:’ ইতি ককাদ-
অনুহৃত: কৌষ: ।

বৈপথ্য রহস্য অকৌতি বৈপথ্য মতী । বয়মিতি ‘বাসদায়’ ইতি বহুবচনম্ । তস্মান্নে-
ষমাশ্রমীত ল্যব ল্যপে পশ্যমি ।

শ্রীমদারব্যী ভগবৎ ১২৫।

লীলামিতি । কখী কমলীযী লনৌ যস্যা: সা তাহ্মশী, ইযং শকুলনা, মূ-
লতযৌবিন্দনেণ অমরেন বিলাসেন অ সঙ্কৃত সম্মূলতাবিভ্রনাম্, লীলাং অশ্রনাম্,
দৃষ্টিং অশ্রু: , হৃতকৃত: সমাসু টিঙ্গ, বিতনুতে বিলাস্য প্রেরয়তি ক্রুতী অমর আ-
শ্রমতীতন পরীচাখ্য লোকমোহনার্থং ইতি ভাব: । আশ্রমেন ইবৎ একমূর্তিন, বা-
লতা অশ্রুতরহস্যতা, মধ্যেন দীক্ষমধ্যমগীন, বিবর্তিতা অমরদংশনাট্যক্রান্তান্য

ভায় কাণের নিকটে যাহা ছোট ছোট গাছ কারতেছ এবং
অন্যতমকর্ম্ম অপর পান করিতেছ । অতএব তৎকালেই করিয়া আমি
ব্যর্থমনোরথ হইলাম, আর তুমিই চরিতার্থ হইলে । ১২৫।

আরও, এই কমলীশ্রুতী শকুলনা, ক্রীলাসের সহিত চকুলমুষ্টি
ইহংস্রু: সকলন করিতেছেন, ইবৎ বক এবং চরিতরশালী (বহ-
৬

‘হস্তাশ্র’ বিধুনোতি পল্লবনিভং শীত্কারমিবাধরা
জাতীয়ং ভ্রমরাভিলঙ্ঘনমিয়া বায়ুর্বিংনা নর্শকৌ ॥২৬॥

শকু । হস্তা ! পরিত্যজ্য পরিত্যজ্য মং হমিষা দুহ-
মহুসরেষ অহিহ্রমমাণ’ [১] । [২]

(২) হস্তা ! পরিত্যজ্য পরিত্যজ্য সামনেন হুৎসধুকরেষামি-
ময়মামাম ।

কিঞ্চিৎ কিঞ্চিৎ পরিবর্তিতা, ভক্তিবিশেষপ্রদর্শনায় পরিবর্তিতা চ । তথা শীত-
কারেণ ভ্রমরদংশনবাসজনিতেন শীত্বেন ভিন্নী বিযুক্তৌ অধরৌ যজ্ঞাঃ সা তথা-
বিধা সতী, পল্লবনিভং পল্লববৎ রক্তকৌমলম্, হস্তাশ্র, বিধুনোতি ভ্রমরবাধনায়
ভক্তিবিশেষপ্রদর্শনায় চ-সম্ব্যাসয়তি । অতএব ভ্রমরেষ যদভিলঙ্ঘনসাক্ষর্যং তস্মাৎ
মিয়া ভয়েন, বায়ুর্বিংনা বৃষকালীনবাদ্যানি বিনা, নর্শকৌ নর্শকৌ জ্ঞেয়া जाता ।
অতীকায়দ্যং নিদমিতি ভাবঃ ।

অথাপি নর্শকৌপেণ জাতলং প্রতি প্রথমচরণময়মতবাণ্যার্থং বয়স্য ইতুল্য
পূর্ববৎ কাব্যলিঙ্গম্ ; তথা ‘সুখং তব কুরঙ্গাচ্চি ! সরোজমিতি নান্যথা ’ ইতি দপ-
শৌভাভতবৎ সমাসাভাবোপি নিরঙ্কং কেবলরূপকম্ ; তস্মৈ বায়ুর্বিংন্যেভ্যমিধানাদধি-
কাঙ্কদ্বৈশিষ্ট্যরূপমিত্যনयोमिंषৌ নিরপেक्षतया संसृष्टिः ।

শাদু লবিক্রোড়িতং হস্তম ॥২৬॥

বিশিষ্টে) দেহমধ্যভাগদ্বারা বার বার ফারতেছেন; পল্লবতুল্য হস্তাশ্র
সঞ্চালন করিতেছেন এবং গঠযুগল শৌৎকারে বিক্লিষ্ট হইতেছে; অত-
এব ভ্রমরদংশনের ভয়ে বায়ু বাতীত নর্শকৌ হইয়াছেন ॥২৬॥

(১) শকুনলা । ‘ও এসো খিড়ী বিরাম, ‘অবহী মকিহ্র’ ।- পদানরে স্থিলা
সহৃদয় পম । কথং হুদৌহি অহিহ্রমমাণ । হস্তা । পরিত্যজ্য মং হমিষা দুহিষীদিষ
মহুসরেষ অহিহ্রমমাণ ।

उभे । उचितम् । का अह्नी परिस्थाने । एतद्दात्र दुस्सन्द-
अह्ने, जदो राअरक्खिदाहं तवीवणाहं (१) । [घ]

राजा । अवसरः स्वल्पमस्माकमात्मानं दर्शयितुम् । न
भेतव्यं न भेतव्यम् । इत्यर्थोक्तं स्वगतम् । एवं हि राजाहम-
स्मीति परिज्ञानं भविष्यति । भवतु, अतिथिसमाचारनिवातल
म्विष्ये (२) । (स)

(घ) कै आवां परिताप्य । अत्र तावत् दुस्सन्दभाक्रन्द ; यतो राज-
रक्षितानि तपोवनानि ।

(स) नैव दुर्विनीतो विरमति, तदन्वतो गमिष्यामि । हा धिक्
हा धिक् । कथमितीदृशेण मासनुसरति तत् परितापेयं मानम् ।

(श) शकु इति । परितापेयां युवामिति शेषः । अभिमूयमानां अत्यन्तमिवाकुली-
क्षियमाशाम् ।

(घ) उभे उच्यते । अनसूयामिदं वदे हे एवेत्यर्थः । सामान्यमपुनरुक्ताक्रममपि-
क्षितकरमेव ; तथापि शकुन्तला नितरामिवाकुलीयुता इत्यतः कौतुकात् क्षितम् । तस्या-
हं कौतुकादाहं कै इत्यादि । कै असमर्थे इत्यर्थः ; स्त्रीमात्रत्वादिति भावः । आहन्द
शाह । यत् इति । भौतेन रक्षकज्ञानस्य वीरित्वादिति भावः । 'हन्दने रोदना-
श्रुतिः' इत्यमरः ।

नकुन्तला । एहे दुहे लमः आमाटेक अत्ताह आहून् करिमा तुलिशाहे;
हा आमाटेक रक्का कर रक्का कर ।

अनसूया श प्रियंवदा । (देवः दास्यार सहित) आम्हा रक्का करिटे
टेक ? । एतिवसे दुस्सन्दके उक्क ; ये हेतु तपोवनं नि राजार रक्षित ।

(१) का अह्नी परताप्य । ... । राअरक्खिदाहं तवीवणाहं आम् ।

(२) अवसरोऽस्मात्मानं शकाश्रितुम् । .. । राजमावस्यमिच्छाती भवेत् ।
अवस्य, एवं तावदमिच्छाते ।

ଯଜ୍ଞ । ଏ ଏଠି ଦୁର୍ଭିକ୍ଷୀତୋ ବିରମତି, ତା ଅକ୍ଷତୋ ଗମିଷ୍ୟ' ।
ପଦାନ୍ତରେ ସହଟିକ୍ଷିପମ୍ । ହସ୍ତୀ ହସ୍ତୀ ! କର୍ଷ' ହତୋ ବି ମ' ଅକ୍ଷତରାଦି,
ତା ପରିତ୍ୟାଗ୍ଧ ମ' (୧) । [ହ] .

(ନ) ରାଜିତ । ଅବସରଃ ସମୟଃ ; ମତପ୍ରକାଶିତ୍ୟଭିଜ୍ଞାନାଦିତ୍ୟାହଃ । 'ନ ଶିତ୍ୟ' ନ ଶିତ୍ୟାୟ, ଅଥମହମ୍ଭୁପସ୍ଥିତ ଏବାକ୍ଷି' ଇତି ବାକ୍ୟସମୁଦାୟଃ 'ନ ଶିତ୍ୟ' ନ ଶିତ୍ୟର୍ଷ' ଇତ୍ୟର୍ଥମଂଗଃ 'ଅହ' ଏବଂ ସ୍ଥାପନ ଆହ ଇତ୍ୟର୍ଥାକ୍ତି ଇତି । ଏବଂ ହି —ଦୁର୍ଭିକ୍ଷମକ୍ଷାବୋଦ୍ୟାହା-
ନକ୍ଷରମିବ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶେ, ରାଜା ଦୁର୍ଭିକ୍ଷଃ । ପରିହର'ନ' ପରିହରଃ । ତସା ଏ ସତି,
ଅତର୍କିତଭାବିନଃ କନ୍ୟାମସବାସାନିକି ରାଜ୍ୟ ଏବୋପସ୍ଥିତିଃ କର୍ମମିତି ମହାନ୍ ସନ୍ଦିହଃ ସ୍ଥା-
ପିତାଭାବଃ । ଋତୁ ପରିଜ୍ଞାନମିତି ପୂର୍ବେ ଶାନ୍ଦ୍ୟଃ । ଅତିଥ୍ୟେଃ ସମାଧାର' ବ୍ୟବହାରମ୍ ।
ଅଦନଶ୍ଚିଷ୍ଟି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟିଷ୍ଟି । ଏବଂ ଅତର୍କିତଭାବିନଃ ସର୍ବତୋପସ୍ଥିତିମ୍ ସନ୍ଦିହ-
ସ୍ତୁତ୍ତବ ଇତ୍ୟାଶ୍ଚୟଃ ।

(ହ) ଯଜ୍ଞ ଇତି । ଦୁର୍ଭିକ୍ଷୀତୋ ଦୁଃ, ଏଏ ସମ୍ଭବରଃ । ଅନ୍ୟତଃ ଅନ୍ୟକ୍ଷିନ୍ ଯଜ୍ଞେ ।
ପଦାନ୍ତରେ ସ୍ଥାନାନ୍ତରେ ଗତୀତି ଶ୍ରେୟଃ । ହଟିକ୍ଷିପେନ ଅସର ଆଗନ୍ଧାତି ନ ବେତି ପରୀକ୍ଷାର୍ଥ
ହଟିକ୍ଷିପେନ ସଂପତ୍ତି ସହଟିକ୍ଷିପମ୍ । ହାସିମିଷ୍ଟିକମିବ ବିବାଦପୁଷ୍ପକମନ୍ୟବମ୍ । ହତୋ ବି
କର୍ଷନ୍ ଶ୍ୟାସିତି ।

ରାଜା । ଆମ୍ଭନାକେ ଯେହାହେବାର ଆମାର ଏହି-ହି ଅବସର । ଭଗ୍ନ
କରିବେନ ନା, ଭଗ୍ନ କରିବେନ ନା । (ଏହି ଅର୍ହୋକ୍ତିବ ପର ଯୁକ୍ତ) ହେହାତେ
'ଆମି ରାଜା' ଠେହା ପରିଚୟ ହେବେ । ହଟକ, ଅତ୍ତିଧିର ଆଚରଣହି ଅବଲମ୍ବନ
କରିବ ।

ଶକୁନ୍ତଳା । ଏହି ହୁଡ଼ି ଜ୍ଞୟର ବିରତ ହଟିତେହେ ନା; ତା ଅନା ଜ୍ଞାନେ
ସାହି । (ହାନାକ୍ତରେ ସାହିସା ମୃଷ୍ଟିପାତେର ମହିତ) ହାସ୍ତ ! ହାସ୍ତ ! ଏଥାନେକ
ଆମାର ଅଭ୍ୟୁତ୍ଥାନ କରିତେହେ; ତା ଆମାକେ ରକ୍ଷା କର ।

(୧) ଯଜ୍ଞମତୀ । ପଦାନ୍ତରି ଯିଲା ସହଟିକ୍ଷିପମ୍ । 'କର୍ଷ' ହତୋ ବି ମ' ଅକ୍ଷତରାଦି ।

রাজা । সত্যসুপগম্য । আঃ ! (১) । [জি]
কঃ পৌরবে বসুমতী' শাসনিত শাসনিত্বি দুর্বিনোতানাম্ ।
অযমাচরত্বত্বিত্যং সুধাসু তপস্বিকন্যাসু ॥২৩॥
সর্বা রাজানং হৃদা কিস্বিত্ব ম খ্যাতা । (ক)

(খ) রাজনিতি । উপগম্য শুক্লনাড়ীনাং সমীপে উপস্থিতঃ । আ ইতি সৌখ-
স্বকামম্যয়ম্ । “আসু স্মাত্ কৌপপৌড়গ” ইত্যমরঃ ।

ক ইতি । দুর্বিনোতানাং দুঃখানাম্, শাসনিত্ব শাসনকর্তারি, পৌরবে পুরবংশীয়ে
বৃষী, বসুমতী পৃথিবীম্, শাসনিত্ব পালয়ন মতি অর্থং কাঃ, সুধাসু অগ্ৰহাণানসিদ্ধত্ব
সুধাসু তপস্বিকন্যাসু, অধীনব্রমশ্রুতম্, আচরতি অবহরতি ? তদ ব্রূহ্মণে ব্রীষে :
অধুনৈব তস্য দৃষ্ট্যং বিধ্বাসীতি ভাবঃ ।

অসৌ কাম্যবৃতিমংগনা ! যত মদ্যবৎ রাজ্যে দুঃখনাং পাপমপি শুদং সৌখ-
স্বকাম্যপৌড়গিতাধীকং স্বপনম, স্বপনমকথ্য প্রতিপদ্যং লক্ষ্যগ্নিব তীক্ষ্ণমাস্থানব্রুত্বি,
তদ্ব্যবস্থারোতি নিহরাং কবিচক্ষুঃসমীপেব অসন্নকারিশী রথনাচাতুরীম্ ।

অদ ‘শাসন শাসন’ ইতি ব্যস্তবেস অসন্নমুদনীকথ্যাসাম্যাত ককিনুপ্রাচীষহাঃ ।
আখ্যাং জাতিঃ ॥২৩॥

(ক) সর্বা ইতি । সখ্যাঃ, শুক্লনাড়ীনাং সমীপবতাঃ । সখ্যানাঃ রাজ্যঃ পূর্বমহত-
ক্যাত আকৃতিদর্শনে মছাপুরুষলানুমানায় অকিতাঃ ।

রাজা । (সত্যর উপস্থিত হইয়া) আঃ ।

চট্টগ্রামের শাসনকর্তা পুরুষবংশীয় লোক পৃথিবী শাসন করিতেছে,
এই অবস্থায় কোন্ ব্যক্তি এই নরক তাৎক্ষণিকভাবে প্রাচ্য আনা
আচরণ করিতেছে ? ॥২৩॥

(সকলে রাজাকে দেখিয়া একটু হেন চকিত হইল)

(১) জিহ্বিত ‘আঃ’ ইতি জাতি ।

১) সখ্যো । অজ্ঞ! য কিমপি অত্যাহিতং, কিন্তু, খলু ইদং
 পিণ্ডমহি দুষ্টমধু করেণ আকুলীকিয়মাণা কাতরীভূতা ।
 ইতি শকুন্তলা দর্শয়তঃ (১) । (স্ব)

রাজা । শকুন্তলামুপেত্ব । অগ্নি ! তপো বর্ধতে ? [২] । [ম]
 শকু । সমাধিসাবনতমুখী তিষ্ঠতি (২) (ঘ)

(স্ব) আত্ম্য! ন কিমপি অত্যাহিতম্, কিন্তু খলু ইদং প্রিয়-
 সখী দুষ্টমধু করেণ আকুলীকিয়মাণা কাতরীভূতা ।

(স্ব) সখ্যাবিতি । অত্যাহিতং মহামীতি: । শকুন্তলায়া: প্রদর্শনং তদুপস্থি-
 তাপ্রদর্শনেন স্বকাক্ষসত্যতাপ্রমাণার্থম্ ।

(ম) রাজ্যেতি । অগ্নৌতি কৌমল্যসম্বাদনে । তপো বর্ধতে ইতি কাঙ্ক্ষাস্বরেণ প্রণী-
 ত্বজ্ঞাতি ।

(ঘ) শকু ইতি । সমাধিসা সহসা বহুতপ্তবৎ মহাপুরুষদর্শনাত সময়া ।

সখীষয় । আর্ধ্য! কোন অত্যাহিত হয় নাই । কিন্তু দুই ভ্রমর
 আমাদের এই প্রিয়সখীকে আকুল করিয়াছিল; তাহ হৈনি কাতর
 হইয়াছেন ।

(এই বালগা শকুন্তলাকে দেখাইল)

রাজা । (শকুন্তলার নিকটে ঘাইয়া) অগ্নি ! তপস্তা বৃদ্ধি পাই-
 তেছে ত ? ।

শকুন্তলা । (লজ্জার সহিত অবনতমুখ হইয়া থাকিল)

(১) কুমিল্পিত্ব ইতিশব্দী ন বর্ণ্যতে ।

(২) রাজা । শকুন্তলাসমুপেত্বা । অগ্নি তপো বর্ধতে ।

(৩) সমাধিসাবনতমুখী তিষ্ঠতি ।

অন। দাশি' অতিধিবিষেসলাইব। (ঙ)

প্রিয়'। সাধদ' অক্ষয় ?। হলা সচললী ! গচ্ছ, শুক্লাদৌ ফলমিচ্ছ' অগ্ধভাষণ' অবহর, ইদমপি পাদৌদক' অবিচ্ছাদি। ইতি ঘট' দম'যতি। (১)। [চ]

রাজা। ভবতীনাং স্মৃত্যৈব বাচা কৃতমাতথ্যম্। (ঙ)

(ঙ) ইদানীম্ অতিধিবিষেসলামেন।

(খ) স্বাগতমাতথ্য'য় ?। হলা শকুন্তলী ! গচ্ছ, শুক্লাদৌ ফলমিচ্ছ'মর্থ' ভাষনমুপহর, ইদমপি পাদৌদক' অবিচ্ছাদি।

(ঙ) জনৈতি। পুট্যায়াঃ শকুন্তলায়া ভয়েন তুচ্ছীভাবাত্ কৰ্ম'ব্যবুদ্ধা অনস্বয়া শব্দ'বরয়তীতি বাধ্যম্। অতিধিবিষেসলা শুক্লাদৌ ফলমিচ্ছ'মর্থ' ভাষনমুপহর ইতি পূর্বে-
বাস্যযঃ।

(খ) প্রিয়মিতি। আর্থ্যক্স মানবক্স ভবতঃ, কামত' সুখেন স্বাগমন' জাত' ক্রিমিতি কাকুঃ। স্বাগতমিতি মাধি কঃ। শুক্লাদৌ পদ'মালয়াঃ, ফলেন মিত্র' বৃক্ষম্। শুক্লাদৌ ভাষনম্। পাদৌদক' পাদ'ম'ভাষনমুপহর। অতিথ্যসম্বাদনাব' প্রথমমীতম্। ইদ' ইদমিতি ভাষঃ।

[ঙ] রাজৈতি। ইদমজ্ঞা কল'প্রিয়য়া, বাচা বাচন'নৈব, অতিথ্যম্ অতিধি-

অনস্বয়া। এখন অতিধিবিষেস লাভ করায় তপস্বী বুদ্ধি পাই-
তেছে।

প্রিয়ংবদা। আর্থ্যের শুভাগমন হ' ? ওগো শকুন্তলা ! বাও, পৰ্ণগৃহ হইতে ফলযুক্ত অর্থ্যপাত্র আনয়ন কর ; আর ইহা পাদৌদক হইবে। (এই বলিয়া ঘট দেখাইল)

(১) অনস্বয়া। দাশি' অতিধিবিষেসলাইব। হলা সচললী ! গচ্ছ শুক্লাদৌ ফলমিচ্ছ' অগ্ধ' অবহর। ইদ' পাদৌদক' অবিচ্ছাদি।

અન । હમસ્મિં દાવ પચ્છાઅમોદલાણ સત્તવણ્ણવેદિપાણ
ઉવવિસિમ્મ અજ્ઞો પરિસ્સમં અવણં દુ (૧) । [જ]

રાજા । નૂનં યૂયમપ્યનેન ધર્મ્યકર્મ્યાણા પરિઆસ્તાઃ, તન્મ-
હસ્તં મુપવિશત [] । [ખ]

(જ) અર્થાં તાવન્ પ્રચ્છાયશોતલાયાં સપ્તપર્ણવેદિકાયામુપવિશ્ય
આર્ય્યં પરિશ્રમસપન્નયતુ ।

અન્નદારઃ ક્ષત્રં સમ્પાદિતમ્ । તથા ચ પુનઃ ક્રિયથા આતિથ્યકરણમનાવશ્યકમીવેતિ
ભાવઃ ।

સુહુ, હૃદયભાગેનેતિ સુહુતં પૂર્વોદરાદિભાગ સાધુઃ । “સુહુતં” પ્રિયઃ । સુર્વે
ઇત્યન્તરઃ ।

[જ] અનેતિ । પ્રકુટા હાથા ચર્ણા સા પ્રચ્છાયાઃ, અતएव શોતલા તલાન્ ।
સપ્તપર્ણવેદિકાયાં સપ્તપદ્મદશલસ સૂચણપરિશ્રમભૂમી ।

“મામ્ય પ્રસન્નચ્ચેરમ્” “પ્રસન્નચ્ચેરમ્” વાક્ય ” इत्यादिवत् પ્રચ્છાયાશોતલાના પર-
પદસ્ય વિશિષ્ટલવિવચ્ચથા કર્મધારયઃ ।

રાજા । આપનાથેર મતા ઓ પ્રિયવાકાઈ આતિથિસંકાર કરિયાહે ।

અનન્દજા । આપનિ એહે ઇકુદ્ધે હાથાયુક્ત ખીતલ મણપર્ણવેદીએ
ઉપવેશન કરિયા પરિશ્રમ પૂર કરન ।

રાજા । આપનારાઓ, એહે ધર્મકાર્યા થાવા નિષ્કરહે પરિશ્રાંત હૈએ
પરિશ્રાંતેન ; સ્વત્રાં એકટું કાલ ઉપવેશન કરન ।

(૧) વૈન ક્વિ હમસ્મિં...પરિશ્રમસપ્નયોદ કરેલુ અર્થે ।

(૨) અર્મ્યા ।

‘প্রিয়’ । জনান্নিকম্ । হলা সত্ত্বন্তলি ! ‘উদ’ যৌ অদি-
 বিপশ্ব বাসণ’, তা এহি উববিসম্ম । ইতি সর্বো উপবিসম্মি । (১) (অ)
 শকু । আনগতম্ । কধ’ ইম’ জণ’ পেক্সিঅ তবোবিরোধিঅ
 বিচারস্স গমণীঅ স্মি স’বুত্তা (১) । (৬)

(অ) হলা শকুন্তলি ! ‘উদিত’ ন : অতিথিপথ্য’ পাসনম্, তৎ
 এহি, উপবিশ্রামঃ ।

(অ) রাজিতি । ন্’ । ন্যসিতমিৎ অনেন হুগামানেন তলসীচনেন ।

(অ) প্রিয়মিতি । জনস্য উদ’ যাম্বে অ’কস্স অ’ল্লকমিতি জনান্নিকম্ অ’ল্ল-
 ক’ল্ল’ যথা স্য, তথীত্ব’ : । তথা অ’ দর্পণে—

“বিপস্সাক্ক’ইঅ’আনপ’আল্লীল্লা ক’বাম্ ।

অ’ল্ল’আনক’ক’ যন্’ স্মাত্’ জনান্নী ত’জ্জনান্নিকম্ ॥”

(৬) শকু ইতি । তপস্বী ব্রাহ্মণ্যস্স বিরোধিনী বিনাশকৃতবা প্রতিজ্ঞাস্স,
 বিচারস্স কালসীত্ব’ : , মনসীবা আনয়সীবা । মজ্জানল’স্স’স্স’স্স’স্স’স্স’স্স’
 অ’ব’ সানী নাম সাল্লীকীল্ল’ল্লাহ’ : ।

“নিবি’ ক’আ’ক’ক’ অ’ল্লী অ’ব’ : প্রথমবিজিয়া ।” ইতি দ’প’সীক্তি : ।

প্রিয়ংবদা । (শকুন্তলার প্রতি গোপনে) ওলো শকুন্তলা ! অতিথির
 দেবা করা আমদের উচিত ; তা আইন আমরা উপবেশন করি । (ইহার
 পর শকুন্তল উপবেশন করিল)

শকুন্তলা । (স্বগত) এই লোকটীকে দেখিয়া তপোবিরোধী বিচারের
 বিষয় হইলাম কেন ?

(১) ...পশ্ব বাসণ’ অদিহীনা । এত্য় উপবিসম্ম ।

(৬) শকু । ...কি’ অ’ ক’ব, ইম’ পেক্সীঅ তবোঅবিরোধিঅ...

রাজা । সর্বাণ্যকীর্ণ । অহো ! সমানরূপসম্বীয়-
সীদ্ধা হৈমবতীনাং (১) । (৩)

প্রিয় । জনানকম্ । হতা অসমুৎ । কো য় কনু, এসো দুর-
বগাহগম্মীরাতিদৌ মধুর' আলতন্যৌ পশুতদাশিষ্য' বিস্তা-
রেদি (২) । (৬)

(৩) কথ্যমিদং জন' প্রেত্যা তপোবিরোধিনো বিকল্পস্য গমনীয়াশ্চ
সংহতা ।

(৬) হতা অসমুৎ । কো য় কনু এত দুরবগাহগম্মীরাতিদৌ মধুর-
মালপন প্রমুতদাশিষ্য' বিস্তাশয়তি ।

(৩) রাজসি । অমবতীনাং তপস্বিনীণ পুণ্যানাং পুণ্যকম্ । সীদ্ধা হৈম' আত্ম-
পাশনুমিতা নৈবৌ, সমানাত্মা বয়োরূপাত্মা সম্বীয়' মনোহরম্ । "সমং বি'রোধী নৈবৌ
য ন য পুটবিপুটবৌঃ" ইতি ত্যায়ানুমারাদিদমতীবানন্দকরমিতি ভাবঃ ।

(৬) প্রিয়মিতি । দুঃখনিবনাস্তে প্রবিস্কৃত ইতি দুরবগাহ। দুর্নীতিসম্ভাষা
মম্মীরা খীরা ধৈর্য্যল্যাকীল্য' : আকৃতিয়'স্ব স্বঃ । প্রমুতদাশিষ্য' প্রভাবীদায়্য' "স্বঃ
পৌরষে" ইত্যাদিনা স্বপ্রভাবমহিমামনিন্যজ' : , বিস্তাশয়তি বিস্তারিত্ব ম্যনজি ।

রাজা । (সকলকে দেখিয়া) ডাল । সমান বসন এবং সমান রূপ
সুতরাং আপনাদের এই সম্যকভাবে মনোহরই বটে ।

প্রিয়বন্ধ । (অনুগ্রহের প্রতি গোপনে) ওলো অনুগ্রহ ! ইনি
কে ? ইহার আকৃতিটী গাছেরা বাগিক এবং সুবোধসম্ভাব ; ইনি যথুর
আলাপকর ৫: প্রকৃৎকর উদারতা প্রকাশ করিতেছেন ।

(১) রাজা । সর্বাণ্যকীর্ণ । অহো ! সমবস্মারূপসম্বীয়' মবতীনাং সীদ্ধা হৈম' ।

(২) প্রিয় । ...মধুরমখারাকিটৌ মধুর' দিশ' আলতন্যৌ পশুতদাশিষ্য' বিস্তা
শয়তি ।

अन । हला ! मम वि अत्थि कोटूहलं, ता पुच्छिस्सं दाव थं । प्रकायम् । अज्जस्स मधुरालावज्जिदो वीसम्भो मं आलावेदि । कदरो राएसिवंशो अलं करीअदि अज्जेण ? कदमो वा देसो विरहपज्जुस्सुओ करीअदि ? किं विमिस्सं वा अज्जेण सुकुमारिण तवोवणमणपरिस्समे अप्पा उवणी-दोस्सि ? (१) । (ठ)

(ठ) हला ! ममापि अस्ति कोटूहलम्, तत् प्रक्षामि तावदेनम् । आर्येभ्य मधुरालापजनितो विश्वम्भो मामालापयति । कतरो राजर्षिवंश अलं क्रियते आर्येभ्य ? कदमो वा देशो विरहपर्युत्सुकः क्रियते ? किं निमिस्सं वा आर्येभ्य सुकुमारिण तपोवनगमनपरिन्धे आत्मा उपनीतः ? ।

(ठ) अनेति । विश्वम्भः 'प्रश्ने कृतेऽपि न खलु भवानपरम्येत्' इत्येवं विश्वासः, आलापयति आलापाय निमुकुक्ते । कोऽप्यौ प्रश्न इत्याह कतर इति । आर्येभ्य मान्येन भवता, कतरो राजर्षिवंशः चन्द्रसूयोत्पन्नयोर्षयो राजर्षिवंशयोर्मध्ये को राजर्षिवंशः, अलङ्घ्यते जन्मना शोभ्यते । कदमो वा वङ्गनां देशानां मध्ये को वा देशः, विरहेण आत्मविच्छेदेन पर्युत्सुक उत्कण्ठितः क्रियते । सुकुमारिण कोमलाङ्गेन । आत्मा देशः, उपनीत उपस्थापितः । इति एव प्रश्न इत्यर्थः ।

अनन्तरं । ओला ! ए विषये आरुओ कोटूहल आह्ने ; ता हेहाकें जिज्झामां करि । (अकाट्ठ) महानगरं मधुरालापजनित

(१) ...वीसम्भो मं ममाविह । ...कदमो । ...विरहपज्जुस्सुओ वज्जिदो किदो द्विओ...सुकुमारवरो वि तवोवणपरिस्समण अप्पा पदं उवणीदो ।

সকল । আমনতম । হিন্ময় ! মা সত্যম্, নং তুৎ চিন্তিতং ।
তং পশুসূত্রা মন্ত্ৰে ডি (১) । (খ)

রাজা । অগতম্ । কথমিদানীমাংসানং নিবেদয়ামি, কথং
বাক্যনং পরিহারং কৰেমি । ভবতু, এবং তাবত্ । প্রকাশম্ ।

(খ) শ্রুত্বয় ! মা সত্যম্, যত্ ত্বয়া চিন্তিতম্, তদনুসূত্যা মন্ত্ৰ-
য়তি ।

(খ) শ্রুত্ব ইতি । মা সত্যম্ অসৎ পরিচয়লাভেচ্ছবা অসৎ ন মম । অসৎলা-
ভবতু ইতি পরমাঙ্কং যদিতি । মন্ত্ৰয়তি প্রবীত । তত এব অং পরিচয়লাভসম্বন্ধাদিতি
ভাবঃ ।

সত্যম্ ইতি সত্যপূর্বকং দৈবাদিকস্য তদর্শনোঃ পশ্যন্ত্যঃ দী প্রযোজ্যঃ, “যসাদীনাং
দীর্ঘো যসি” ইতি দীর্ঘঃ ।

(ত) রাজা ইতি । অংসানং নিবেদয়ামি রাজস্বং দিবা সর্বথা পরিব্রাজয়ামি ।
কথা স্তি কথ্যাজন্যাক্ষরী প্রচ্ছন্নপবেশেণ অসৎমিপ্রায়ঃ প্রকাশন ইতি ভাবঃ । অংসান
অংসপং রচয়ন্ত্যঃ পরিহারম্ অসৎজ্ঞানিধানং পরিহারং করামি । তথা অংসং তে নিম্ন-
-

নিধানং আমাকে বলাইতেছে । আপান কোন রাজর্ষিবংশ অলঙ্কৃত
করিতেছেন ? কোন বেলকেহ বা বিরহোৎকণ্ঠিত করিতেছেন ? ।
কি নিয়ন্তাই বা আপনি কোমল হইয়া আপনাকে উপোবনে আগমনের
পাশ্চাত্যমোদনযুক্ত করিয়াছেন ।

লক্ষ্যলা । (অগত) বন ! তুমি ব্যস্ত হইও না, তুমি বাহা চিহ্ন
করিয়াছিলে, তাহা অনুসূচ্য বলিতেছে ।

রাজা । (অগত) এখন কি করিয়াই বা আশ্চর্যচর্য দি ? কি

(১) শত্ৰুনাং...এসং তুৎ চিন্তিতং অসৎসূত্রা মন্ত্ৰে ডি

ভবতি ! বেদবিদস্বি রাজঃ পৌরবস্ব নগরধর্ম্যাধিকারে নিযুক্তঃ
পুণ্ড্রাশ্রমদর্শনপ্রসঙ্গে ন ঘর্ম্মারক্ষ্যমিদমায়াতঃ । (১) । (ত)

বাচ্যতা স্মাত্ । সুতরাং নক্ষত্রসংক্রমণাদিঃ । অথ নক্ষত্রসংক্রমণাদিঃ ।
এবমিত্যং তাবৎ বক্তব্যমিতি শিবঃ । তদেব তৎসংক্রমণাদিঃ । অথ
মীতি পুণ্ড্রাশ্রমদর্শনঃ সম্বোধনম্ । অস্মি নক্ষত্রং, বেদবিদ বেদজ্ঞঃ । এতেনা-
ক্ষত্রং ব্রাহ্মণ্যং সূচিতম্ । পৌরবস্ব পুণ্ড্রাশ্রমপুণ্ড্রা, রাজ্যে দুপান্তস্য, নগরধর্ম্যা-
ধিকারে রাজধানীস্বর্গ্যাধিকারে রাজধানীভূত সর্বপ্রধানবিচারালয়ে ইত্যর্থঃ, নিযুক্ত-
স্থাপিতঃ, তদধিকারে যাবন্তঃ পুণ্ড্রাশ্রমাসেবা দর্শনপ্রসঙ্গে অসামান্যতঃ নগরবাস-
থ্যেবেদ্যসম্বন্ধে, ইদং ঘর্ম্মারক্ষ্যং তপোবনম্, জ্ঞানতঃ জ্ঞানতঃ । এতেনাশ্রম-
জ্ঞানং দুপান্তস্য রাজ্যঃ প্রধানবিচারপতিত্বং সূচিতম্, পুণ্ড্রাশ্রমস্য সর্বং সর্বং সর্ব-
ভাবে প্রবেশ্য জ্ঞান্যত্বাৎ কথাজ্ঞানমিতি নীচপ্রবেশদোষোপ-
পন্নত্বং ইত্যর্থঃ ।

অদেদম্যর্থ্যনরং সূচয়তি । তথ, অস্মি নক্ষত্রং, বেদবিদ সূত্রবিদনা-
বেদজ্ঞঃ, পৌরবস্ব পুণ্ড্রাশ্রমস্য রাজ্যঃ যাবন্তি নগরাস্থি যি চ ঘর্ম্মাঃ সৌভাগ্যাদ্য-
ধর্ম্মাধিকারে পালনন্যাপারে নিযুক্তো বিচারক স্থাপিতঃ । অস্মি পুণ্ড্রাশ্রমদর্শন-
প্রসঙ্গে সামান্যতঃ সর্বপ্রধানবিচারালয়ে প্রস্থিতানাং মনোনাম

ক। ব্রাহ্ম বা আশ্রমপুণ্ড্রাশ্রম পৌরবস্ব করি ? হউক এইরূপ বলিতে
হবে । (প্রকাশ্যে) আরো । আমি বেদবিদ এবং পুণ্ড্রাশ্রম-
রাজ্যের রাজধানীতে দর্শনপ্রসঙ্গে নিযুক্ত আছি ; কিন্তু পবিত্র আশ্রম-
স্থাপিত হইয়া এই তপোবনে আসিয়াছি ।

(১) রাজা । আসন্নম্, ... অর্থ বা আসন্নম্ করি । অথ, এবং
... করি । প্রকাশ্যে । অথ, পৌরবস্ব রাজ্যে ঘর্ম্মাধিকারে নিযুক্তঃ ।
... করি ।

अथ । अत्र सनाथा धर्मचारिणो (१) । (घ)

शकु । मङ्गारलज्जा नाटयति (२) । (द)

सख्यौ । समधोराकारं विदत्ता । हृष्टा सउन्तले ! जह्म अज्ज
तादी इध सखिहिदो भवे (३) । (घ)

(घ) अथ सनाथा धर्मचारिणः ।

(घ) हृष्टा शकुन्तला ! यदि अथ तात इह सखिहितो नवेत् ।

नुरोधात् पुण्याश्रमदेशं न प्रसङ्गेनेत्यर्थः । इदं धर्मारण्यं तपोवनमायातः । अहं वेद-
वित् पुब्वंशीयो राजा मुनोनामनुरोधात् पुण्याश्रमदशं नोद्दिशेन इदं तपोवनमागत
इति निष्कर्षः । एतेनात्मनोमिथ्यावाङ्मयं परिहृतम् ।

अत एवेदमेकं पताकास्थानम् । तथा च साहित्यदर्पणे—

“हार्थी वचनविन्यासं सुश्रुतः काव्ययोजितः ।

प्रधानार्थान्तराक्षेपी पताकास्थानकं परम् ॥”

अत स्त्रोत्रालङ्कार इति केचित् । तदसत् समधोरेवार्थयोर्वाच्यत्वं एवं दर्पणकारा-
दिभिः स्त्रोत्रालङ्कारात् अत तु एकतरार्थस्य स्वतन्त्रत्वेन समधोर्वाच्यत्वाभावात् ।

(घ) अनेति । धर्मचारिणः धर्मज्ञार्थानुष्ठायिनः, सनाथा नाथवन्तः प्रभुमन इति
यावत्, भवदानमनादिति भावः ।

(द) शकु इति । मङ्गारलज्जां मनोहरालङ्कारेण नन्दस्य वशं गतं मनस्याविभूत-
मङ्गारलज्जिता लज्जामित्यर्थः, नाटयति मुखावनमनसङ्कोचादिना अभिनयति ।

(घ) सख्याविति । समधोः शकुन्तलादुपगतयोः, आकारम् आकारवतकम्परोमाद्या-
अनन्तरा । आद्य धर्मकार्यकारी अविज्ञा मनोध हरेजेन ।

नकुलना । (नृपारजलज्जा अडिनन्न करिण)

[१] अनसूया । सनाथा हाथि धर्मचारिणो ।

(२) शकुन्तला । मङ्गारलज्जा कथयति ।

শকু । তদো কিং भवे ।
 সখ্যৌ । তদো জীবিদসব্বস্সে ণ বি ইমং অদিধিবিষেসং
 কদল্লং করেদি [১] । (প)

(ন) ততঃ কিং भवेत् ।

(প) ততো জীবিতসব্বং স্বেনাপি ইমং অতিথিবিষেষং কৃতার্থং
 কৰোতি ।

দ্বিবিচারম্ , বিদিত্বা প্রত্যক্ষেণাবগম্য । তাতঃ কল্বঃ , ইহ অশ্বিনাশ্রমী , সম্মিহিতঃ
 স্থিতঃ ।

শকু ইতি । ততঃসদা ।

(প) সখ্যাবিতি । ততঃসদা , জীবিতস্য আত্মনো জীবনস্য সৰ্বং স্বেনাপি সৰ্বং সম্পত্তি-
 স্বরূপিণ্যপি পদার্থেণ শকুন্তলীয়ত্বাৎ । অতিথিবিষেষং সাধারণবিলম্বণমতিষিষ্টম্ ,
 কৃতার্থং চরিতার্থং পূর্ণমনোরথমিতি তাত্পর্যম্ , কৰোতি কৰিষ্যতীতি ভবিষ্যত্মানোপ্য-
 বচমানা । তদা কৌ শকুন্তলাং দত্ত্বা ইমং অসাধারণমতিথি- সন্তোষয়েদिति
 সরলার্থঃ ।

সখীষয় । (উভয়ের আকৃতি দেখিয়া) ওলো শকুন্তলা! আজ যদি
 পিতা এই আশ্রমে থাকিতেন ।

শকুন্তলা । তা হইলে কি হইত ? ।

সখীষয় । তা হইলে জীবনমৰ্কষ দিয়াও, এই অতিথিপ্রদানকে
 চরিতার্থ করিতেন ।

(১) সখ্যৌ । ইমং জীবিদসব্বস্সে ণ বি অদিধিবিষেসং কদল্লং করেদি ।

शकु । मज्जतककोपम् । अवेध , तुझे किम्पि शिङ्गण कदुष
मन्तेध , ख वो वचनं सुणिस्स । [फ]

राजा । वयमपि भवत्योः सखीगतं किञ्चित्
पृच्छामः[१] । [व]

सख्यौ । अज्ज असुगहे वि अवभयणा [२] । [भ]

(फ) अपेतं , युवाम् किमपि हृदये कृत्वा मन्त्रयथ , न वां वचनं
श्रीष्यामि ।

(भ) आर्य्य ! अमुग्रहेऽपि अभ्यर्थना ? ।

(फ) शकु . इति । मज्जतककोपेन कृत्रिमक्रोधेन सञ्ज्ञितं मज्जतककोपम् । अत्र
मज्जतकपदेन शकुन्तलाया अपि तथाविधाभिप्रायो वर्तते इति ध्वनितम् । अपेतं दूरं
गच्छतम् । किमपि तत्प्रेतानिरतत्वाद्वाच्यं मन्त्रपारण्यविषयमित्यर्थः । मन्त्रयथः कथ-
यथः । वां युवयोः । न श्रीष्यामीति अनाभिप्रेतप्रलापित्वादिति भावः ।

अहो ! ईदृशं यथायथलोकचरितचित्रणं कालिदासमन्त्रेण जगति दुर्लभमेवेति
समुद्धोषयन्ति काव्यरासकाः ।

(व) राज्ञेति । वयमपि 'वाञ्छादय' इति बहुवचनात् अहमपीत्यर्थः , भवत्यो-
र्वययोः , मय्यगतं शकुन्तलावचनम् । पृच्छाम इति काका प्रार्थना व्यज्यते ।

लक्ष्मणा । (कुशिनारकापेरमञ्जित) दूरे वास , तं नरा केन
विषय मने कल्लमा कारवा अलोचना कविठेछ ; ता केनापेर कथा
सुनिव ना ।

राजा । आभिष्ठ आपनादेव मयौव निशये किञ्च जिह्वासा करि ? ।

मज्जितम् । आर्य्य ! अमुगहल्लेव प्रार्थना । ।

(१) राजा । वयमपि भवत्योः सखीगतं पृच्छामः ।

(२) सख्यौ । अज्ज ! कल्याणं एव इदं अवभयणा ।

राजा । तत्रभवान् कथं शाश्वते ब्रह्मणि वर्तते,
इयञ्च वः सखी तस्यात्मजा, कथमेतत् ? [१] । [म]

(भ) सख्याविति । अनुपद्वेऽपि अनुपद्वयत्वेऽपि अभ्यधना प्रतीतिः । तथा च
अस्मादृशान् प्रति भवादृशस्य प्रत्यकरणमनुसह एव ; सुतां तद्विषये पुनः प्रार्थना
कथमपि न सङ्गच्छत इति भावः ।

(स) राज्ञेति । तत्रभवान् पूज्यः कथः, शाश्वते नित्ये नैष्ठिक इत्यर्थः । ब्रह्मणि
ब्रह्मचर्यव्रते वर्तते ; इयञ्च वो युष्माकं सखी शकुन्तला, तस्य कथस्य आश्रय आसीत्
कन्या, एतत् कथं सम्भवतीति शेषः । तथा च अष्टवधमेष्टुनवर्जनमेव ब्रह्मचर्यम्,
मैथुनाभावे च शौरसः सन्तानो न सम्भवति । एवञ्च कण्वो नैष्ठिकब्रह्मचारी, शकु-
न्तला च तस्यैवसौ कन्या इत्येतत् परस्परविरुद्धमिति भावः ।

अष्टविधं ब्रह्मचर्यमाह आङ्गिकतत्त्वे दृष्टः—

‘स्वर्णं कोतनं केलिं प्रीत्यं गृहभाषणम् ।

सङ्कल्पोऽश्वसाधस्य क्रियानिष्पत्तिरेव च ॥

एतन्मैथुनमष्टाङ्गं विद्वद्भिः परिकीर्तितम् ।

विपरितं ब्रह्मचर्यम् एतदेवाष्टलक्षणम् ॥”

तदनुष्ठायी ब्रह्मचारी च द्विविध उपकुर्वाणो नैष्ठिकश्च । यथा कर्मोपराणम्—

‘योऽधीत्य विधिवद्देवान् गृहस्थायममाव्रजेत् ।

उपकुर्वाणको ग्रंथो नैष्ठिको मर्यादालिखः ॥’

राजा । शान्तौ प्रवृत्तिं कथं, नैष्ठिकव्रतदर्शनात् अवज्ञानं कर्तुं
तेज्जैनः, अथ आपनादप्येहै मथौ तीक्ष्णं कथा ! ऐश किं कर्तव्यं
सञ्चर कथं ? ।

(१) राजा । भगवान् काश्यपः शाश्वते ब्रह्मणि स्थित इति प्रकाशः । इयञ्च वः
सखी तदात्मजेति कथमेतत् ।

अन । सुण्यादु अज्जो । अत्थि को वि-कोसिअो त्ति गोत्त-
णामहेअो महाप्पहावो राए सी । (य)

राजा । स खलु भगवान् कौशिकः (१) । (र)

अन । तं सहीए पडवं अवगच्छ । उज्झिदाए सरीर-
सम्बड्ढणादिहिं उण तादकस्सो वि एदाए पिता, [२] । [स]

(य) शृणोतु आर्य्य । अस्ति कोऽपि कौशिक इति गोत्रनामधेयी
महाप्रभावी राजर्षिः ।

(र) तं सख्याः प्रभवन्मगच्छ । उज्झितायाः शरीरस वर्डनादिभिः
पुनस्तातकस्वोऽपि एतस्याः पिता ।

अत एवोक्तं शाश्वत इति । 'शाश्वतस्तु ध्रुवो निरुसदातनसनातनः' वेदस्तत्त्वं
वयो ब्रह्म' इति चामरः ।

(य) अनेति । कुशिकस्य राज्ञः अपत्यं पुमानिति कौशिकः, इति इत्थं गोत्र-
नामधेयं गोत्रसूचकं नाम यस्य सः, महाप्रभावी महातपःशक्तिसम्पन्नः, राजा सन्
अपि राजर्षिः ।

(र) राज्ञिति । स सर्वत्र विख्यातः, भगवान् अतीवमाहात्म्यावान् । शिरसात्मनेन
नामवरेचयमत्र करोति ।

'भग' शोः काममाहात्म्यावर्ण्यं यत्राकं कीर्तिं तु ' इत्यमरः ।

अनश्रुवा । महाशत्रु खंवन ककण । 'कौशिक' इत्याकारं वक्ष्य-
मृचक माधवाज्ञौ महाशत्रुतावपानौ कौशिकं राजर्षिं आह्वयन् ।

राजा । मेहे भगवान् कौशिक ।

अनश्रुवा । ताहाके आमाटेमर मथोत्र खनक वनिश आह्वन ।

(१) राजा । अस्ति नृपतिः ।

(२) अनस्ता । तं कीं पितासहीए तादकस्वो मे पिता ।

রাজা । " উজ্জ্বিতশব্দে'ন জনিত' নঃ কুতূহলম্ । তদামূল্য
চ্ছোতুমিচ্ছামঃ [১] । (১)

অন । সুখাদু অজ্ঞো । পুরা কিল তস্য রাএসিণ্যো সন্মো
তবসি বস্তুমাশ্রয় কথম্মি (২) জাদসঙ্কে'হি' দেবে'হি' মেণম্মা
ণাম অচ্ছুরা ণিম্মমবিগ্ঘম্মারিণ্যো পেসিটাম । (৩)

(১) শ্রুণোতু আর্য্যৈঃ । পুরা কিল তস্য রাজর্ষ্যবশ্যে তপসি বস্তুমানস্য
কথমপি জাতশব্দে' : দেবৈঃ নেজকা নাম অসুরাঃ ক্রিয়মবিন্ধকারিণ্যৌ
প্রমিতা ।

(ল) অনেতি । তং কৌশিকম্, সখ্যাঃ শকুন্তলায়াঃ, প্রমবৎ জনকম্ ।
উজ্জ্বিতায়াঃ পরিত্যক্তায়াঃ, শরীরসংবদ্ধ'না'দিভিঃ অন্নদানা'দিনেতি শেবঃ । আদিশব্দে'ন
রক্তাশ্রিতপরিচ্ছিন্নঃ । অন্নদানা'দিভিঃ পালয়িতা'পি পিতৃভ্যুচ্যতে । তথা চৌক্যম্—
অন্নদাতা ভয়ভাতা যস্য কাশ্মা বিবাহিতা ।

জনয়িতোপনেতা চ পশ্যে'তি পিতরঃ স্মৃতাঃ ॥ "

(ব) রাজেতি । উজ্জ্বিতশব্দে'নেতি । তস্য কক্ক'রনির্দ্ভে'য়াৎ কারণস্থানাভিধানা-
জ'তি ভাবঃ । ততশ্চাত্, আমূল্যাত্ আদ্যা'দবধি ।

(১) অনেতি । কিলিতি কৌক্যকার্য্যম্ । উহা ভয়ঙ্করী । ভয়ঙ্কর'তপস্বরত

পরিভ্যক্তা সখীর শরীরসংবদ্ধনপ্রভৃতিদ্বারা আবার পিতা কথও ইহার
পিতা হইল ।

রাজা । পরিভ্যক্তশব্দে আমাদের কৌতুক জন্মাইয়াছে । তাই
প্রথম হইতে শুনিতে ইচ্ছা করি ।

অনমুখা । আর্য্য জীবণ কল্পন । পূর্বে সেই রাজারি বিখ্যামি

(১) রাজা । ...মি... । আমূল্যাত্ আনুগম্যামি ।

[২] কিলি ।

রাজা । অস্ত্রৈবান্যসমাধিভীকৃত্ব দেবানাম্ । তত-
স্ততঃ (১) । (ঘ)

ইত্যর্থঃ ; তস্য রাজর্ষিঃ শামিতস্য সমাপ ইতি শ্রেয়ঃ ; কথমপি কেণাপি কারণেন স্বস্ত-
পদলোপঃ শুভ্যেতি তাতপর্যম্ , জাতশঙৈকত্বপ্রভর্থৈঃ । নিয়মবিপ্লবকারিণী তপোনিয়ম-
ভঙ্গকারিণী ।

অথ “বহুবচ সমাঃ সিকতা বর্ষাঃ সুমনসী জম্বীকসীঃ স্রসরসঃ” ইতি বামনঃ ।
‘বাসো দশা কসরসী বর্ষাপঃ কৃষ্ণিকা মঘাঃ । বহুবচ্যে সৃদৈকত্বমানবতেষা বিশতেঃ ।’
ইতি শত্ৰুগোমী । স্ত্রীয়া বহুবচ্যস্রসঃ ” ইত্যসরসঃ । সুতরামসীর্ষা মতে অস্রসরশব্দস্য
বহুবচ্যম্ । কাত্যবরিশিষ্টে ‘বহুবচ্যবদধ্যাদিবিখ্যাদিসূচী’ ‘বা চ জম্বীকসঃ সমা অস্র-
রসঃ’ ইতি শ্রীপতিনা বিকল্যাবধানাত অস্রসঃ ব্যধিত পাশ্চ‘ময়ন্যম্’ ইতি প্রয়োগান্ত-
রদর্শনাচ্চ একবচনান্তো‘প্যস্রঃ’ শব্দঃ স্বীকাৰ্য্যঃ ।

(ঘ) রাজেতি । অন্তর্ঘাঃ যঃ সমাধিঃ তপঃ প্রভৃতিনিয়মঃ তস্মাত্ ভীকৃত্ব ভয়ভী-
কৃত্বম্ । পুরাণাদিষু বহুশঃ অবগাদিতি ভাবঃ ।

ভয়কব তপস্শা করিতেছিলেন ; তখন দেবগণ কোন কারণে আশঙ্কিত
হইয়া, তপস্শার বিঘ্নকারিণী মেনকানায়ী অঙ্গবাকে তাঁহার নিকট পাঠা-
ইয়া দেন ।

রাজা । অস্ত্রের তপস্শার এইরূপ ভয়, দেবগণের আছে বটে ।
ক্ষার পর ত্রার পর ? ।

[১] অস্ত্রৈবান্যসমাধিভীকৃত্ব দেবানাম্ ।

অন । তদৌ বসন্তাবদাররমণৌ সময়ে উন্মাদহেতু-
তায় রূপং পিক্লিষ । ইত্যর্থোক্তিঃ উন্মাৎ গাঢ়যতি (১) । (স)

রাজা । পুরস্তাদবগম্যত এব সর্বথা অশ্বরঃ সম্ভ-
বৈষা [২] । (হ)

অন । অধ্বজঃ । (জ)

(স) তদৌ বসন্তাবদাররমণৌ সময়ে উন্মাদহেতুক তস্যারূপং
প্রোচ্য ।

(জ) অধ্বজিকম্ ।

[স] অনাত । বসন্তস্য কৃতৌ : অবতারেষু আবির্ভাবিন রমণ্যে মনোহরে ।
উন্মাদহেতুকং পিতৃ কামবিকারজনকং তস্য মেনকায়া রূপং সৌন্দর্যম, প্রোচ্য উচ্য-
তয়া সহ সহস্রতী গম্ভঃ মজনয়দিতি বাক্যমসুদায়স্য প্রচীত্যন্তমর্হনৈব স্যাৎ । অত
উক্তমিত্যর্থোক্তিঃ ।

[হ] রাজা । পুরস্তাদযত পরতঃ ইতি যাবৎ, অবগম্যত এব । অতঃ ন তে
কথনসাবশ্যকমিতি ভাবঃ । এষা শুকুনী, সর্বথা অশ্বরঃ সম্ভবতীতি সা অশ্বরো-
গম্ভঃ সম্ভবতীতি ।

অনুশ্রব । তার পর, বসন্তের আবর্তাববশতঃ মনোহর সময়ে
উন্মাদজনক মেনকাররূপ দেখিয়া (এই অকৌশ্লিকের পর লজ্জা অভিনয়
করিল)

রাজা । পরের ঘটনা বুঝিতেই পারিতেছি, নিচাই ইনি অশ্বার
গর্ভজাত ?

[১] তদৌ বসন্তাবদারসময়ে উন্মাদহেতুকং রূপং পিক্লিষ । ইত্যর্থোক্তিঃ উন্মাৎ
বিরসতি ।

(২) পুরস্তাদবগম্যত এব ...

রাজা । উপপদ্যতে । (ক)

মানুষীভ্যঃ কথং নু স্মাত্ [১] অস্য রূপস্য সম্ভবঃ ।
ন প্রভাতরলং জ্যোতিরুদেতি বসুধাতলাত্ ॥২৮॥

[ক] জনেতি । অথকিঞ্চ এতদেবাজীকরোমীত্যর্থঃ । “অজীকারঃপি আথকিঞ্চ” ইতি হারাণলী ।

“অস্মি কৌশিকোতি গৌতমাসংহৃষো রাণসী” ইত্যারম্ভ এতদন্তসন্দর্ভে আখ্যানং নাম নাট্যালঙ্কারঃ—“আখ্যানং পূর্বং উচ্যোক্তিঃ” ইতি ললচণাৎ ।

(ক) রাজেতি । উপপদ্যতে । অস্মা অস্মরঃ সম্ভবত্বং যুক্ত্যতে ।

কথমুপপদ্যত ইত্যাহ মানুষীভ্য ইতি । মানুষীভ্যঃ ঃব্রহ্মপুত্রাদিমৈদীন নানাবিধ-
মানুষ্যজাতীয়স্বীভ্যঃ ; অস্য দৃশ্যমানস্য এবং বিধস্য, রূপস্য সৌন্দর্য্যস্য, কথং নু সম্ভব
উৎপত্তিঃ স্মাত্ অথমপি নিত্যর্থঃ । সর্বথা মানুষীভিলক্ষণত্বাদিত্যে ভাবঃ । তথা
অ প্রভা দীপ্তিসরস্যা অস্মত্যা অস্য তৎ প্রভয়া তরলমিতি বা, জ্যোতির্জঃ বিদ্যাদিত্যর্থঃ ;
বসুধাতলাত্ ভূতলাত্, ন উদেতি ন উৎপদ্যতে । যথা ভূতলাত্ বিদ্যাত্ নীতপদ্যতে,
তথা মানুষীভৌ ভৈয়মুতপনুসংহৃতি ভাবঃ ।

অতএবান একস্মৈব উৎপত্তিপদার্থস্য সম্ভব ইতি উদেতিতি বা বাক্যমৈদীন পৃথক্
নির্দেশাত্ প্রতিবস্তুপমালঙ্কারঃ । কেचित্তু জ্যোতিঃপদস্য সূর্য্যপরতাং ব্যাখ্যায় উদৈকী-
ত্যস্য উভয়ং ব্রজতোতি । অর্থমৈদমাধস্মাণা দৃষ্টান্তালঙ্কারঃ বদন্তি । তদস্মত্,
জ্যোতিঃ পদস্য তেজোমাতবাবিত্তয়া সূর্য্যপরত্বব্যাখ্যানে বিশেষে অবিশেষাখ্যদোষাপর্জঃ ।

অননুশা । হাঁ ।

রাজা । তাহাই সম্ভবপর বটে । (কারণ)

মহুবাঙ্গাতীয় জ্ঞা হইতে এতাদৃশকরণের উৎপত্তি কি প্রকারে সম্ভব
হয় । বিদ্যুৎ ভূতক হইতে উৎপন্ন হয় না ॥২৮॥

(১) মানুষীভু কথং বা স্মাত্ ।

शकु । समीक्षाधीमुखी तिष्ठति (१) । (ख)

राजा । आत्मगतम् । हन्त ! लब्धावकाशो मे मनो-
रथः (२) । (ग)

प्रिय । सखित ! शकुन्तलां विलोक्य । पुनर्वा वि वक्तुं कामो विश्व
अज्जो लक्खोअदि । (३) । [च]

(घ) पुनरपि वक्तुकाम इव आख्यौ लक्षार्ते ।

मन्यते तु प्रभातरत्नपदेनैव विदुः प्रत्यायनात् न तद्दोषावसर इति सुधीभिर्भावना-
यम् ।

तथात विलोभनं नाम सुखसन्धेरङ्गमुपम्यस्तम् यथा दर्पणे—

“गुणायानः विलोभनम् ।” ॥२८॥

(ख) शकु इति । समीक्षा समलम्बेव संप्रशंसया सलज्जा ।

(ग) राज्ञेति । हन्त इति हर्षः । लब्धः प्राप्तः अवकाशो अवसरे येन सः,
इदानीं मम शकुन्तलां यद्वक्तुं योग्या इत्यभिलाषो भवितुमर्हतीत्यर्थः ; अपसरः सन्धव-
त्वादित्याशयः ।

अतएवात युक्तिर्नाम सन्धः इहम् । तथा च साहित्यदर्पणे—

“सम्प्रसारणमर्थान्नं युक्तिः ।”

शकुन्तला । (मनञ्ज अवस्थां अधमूथ इहेयां ब्रूहिन्)

राजा । (यगत) धानं ! आभारं अभिनास एतन् अवसरं द्वाष्ट
इहेयादृष्टं ।

[१] शकु । अधीमुखी तिष्ठति ।

(२) राजा । ... मनोरथः । किन्तु सख्या परिहासीदाहतां वरप्राप्त्यां सुखा
धृतर्धोभावकातरं मे मनः ।

(३) प्रियं वद । सखितम् । शकुन्तलां विलोक्य नायकामिमुखी भूत्वा ।
पुनर्वा वि वक्तुकामो विश्व अज्जो ।

যক। সখীনকুল্লা তজঁয়তি । (ঙ)

রাজা। সম্যগুপলক্ষিতং ভবত্যা। অস্মি নঃ সস্বরিত-
অবলোভাদন্যদপি প্রত্যক্ষ্যম্ । (ঘ)

প্রিয়ং। তেন হি অলং বিচারিতেন, অস্মিজনস্তাণ্ডজীশী
কলু তবস্মিজণী (১) । (ক)

(ক) তেন হি অলং বিচারিতেন, অনিয়ং ন্ত্যনুযোগঃ স্মলু তপ-
স্মিজনঃ ।

(ঘ) প্রিয়মিতি। রাজকৃতপ্রশংসামাক্ষণ্যং শকুন্তলা সনজ্জা জাতা ইত্যতঃ পুনরপি
কৌতুকায তাং লজ্জাপয়িতুং প্রবর্তত ইতি সজ্জিতমিত্যুক্তম্ । বক্তুকাম ইবেতি।
অধরস্যন্দনাদিদর্শনাদিতি ভাবঃ ।

(ঙ) যকু ইতি। অকুল্যা অকুলীসঙ্কেতেন, সরলী প্রিয়ংবদাম্, তজঁয়তি
অধরচিত্তপুঙ্খপে সঙ্কল্লাইরালাপাত্ ভঁতঁসয়তি। পুনরালাপনিবৃত্তার্থমিতি ভাবঃ ।

(ঘ) রাজমিতি। সম্যগুপলক্ষিতং যথার্থমবগতম্ । সস্বরিতঅবলোভা
শুশ্রাকং সদাচারশ্রবণামিলাধান, নঃ অস্মাকং “বাক্যদ্বয়” ইতি বহুবচনাত্ সসীত্যর্থঃ,
অন্যদপি প্রত্যক্ষ্যমস্মি ।

(ক) প্রিয়মিতি। তেন হি অন্যত্য়াপি প্রত্যক্ষ্যে সস্বনৈব উতুনা, বিচারিতেন

প্রিয়ংবদা। (ঈষৎ হান্তের সহিত শকুন্তলাকে দেখিয়া) আবারও
কিছু বলিতে উচ্ছিন্ন করিতেছেন বলিয়া মহাশয়কে লক্ষ্য করিতেছি।

শকুন্তলা। (অকুলীসঙ্কেতে সখীকে তর্জন করিল)

রাজা। আপনি ঠিক লক্ষ্য করিয়াছেন। আপনাদের সঙ্কল্পিত
উনিবার লোভে আমার আরও জিজ্ঞাস্ত আছে।

(১) অবলোভা। অলং বিচারিত, অস্মিজনস্তাণ্ডজীশী তবস্মিজণী ইতি।

राजा । एतत् पृच्छामि [१]

वैखानसं किमनया व्रतमाप्रदानात्

व्यापाररोधि मदनस्य निषेवितव्यम् ।

अत्यन्तमेव सदृशेक्षणवक्त्रभाभिः

आहो निवत्स्यति समं हरिणाङ्गनाभिः ॥२८॥

प्रष्टव्यं नवात वितकेषु अलम् । । नरद्वयं यन्त्रणा । नरद्वयं । नरद्वयं । न विद्यते
निर्यन्त्रणा निर्दिष्टनियमो यस्मिन् सः अनियन्त्रणः अनुयोगः प्रश्नो यस्मिन् स तयोक्तः ।
तपस्विजनस्य निषेकारत्वात् सर्वं तं निषेधत्वाच्च तपस्विनो नामस्यैकमस्तिके अनियम-
नैव यथेष्टं प्रष्टुमर्हतीति भावः ।

‘यन्त्रणं स्यान्नियमनै वन्त्रणेऽपि च’ इति विध्यः । “प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा
च” इत्यमरः ।

वैखानसमिति । अनया वृत्तलनया, आ प्रदानात् वराय दानं पश्यन्तं वरद्वयं
दानात् पूर्वं पश्यन्तमित्यर्थः, मदनस्य कामस्य, व्यापारं कार्यम् अष्टाङ्गमैश्वर्यमिति
यावत् कथञ्चिद्वाधत इति तत् तादृशम्, ‘वैखानसानां तपस्विनामिदमिति
व्रतं ब्रह्मचर्येणैवम्’, वैखानसम् किं निषेवितव्यम् आश्रयनीयम् ? आहो
अथवा, सदृशाभ्यां स्वसमानाभ्याम् ईश्वराभ्यां चक्षुष्यां वक्त्रभाभिः प्रियामिद्वरिणाङ्गनाभिः
सुगोभिः, समं सदृ, अत्यन्तमेव सातिशयमेव चिरजीवनमेवेत्यर्थः, निवत्स्यति लपोक्त
एव स्यास्यति । वृत्तलनया किमुपकुर्वाणब्रह्मचारिता नैष्ठिकब्रह्मचारिता वा अवलम्बि-
तीति सरलायः । तत्र ब्रह्मचर्यस्य द्वैविध्यं पूर्वमेव दर्शितम् ।

प्रियंवदा । ताहा इहेले विवेकानार प्रयोक्त्रन नाहे ; कारणं तपस्यौ
विगेवर निकटे प्रश्नं करिवार कोन निर्दिष्टे नियम नाहे ।

राजा । ऐहा विख्याता करिवदेहि ।

(१) राजा । इति सखीं ते श्रावामिहामि ।

প্রিয়' । অজ্ঞ ! ধর্ম্মাশ্রয়পরবশী এস জনো, গুরুরো ঔণ
সে অণুরূপবরপদাণি সংকপ্যো [১] । [ক]

(ক) আখ্য' ! ধর্ম্মাশ্রয়পরবশ এস জনঃ, গুরোঃ পুনরস্যাঃ অনু-
রূপবরপ্রদানে সঙ্কল্যঃ ।

মদনম্ব্যাপারবিষয়কঃ প্রশ্ন এব রাজঃ প্রধানোদ্দীক্ষ্যঃ । তেন 'অনয়া আপদানাং
কিং বৈ স্থানম' ব্রত' নিষেধিতব্যম্ ?' ইত্যুক্তিমানো নৈব বৈ স্থানচম্রতস্য ব্রহ্মবর্যরূপ-
তয়া প্রকৃতজিজ্ঞাসামিবাঁহেঃপি পুনঃ "অ্যাপারোধি মদনস্য" ইতি বিহত্যাভিহিতম্ ।

অহো ! নিতান্তসরলানাং সুনিবন্ধন্যামনন্তিকে আপাতত এব রাজ ইদৃশস্যষ্টবা-
দিতয়া নিতরাসীব গাম্ভীর্যোহানিজীতা ।

বসন্তমিলকা বচনম্ ॥২৫॥

(ক) প্রিয়মিতি । এস জনঃ শুক্ললস্কর্যঃ, ধর্ম্মাশ্রয়পরবশঃ গুরুর্যোগাত
ধর্ম্মানুষ্ঠানার্থীনা । সূত্ররাজ 'অধর্ম্মজনক' সম্মোগমিদানী' নানুষ্ঠাতুমহঁতীতি স্লাবঃ ।
অহো ! এতেন জিজ্ঞাসিতবিষয়স্য কিংপশ্য' দত্তমিত্যাঙ্ক গুরোরিত্যাঙ্ক । পুংসঃ কিন্তু,
অস্যাঃ শুক্ললস্করাঃ, গুরোঃ পিতুঃ কল্যস্ব, অনুরূপায় যৌন্যায় বরায় জামাষে প্রদানে
প্রদানবিষয়ে সঙ্কল্য' অমিন্দ্রাণো বচন' ইতি শ্রীষঃ । এতেন আপদানাংদেবাননয়া বৈস্থা-
নম' ব্রত' নিষেধিতব্যমিতিভিহিতম্ ।

ইনি কি কেবল দিবাচ্ছের পূর্বপর্যন্ত কামকার্য্যাবিরোধী অক্ষর্য্য-
ভ্যন্তের অকুষ্ঠান করিবেন ? না— সমাননয়ননিবন্ধন প্রিয়তম হরিণ-
রমণীগণের সহিত চিরকালই বাস করিবেন ? ॥২৬॥

প্রিয়বদা । মহাশয় ! এই ব্যক্তি ধর্ম্মানুষ্ঠানের অধীন ; কিন্তু
ইহাকে উপযুক্ত বরের হাতে সম্প্রদান করাই ইহঁদের পিতার সঙ্কল্প ।

(১) প্রিয়বদা । অজ্ঞ ! ধর্ম্মাশ্রয়ে বিপরবশী অদ' জনো... ।

राजा । सहस्रं मात्मगतम् । (१) (ज)

भव हृदय । साभिलाषं सम्पत्तिं सन्देहिनिर्णयो जातः ।

आशङ्क्ये यदग्निं तदिदं स्पर्शचमं रत्नम् ॥३०॥

(ज) राजति । उक्तोत्तरवचनात् शकुन्तलायाः प्राप्तप्राशया राज्ञी ह्वं इति बोध्यम् ।

भवेति । हे हृदय ! साभिलाषं शकुन्तलायां लिप्साम्वितं भव । कथमित्याह सम्पत्तिं इदानीम्, सन्देहि 'शकुन्तला किमुपकुर्वाणं ब्रह्मचारिणी नैष्ठिकब्रह्मचारिणी वा' इति सन्देहविषये, निर्णयः उपकुर्वाणब्रह्मचारितयैव निश्चयो जातः । गुरोः पुनरस्या इत्यादि प्रियंवदावचनादिति भावः । अत एवाह यत् शकुन्तलात्मकं वस्तु, अपि ब्रह्मचारितया स्पर्शमात्रमेव अग्निस्वरूपं सन्नापकम्, आशङ्क्ये सन्देहं करोमि, तदिदं शकुन्तलात्मकं वस्तु, 'स्पर्शचमं' स्पर्शयोग्यं रत्नम् रत्नस्वरूपम्, जातमिति शेषः । अपरः सन्तुलनं च अत्राज्ञातरीरूपत्वात् उपकुर्वाणब्रह्मचारितया परिणयस्त्वैव योग्यत्वाच्चेत्याशयः ।

अतः परार्थं प्रतिपूर्वाङ्गभाकार्थो हेतुरिति वाक्याय हेतुकं काव्यलिङ्गम्, तथा अपि अग्निस्वरूपं रत्नं रत्नस्वरूपमित्यर्थस्य अवश्यवक्तव्यत्वात् असमासगतं निरङ्गं केवलरूपकालङ्कारश्च यम् ; "समस्तं व्यस्तमुभयमेकदेशविवर्तितं च" इति सरस्वतीकण्ठाभरणे व्यस्तस्यापि रूपकभेदस्याङ्गीकृतत्वात् "सुखं तत्र कुरङ्गाणि ! सरोजमिति नान्यथा" इति साहित्यदर्पणे समासामाषेऽपि निरङ्गकेवलरूपकतया उदाहृतत्वाच्च । तेषाञ्च मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः ।

न पुनरप्रस्तुतप्रशंसा, 'यत्' 'तदिदं' इति शब्दव्येष्टे प्रस्तुताया उपमेयभूतशकु-

राजा ; (आनन्देन सहितं श्रवणं)

हे रुद्र ! त्वमि अङ्गिनाथौ इव ; काव्ये, एतेन मन्त्रेण ज्ञानेन निश्चय

(१) राजा । आत्मगतम् । न खलु दुरवापेयं मार्षं ना ।

শকু । সরোষমিহ । অণসূ ! অহং গমিষ্য' । (অ)

অন । কি'নিমিত্ত' ? । [অ]

শকু । ইম' অসম্বদ্ব্যপলাবিণি' পিঅ'বদ' অস্মাৎ গোদ-
মীৎ গদুঅ [১] ণিবেদ্বস্স' । [২] ইতু'সিহ'তি ।

(অ) অনসূয়ে ! অহং গমিষ্যামি ।

(অ) কি'নিমিত্তম্ ? ।

(২) ইমাসম্বদ্ব্যপলাপিণী প্রিয়বদাম্ অর্থ্যায়ৈ গৌতম্যৈ গত্বা
নিবেদয়িষ্যামি ।

নন্দাবা অর্ভাষিতত্বাৎ প্রস্তুতানামভাষনস্যলপবশপ্রস্তুতানামভাষনং তত্প্রস্তুতপ্রণেতা
অপ্রস্তুতপ্রণেতায়া অক্লোকারাৎ । নবা অতিশয়োক্তঃ, “বিশেষণাভাবি অ রূপকস্য ।
যথা রাজা পাকশাসন.” ইতি শ্রুত্বা দপ'অজত'ব এবম'তস্যলৈ রূপকস্য সীমাংসিতত্বা-
দিত্যলঙ্কারনিরূপণনিপুণৈঃ সমালোচনীযম্ ।

তথ্যত্র প্রাপ্তিনাম্ মুখ্যসম্বৎ রক্তম্ “প্রাপ্তিঃ সুখাগমঃ” ইতি লক্ষণাত্ ।

অর্থ্যা জাতিঃ ॥ ২০ ॥

(অ) শকু ইতি । সরোষমিহে'ত ইব'অহং ন রাধস্য জন্মিত্ব' স্মৃতিতম্ । তেন
অ ইদংকালোপন্যবসে ক্বে বাসো'তি ব্যন্যত ।

(অ) অনেনি । কি'নি'মিত্ত' গমিষ্যসী'তি শ্রেয়ঃ ।

অগ্নিহোত্রে । যাতাকে তুমি আগ্নেয়রূপ আশঙ্কা করিযাছিলে, তাহা এই
অগ্নির যোগ্য রক্ত ॥ ২০ ॥

শকুন্তলা । (ক্রোধের সহিত) (যেন) অনসূয়া !, আমি যাই ।

অনসূয়া । কি জন্য ? ।

(১) গদুঅ ইতি কালকথা ।

অন । সছি ! য জুতং অস্মমবাসিনো জনস্য অকৃতসত্কারমতিথি-
সকারং অদিধিধিসেং উজ্জিহ্ম সচ্ছন্দদো গমনং [১] । (৪)

শকু । উত্তরমদ্ব্যৈব প্রস্থিতা (২) ।

(৪) সছি ! ন যুক্তমায়মবাসিনা জনস্য অকৃতসত্কারমতিথি-
বিশিষ্মন্ উজ্জিহ্মত্বা সচ্ছন্দতৌ গমনম্ ।

(২) শকু ইতি । অসম্বদম্ অপ্রস্তুতত্বাদনাব্যয়কত্বাৎ অসংলগ্নং প্রতপতি অন-
র্থকং বদতীতি তাম্ । আর্থ্যার্থে কথস্য ধর্ম্মভগিনীত্বান্মান্যার্থে । প্রথংবদায়া
অসম্বদপ্রলাপিত্বদোষং নিবদ্যিষ্যামীত্যর্থঃ । শাসনেন পুনর্যদ্বোষনিবৃত্ত্যর্থং মতি ভাবঃ ।

(৪) অনেতি । ন কৃতঃ সত্কারঃ স্বাধ্যপেয়দানাদিমিঃ সেবা যস্য তস্ম, অতিথি-
বিশিষ্মনুমানাধিগম্ পুনঃ রাজাননিত্যর্থঃ, উজ্জিহ্মত্বা পরিত্যজ্য, সচ্ছন্দতঃ স্বামি-
প্রায়মাবতঃ, গমনং ন যুক্তং নীচিতম্ ; আতিথ্যসম্পাদনার্থং নিয়োগস্য নিয়মমত্
প্রসঙ্গাতিতি ভাবঃ ।

“অভিপ্রায়ঃ স্কন্দ আশয়ঃ” ইত্যমরঃ ।

শকুন্তলা । এই অশ্রয়বন। যে অসংলগ্ন ও অনর্থক কথা বলে, তাহা
যাইয়া আশা গোতমীকে জানাহ । (এই বলিয়া উঠিল)
‘অনুশা’ যাহার সেবা করা হয় নাই, একরূপ উৎকৃষ্ট অতিথিকে
পরিত্যাগ করিয়া, ইচ্ছানুসারে চলিয়া যাওয়া আশ্রমবাসী লোকের
উচিত নহে ।

শকুন্তলা । (উত্তর না দিয়াই চলিল)

(১) অনশুয়া । সছি ! য জুতং অকিতবজর অদিধিসেবং বিসম্মিষ সচ্ছ-
ন্দদৌ গমনম্ ।

(২, শকুন্তলা । ন কিস্বিছুজ্ঞা প্রস্থিতৈব ।

রাজা । স্বগতম্ । কথমিযং গচ্ছতি । জিহ্বচুরিব পুনরিচ্ছা
নিগৃহ্য । অহো ! চেষ্টানুরূপিণী কামিজনবিত্তবৃন্তিঃ । অহং
হি — [১] । [ড]

অনুয়াস্যন্ মুনিতনয়াং সহসা বিনয়েন বারিতপ্রসরঃ ।

স্বস্থানাৎচলন্তপি গত্বেব পুনঃ প্রতিনিবৃত্তঃ ॥২১॥

(ড) রাজি তে । ইযং শকুন্তলা । কথং শব্দ সন্ধ্যুমে । জিহ্বচুরিব শকুন্তলাং
যজ্জীতুমিচ্ছ'রিব । নিগৃহ্য বলাদ্রিবত্য' । অহো আশ্চর্যম্ । কামিজনস্য কামুকলোকস্য
বিত্তবৃন্তিঃ, চেষ্টানুরূপিণী কাঞ্চকাগ্রিকব্যাপারসদৃশী । যস্যাম যস্যামবস্থায়াং যথা যথা
কাগ্রিকব্যাপারো ভবিতুমর্হতি, সনৌবৃন্তিঃপি তস্যাম তস্যামবস্থায়াং তথা তথৈব ভবন্তী-
ত্যর্থঃ । চক্ৰমর্থ' সমর্থ' যিতুমাহ অহং হীতি । হি যজ্জীত ।

“কথং দৃষ্টং চ গর্হায়াং প্রকারার্থে' চ সন্ধ্যুমে । প্রত্নে সন্ধ্যাবনায়াস্” ইতি
মিদিদী ।

অন্বিতি । মুনিতনয়া শকুন্তলাম্, অনুয়াস্যন্ তদ্বর্শনায়াংবিগাত্ অনুগমিষ্যন্,

রাজা । (স্বগত) ইনি যাইতেছেন যে ? । (যেন ধরিতে ইচ্ছা
করিয়া, আবার সেই ইচ্ছাকে দমন করিয়া)

কি আশ্চর্য্য! কামুক লোকের মনোবৃত্তি বাহিরের ঘটনার অল্প-
ক্রমে । কারণ—

আমি মুনিকণ্ঠা শকুন্তলার অনুগমন করিব, এমন সময় হঠাৎ ঐশ্বর্য্য
আসিয়া সে বেগ নিবারিত করিল । সুতরাং স্বস্থান হইতে না চলিয়াও,
যাইয়াই যেন ফিরিয়া আসিয়াছি—৩১॥

(১) রাজা—। “অজীতুমিচ্ছ'নিগৃহ্যস্থানম্ । আত্মগতম্ । অহো ! চেষ্টা-
প্রসিকৃপিকা কামিজনমনোবৃন্তিঃ... ।

प्रियं । शकुन्तलादुपेत्य । हला चण्डि ! चारिहसि गन्तुम्
[१] । (ठ)

शकु । परिहृत्य सम्भ्रमम् । किं त्ति (२) । (ण)

(ठ) हला चण्डि ! नाहंसि गन्तुम् ।

(ण) किमिति ? ।

अहसा कृतात्, विनयेन शिष्या शिष्याजनितधैर्येणैवार्थः, चारितो निवर्त्तितः
प्रसरो वेगो यस्य सः ; अतएव स्वस्थानात् अध्वृषितदेशात्, अचलन्नपि ; गत्वा पुनः
प्रतिनिवृत्त इव जातः । तथा च यथा शकुन्तलाया अनुमननं पुनः प्रत्यावर्त्तनञ्च काविक-
व्यापारः, तथा तस्या वदर्थे च पुनस्तद्विषयस्य मनोवृत्तिरिति कामिजनचित्तवृत्तिष्वेष्टा-
वृत्तिष्वेवेति भावः ।

अत आवाभिमानिनी वाच्या क्रियोत्प्रेषालङ्कारः ।

आर्या जातिः ॥३१॥

(ठ) प्रियमिति । चण्डि ! अतिक्रुपिते ।

‘अक्षस्तत्त्वमकीपनः’ इत्यमरः ।

(ण) शकु इति । इति मन निवर्त्तनम्, किं त्वयं कृतमिति शेषः ।

अग्रिन्वदा । (शकुन्तलाय निकटे यावद्वा) ओलो क्रूरे ! त्वमि यावदेत-
पात्रिभवे ना ।

शकुन्तला । (फिनिश्या लल्लजेन सहित) ए कि

(१) प्रियंवदा । शकुन्तला निबध्य । हला ! अ दे गन्तुं गन्तुं ।

(२) शकुन्तला । सम्भ्रमेणम् । किं निमित्तं ।

প্রিয়! দুই মে হৃদয়ে প্রণয়কে ধারিসি, তেহিঁ দাব
অশ্রুত মৌখিক, তদৌ গমিস্বাসি। ইতি বলাদিত্যন্যতি (১) । (ত)
রাজা। মদ্রে! হৃদয়ে বলাদেবাত্মভবতৌ পরিভ্রাস্তা তক-
য়ামি। তথাহ্যস্মাঃ (২) । (থ)

(ত) হে মে হৃদয়ে প্রণয়কে ধারয়সি, তাহ্মাং তাবদাত্মানং মাশ্রয়ঃ
ততৌ গমিস্বাসি।

(ত) বিব্রমিতি। মে মদ্রম্, হে হৃদয়ে প্রণয়কে হৃদমূলী জলসিকৌ, ধারয়সি অশ্রু-
তেনে মৌখিকবাক্যসি। তথা চ পূর্বে যুক্তিঃ স্মৃতা তম, যত, হৃদমূলীষু পশ্চাত্তমস্যকৌ
কুণ্ডলমূলসিকৌ জলদাতব্যে, অশ্রুতেনাশ্রিতস্যকৌ জলসিকৌ দস্বৈব এবমুক্তম্,
'প্রিয়! বদে! অশ্রুতঃ পরিভ্রাস্ততয়া অশ্রুতম্ হৃদয়ে প্রণয়ং ন দাতুমর্হামি, তত্ ত্বং
দেহি, দিমান্নরপ্তু তব দেয়ং হৃদয়ে প্রণয়মহং দস্থা তব তত্ পরিশোধয়িস্বামি' তস্মৈ
ময়া দত্তম্ ইতি। অতৌ বসৌ হৃদয়ে প্রণয়ঃ অশ্রুতেনৈব যদুপপাদিতম্। তাহ্মাং
হৃদয়ে প্রণয়কাত্মা সকাশাত্, আত্মানং মাশ্রয় তত ইয়ং দস্থা মুক্তং কুরু।

(থ) রাজ্যেতি। অদ্রভবতৌ মুনিব্রাহ্মণ্যে নান্যাম্। তকয়ামি সম্ভাষয়ামি।

প্রিয়বদা। তুমি আমার নিকটে দুইবার গাছে জল দেওয়া ধার,
কাহা হইতে আপনাকে মুক্ত কর, তারপর যাইবে। (এই বলিয়া
বনকক্ষে নিবৃত্ত করিল)

রাজা। ভদ্রে! গাছে জল দেওয়ার অন্তরে ইনি পরিভ্রান্ত হইয়াছেন
ইহা আমি মনে করি। কারণ—

(১) প্রিয়! বদা। হৃদয়ে প্রণয় দুই ধারিসি মে। এহি দাব অশ্রুত মৌখিক
তদৌ গমিস্বাসি। বলাদিত্যন্যতি নিবর্তয়তি।

(২) রাজা। মদ্রে! হৃদয়ে বলাদেব পরিভ্রাস্তা ভবতৌ মাশ্রয়ঃ ...।

স্বস্তাসাবতিমাশলোহিততলৌ বাহু বটোত্থে পশা
 দ্ব্যপি স্তনবেপথু জনয়তিজ্ঞাসঃ প্রমাণাধিকঃ ॥
 বহু কণাশিরোপরোধি বটনে চন্দ্রাশ্বসা জালক
 বন্ধে স্বাসিনি চৈবহস্তয়মিতা: পর্যাঙ্কলা মূর্ধজা: (১)

॥ ৩২ ॥

স্বস্তাসাবতি। অশ্বাঃ যজ্ঞন্তলোহিতা ইতি পূর্বগদাশ্বমশ্বাশ্ব ইতি ১ বাহু কণা
 বহু, বটোত্থে পশাৎ জলসীকায তৎকৃশ্মীসীলনাৎ স্তনোঃ, স্বস্তী জ্ঞানতয়া অবনতৌ
 পশৌ স্তন্যৌ যযৌসী, তথা অতিশাব' লোহিতে ঘটঘর্ষণাৎ রক্তবর্ণে তলৌ তল্লবয়'
 যযৌসী তাড়য়ৌ জ্ঞাতাবিতি শ্রীষঃ । প্রমাণাধিকঃ স্বাভাবিকাধিকীভূতঃ শ্বাসঃ, অদ্যপি
 ইদানীমপি, কলযৌবেপথু' কল্যম, জনয়তি । বটনে মুখমস্তলৌ, চন্দ্রাশ্বসা
 স্তনলেন, কণা' যৌ: শিরীষে শিরীষকুমুদয়' কণা' দীপলনাৎ স্তনয়তি' তস্ম
 তৎকৃশ্ম, জালক' বিন্দুসস্কৃ:, বহু' হৃতম্ সত্পাদিত মত্বর্গ: । তথা বন্ধে বন্ধনে,
 স্বাসিনি চ্ছলিতৌ সতি, একহস্তেন হস্তান্নরস্য ঘটবারণে ব্যাপ্ত্যাদিতি ভাবঃ যমিতা
 বহা:, মূর্ধজা: কেশাশ্ব, পর্যাঙ্কলা: বিধমা: স্থিতা ইতি ক্রয়: ।

অন্য যজ্ঞন্তলোহিতা: পরিচ্ছালনসমর্থ' নকার্য' প্রতি বহুতরকার্যানা'মুক্তত্বাৎ সমুচ্চ-

বার বার ঘট উত্তোলন করায় ইহার হস্তযুগলের তলদ্বয় অত্যন্ত রক্ত-
 বর্ণ হইয়াছে এবং কৃষ্ণবর্ণ নামিয়া পড়িয়াছে ; প্রমাণের অপেক্ষায় অধিক
 শ্বাস এখনও শুভ কল্পন জন্মাইতেছে ; স্বর্ণের জল মুখমণ্ডলে বিন্দুসমূহ
 জন্মাইয়াছে, তাহাতে কণের শিরীষকুমুদবর্ণ অবরুদ্ধ হইতেছে এবং

(১) স্বাস' কণা'শিরোপরোধি বটনে চন্দ্রাশ্বসা জালকম্ ।

ତଦହମେନାମନ୍ତୃଣାଂ କରୋମି । । ଇତ୍ୟହୁରୀୟକଂ ଦଦାତି । (୧) (ଦ)

ସଖ୍ୟା । ପ୍ରତିଘଟୟ ନାମାଞ୍ଚରାଞ୍ଚି ବାସଧିତା ଓ ପରସ୍ପରମବଲୋକୟତ: (୨) । (ଧ)

ରାଜା । ଅଳମନ୍ୟଥା ସନ୍ଧ୍ୟାବନୟାଂ , ରାଜ୍ଞ: ପ୍ରତିଯଜ୍ଞୋ-

ଽୟମ (୩) । (ନ)

ଯୋଗଲଘାବ: । ଏବଂ ସ୍ଥମାବୋକ୍ତିରଲଘାବଃ ଇତି କେଚିତ୍ ପ୍ରଲପନ୍ତି । ତଦସତ୍ ସ୍ଥମାବୋକ୍ତିମୁକ୍ତା-
ଭୂତର୍ଥେ ଚିଦାସ୍ଥାଭାବାଦିତି ସହଦୟସଂବେଦଃ ।

ଆହୁଂ ଶୁଦ୍ଧିକ୍ରିୟାଂ ଶମମ୍ ॥୩୨॥

(ଦ) ତଦିତି । ତତକ୍ଷାତ୍ । ଅନ୍ତୃଣାଂ ମିତ୍ରଂ ବଦାୟା ଅହମୁକ୍ତାମ୍ । ଶକୁନ୍ତଳା ସ୍ଥଳି-
ସହଜୁରୀୟକଂ ଶଢ଼ିତା ମିତ୍ରଂ ବଦାୟା ହଯୋଽବସେବନଯୋ: ପରିସୌଧନାର୍ଥଂ ତନ୍ଧି ପୁନର୍ଦଦାତୁ
ଇତ୍ୟାଶୟ: ।

(ଧ) ସଂଧ୍ୟାବିତି । ପ୍ରତିଘଟୟ ଶକୁନ୍ତଳାୟା: ପ୍ରାଣିନିଧିମାବେନଂ ରାଜ୍ଞ: ସକାଶାଦହୁରୀ-
ବକଂ ଶଢ଼ିତା , ନାମାଞ୍ଚରାଞ୍ଚି ତଦ୍ଧିତହୁରୀୟକେ ସମୁଦ୍ଧକୌର୍ଣାନ୍ 'ଦୁଷ୍ମନ୍' ଇତି ଫଳାମବର୍ଣ୍ଣାନ୍,
ବାସଧିତାଂ ପଠିତା । ଅକ୍ଷୟାଦିବ ଛନ୍ଦୋ ମହାରାଜୋ ଦୁଷ୍ମନ୍ ଫଳାୟମାମତ ଇତି ନିଷ୍ପନ୍ନ
ବିଶ୍ରେଷସୂଚନାର୍ଥଂ ପରସ୍ପରାବଲୋକନମ୍ ।

ବଢ଼ନ ଧୂଳିୟାଂ ଗେଲେ ବିକ୍ଷିପ୍ତ କେଳକଳାପକେ ଏକ ହସ୍ତ ବାରା ବାଧସା ବାଧି-
ହାଢ଼େନ ॥୩୨॥

ତା , ଆମି ହେଈଟେ ଅନୁକୃତ କରି । (ଏହି ବଳିଷ୍ଠ ଏକଟି ଅନୁରୋଧାନ
କରିଲେନ)

ମଧୌଷ୍ୟ । (ଗ୍ରହଣ କରିସା , ନାୟେର ବର୍ଷକାଳି ପାଠ କରିସା , ପରମ୍ପର
ସୁଧ ମର୍ଜନ କରିତେ ଲାଗିଲ)

(୧) ...ଅହୁରୀୟଂ ଦାତୁମିଚ୍ଛତି ।

(୨) ଶର୍ମ । ନାମମୁଦ୍ରାଞ୍ଚରାଞ୍ଚିନୁବାସ୍ୟ ପରସ୍ପରମବଲୋକୟତ: ।

(୩) ରାଜା । ଅଳମନ୍ୟଥା ସନ୍ଧ୍ୟାବନୟାଂ । ରାଜ୍ଞ: ପରିସୌଧୋଽସିତି । ରାଜପୁତ୍ରଂ ନାମବଦ୍ଧ

ଶକୁନ୍ତଳା ।

प्रियं । तेण हि णारिहदि एदं अङ्गुलोअअं अङ्गुली-
अं । अज्जस्स वअणादो ज्ज व अणिणा एसो भोदु । (प)
अन । हला सउन्तले ! मोआविदासि अणुकम्पिणा
अज्जेण अहवा राएसिणा । ता कहिं दाणिं गमिस्ससि (१) ।

[फ]

(प) तेन हि नाहंति इदमङ्गुरीयकमङ्गुलोविद्योगम् । आर्य्यं य
वचनादेव अमृणा एषा भवतु ।

(फ) हला शकुन्तले ! मोवितासि अनुकम्पिना आय्यंस्व , अथवा राजर्षिणा । तत् कश्चिन्निदानौ गमिष्यसि ।

(ग) राज्ञेति । अन्यथा सम्भावनया दुष्मन् इति नामाच्चेरदर्शनेन प्राज्ञपति-
 चाशितराजपुरुषादन्वप्रकारेण नयि निरूपयथा अन्तम्, दुष्मन् इति नामाच्चेरदर्शनेन
 दुष्मन् एवाहमिति नावधारयेत्यर्थः । 'अनु तद्धि' कथं तदीयनामाच्चेराशौल्याच्च राज्ञ
 इति । राज्ञो दुष्मन्तादयम् अङ्गुदीयपदार्थः प्रतियङ् । तथा च दुष्मन्तेनेदं पुरस्त्र-
 शय दत्तं मया च ततो गृह्येतमिति राजपुरुष एवाहमिति भावः ।

(घ) प्रियमिति । तेन हि राज्ञः प्रतिग्रहत्वेनैव हेतुना । अङ्गुलीविद्योक्तम् 'अन्धं ब्रह्म तेन भवदङ्गुलीविष्टं दम् । स्वपुरस्कृतं रक्षायपनाथं भवदङ्गुल्यामवस्थानं वास तुक्तमिति भावः । आर्यं स्व भवतः, वचनादेव 'अङ्गुलीनामृषो करोमि' । । । क्वादेव । महाजनवाक्यस्य अय्यत्वादिति भावः ।

রাজা ! অন্তরূপ মনে করিবেন না ; ইহা স্বর্গদ্বার নিকট হইতে
প্রতিগৃহীত ।

প্রিয় বন্দা। তাহা হইলে এই অকুরী আপনার অকুলীবিজিন্ন
হইতে পারেন না। আপনার বাকোড শকন্তলা স্বয়ংক্র হউক।

(१) भ्रिय'वदा । ... करिषा दाषि' पसा । क्रिष'इइस । इसा सउ-
मवे । कोइदासि सउसुमिया सउ'ण । सइवा मइराएण । मइ दाषि' ।

शकु । आत्मगतम् । य एदं जयं परिहरिस्व', जयं जयसी
 पश्यविस्व' [१] । [ब]
 प्रियं । किं टाणि न गच्छीमदि ? (२) । (भ)

(क) नैतं जनं पश्ये हरिष्वम्, यद्यात्मनः प्राप्तविष्वम् ।

(भ) किमिदानीं न गम्यते ? ।

(क) अनेति । अनुकम्पना दयाकारिणा । नामात्तरदर्शनेन महाराजदुष्कृत-
 स्वेव सम्यक्कादाह राजर्षिणेति । तत्र तस्मात्, कश्चिद्विदानीं गमिष्यसि; अतिथि-
 भूतस्वराजः सेवामल्लखेति शेषः । तथात्वे च महाराजनं प्रति अरक्षेव सूचिता स्यादिति
 भावः ।

(ब) ईदृश इति । पर्येहरिष्व' पर्येत्याद्याम् । प्राप्तविष्वम्' गच्छामि' अन्ता अभविष्वम् ।
 तथा च 'येदेह' 'स्वीधीना अभविष्यन्', 'तदा एनमिव' 'राज्ञानमवच्छिन्नं पतितं नाववि-
 ष्यमिति सर्वार्थः' । पितुरधीनतया तत्र शक्यत इति मङ्गलः स्वमेवेति भावः ।

'अथ नादिकीया येति अनुरागद्वयीजोदयात् समाधानं नाम मुख्यसम्बरकम्
 'बीजस्यागमनं' यत्, तत्र समाधानमुच्यते' इति लक्षणात् ।

(भ) प्रियमिति । शकुन्तलायाः खलु विकारी जात इत्यनुमाद्य सखीतृकीर्तिरियम् ।

जनशूरा । 'अमा शकुन्तला ! आर्या, अथवा बीजर्षि, दया करिषा
 त्वायात्मे मुख्य करिषाछेन; ता एवम कोथा बाहेवे ? ।

शकुन्तला । (हसन्त) यत्र आमि निजेन्न शत्रु हईताम, उवे ईहाके
 गरिठाग करिठाम ना ।

[१] शकुन्तला । आत्मगतम् । जयं जयसी पश्यविस्व' । प्रकाशम् । का
 तुम् विस्वस्त्रिदम्बम् इतिदम्बम् वा ।

(२) कश्चिदयं पाठी आस्ति ।

शकु । दाणिं किं तुह आभत्तस्मि । जदो मे रोचदि,
तदो गमिस्सं (१) । (म)

राजा । शकुन्त्वां विलोकयन्नात्मगतम् । किं खलु यथा वयमस्याम्
इयमपि अस्मान् प्रति तथा स्यात् ? । अथवा खम्बावकाशा
मे मनोवृत्तिः । कुतः (२) । (य)

(म) इदानीं किं तव आयत्तास्मि ? । यतो मे रोचते, ततो
गमिष्यामि ।

अतएवाव परिभाषना नाम सुखसम्बरङ्गम् । यथा दर्पणे—

“कुतोहलोत्तरा वाचः प्रोक्ता तु परिभाषना ।”

न च विधानाख्यमङ्गमतिक्रम्य प्राक् परिभाषनाख्याङ्कनिवेशे “विधानं परिभाषना”
इति दर्पणोक्तपाठक्रमबाध इति बाध्यम् उपलक्ष्य परिकर-परिख्यासाख्यमङ्गमयं लक्षयित्वा
एतानि बाधाणि उक्तं न च पौर्वापर्येण भवन्ति अङ्गान्तराणि तु अन्वयापि” इति
दर्पणोक्ततैर्वाभिहितत्वात् ।

(न) शकु इति । आयत्ता अधीना । यतो यदा । ततस्तदा ।

(य) राज्ञि । अस्मां शकुन्तलायाम्, यथा सञ्जातानुरागाः । इयं शकुन्तलापि ।

अथैवम् । एतन् वाङ्मना केन ? ।

शकुन्तला । एतन् आमि किं तोमार अधीन । यत्न आमार ईश्वर
इहेवै उतन् वाहेव ।

राजा । (शकुन्तलार एति नृष्टिपातकव्रतः व्रगत) आमि ईश्वर एति

[१] कुतश्चिदेष पाठोऽपि न दृश्यते ।

[२] राजा । ... विस्तीर्ण । ... एवमियमप्यस्याम् प्रति स्यात् । ... न
प्राचं न ।

ବାଚ୍ ନ ମିଶ୍ରୟତି ଯଦ୍‌ପି ମହତ୍ତୋଭିଃ
 କର୍ଣ୍ଣଂ ଦଦାତ୍ୟବହିତା ମୟି ଭାଷମାଣି ।
 କାମଂ ନ ତିଷ୍ଠତି ମଦାନନସନ୍ଧୁଃସ୍ତ୍ରୀୟଂ (୧)
 ଭୂୟିଷ୍ଠମନ୍ୟବିଷୟା ନ ତୁ ଦୃଷ୍ଟିରସ୍ୟାଃ ॥୩୩॥

ଯଦା ଉତ୍ପନ୍ନାନୁରାଗା ସ୍ୟାତ୍ କିମ୍ । ଶବ୍ଦାବକାଶ 'ଇଦଂ ମୟି ଅନୁରକ୍ତେବ ଜାତା' ଇତି
 ପ୍ରାପ୍ତଞ୍ଚାନା ।

ଅତଃ ତସ୍ୟ ଶ୍ବାଦିତ୍ୟନ୍ତେନ ସନ୍ଦେହାତ୍ ଦୁଃଖମ୍, ଅସବିତ୍ୟାଦିନାତ୍ ଅନୁରାଗନିଷ୍ପନ୍ନାତ୍ ସୁଖ-
 ମିତି ବିଧାନଂ ନାମ ସୁଖସନ୍ଧିରଞ୍ଜମ୍ ।

“ସୁଖଦୁଃଖକ୍ରତୀ ଯୋଽର୍ଥଂ ଶାସ୍ତ୍ରଧାନମିତି ଶୂଦ୍ଧତମ୍” ଇତି ଶବ୍ଦଞ୍ଚାତ୍ ।

ବାଚମିତି । ଇଦଂ ଶକ୍ତନ୍ତଳା, ଯଦ୍‌ପି ମହତ୍ତୋଭିର୍ମମ ବାକ୍ୟଃ ସହ, ବାଚଂ ନିଜ-
 ବାକ୍ୟମ୍, ନ ମିଶ୍ରୟତି ନ ସମ୍ମିଶ୍ରୟତି, ମୟା କାର୍ଣ୍ଣଂ ଶାଚ୍ଚାତ୍ ମାଳପତୀତ୍ୟର୍ଥଃ ; ତଥାପି ମମି
 ଭାଷମାଣି ଯତ୍ କିଞ୍ଚିତ୍ ବଦତି ସତି, ଅବହିତା ତଦ୍‌ବିଷୟେ କ୍ରତମନୋସ୍ୟୋମା ସତୀ, କର୍ଣ୍ଣଂ
 ଦଦାତି ନିଷ୍ପତି । ତଥା ଯଦ୍‌ପି ମଦାନନସନ୍ଧୁଃସ୍ତ୍ରୀ ମନ୍ଧୁଃସ୍ତ୍ରୀମିତ୍ୟୁକ୍ତିଃ, କାମଂ
 ବ୍ୟର୍ଥେଽମ୍ ଯଦା ସ୍ୟାତ୍ତଥା, ନ ତିଷ୍ଠତି ; ତଥାପି ତୁ ଅସ୍ୟାଃ ଶକ୍ତନ୍ତଳାୟାଃ, ଦୃଷ୍ଟିଃ, ଭୂୟିଷ୍ଠଂ
 ବାହୁଃସ୍ତ୍ରୀୟା ଯଦା ସ୍ୟାତ୍ତଥା, ଅନ୍ଧୋ ମନ୍ତ୍ରୀସଂ ବିଷୟଃ ସ୍ୟାଃ ସା ତାଢ଼ଶୀ ନ । ଅତଏବ କାର୍ଯ୍ୟ-
 ଭୂତସ୍ତଦର୍ଶନାତ୍ କାରଣଭୂତବର୍ତ୍ତମାନମିବ କାର୍ଯ୍ୟଭୂତସମନୋଯୋଗମହାକ୍ଷୟଶ୍ବାସନମାହ-
 କାର୍ଯ୍ୟଭୂତବିଷୟାକରଦୃଷ୍ଟାଦାନର୍ଶନାତ୍ କାରଣଭୂତସ୍ତଦ୍‌ନୁରାଗସ୍ଥାନୁରାଗସ୍ତପପଦାତ୍ ପବିତି
 ଭାବଃ ।

ସେମନ ହୈଶାହି , ହିନିଓ କି ଆମାର ଶ୍ରୀତି ମେହେରୁପ ହୈବେନ ? । ଅଥବା
 ଆମାର ମନୋବୁଦ୍ଧି ହିନି ପାହେଶାଢ଼େ । କାରଣ,—

ଯଦିଓ ହିନି ଆମାର ବାକ୍ୟର ମହିତ ନିକ୍ଷେପ ବାକ୍ୟ ମିଳିହେତେହେନ
 ନା ; ତଥାପି ଆମି ବଳିତେ ଜାଗିନେ ହିନି ଏକାଗ୍ରଚିତ୍ତ ହୈଶା କାମ ହେନ ।

(୧) ମଦାନନସନ୍ଧୁଃସ୍ତ୍ରୀୟା ।

নেপথ্যে । ভ্রো মীস্থপস্থিনঃ ! তপোবনসন্নিহিতসত্বরচ-
নায় সজ্জীভবন্তু ভবন্তঃ , প্রত্যাশন্নঃ কিল মৃগয়াবিহারী
রাজা দুশম্ভঃ (১) । [র]

অত্র অনুরাগোত্পত্তিসমর্থং ন কার্য্যং প্রতি কারণদ্বয়োপন্যাসাত সমুদয়োল্লেখঃ ।
ন চ যদাপৌত্যমিধায় তথাপৌত্যনমিধানং ত ন্য নপদত্বদোষ ইতি বাচ্যম্ , তথাপৌত্যস্য
সামর্থ্যাটীবাগমাৎ ইদৃশশিষ্য এব দৃপং যে “কচ্চিন্ন দৌষী ন মুখঃ” ইত্যমিধানাত্ ।

“কামং প্রকামং পর্য্যাপ্তং নিজামিষ্টং যথোপ্তমম্ ” ইত্যমরঃ ।

মিশ্রাং করোতীতি মিশ্রয়তি “ইন্কারিতং ধাত্বর্থ” ইতীন্ ।

বসন্তোত্তমিকা ইত্যম্ ॥ ১১ ॥

(২) নেপথ্যে ইতি । তপোবনে সন্নিহিতানামবস্থিতানাং সন্মানাং হরিণাদিভ্রমণা
রচনায়, সজ্জীভবন্তু সদৃশতা ভবন্তু । কথমিত্যাহ—স্বনয়ার্থে পশুভিঃ সাযে নিহরতি
বিচরতি মৃগয়াবিহারী । প্রত্যাশন্নঃ সন্নিহিতো জাতঃ । কিসীতি সৌভাগ্যার্থ-
বাস্তবঃ ।

স্বলিঙ্গা নাম অর্থোপলোপকৌশলম্ । যথা দৃপং যে—

“অন্যর্থবলিকাসংখ্যৈঃ স্বনয়ার্থস্য স্বলিঙ্গা ।”

“সত্বমস্তৌ তু জনুযু ” ইত্যমরঃ ।

এবং যদ্বিৎ ইহি আমাদে মূখের সন্মুখী হইবে অধিক থাকেন না; শুধাপি
ইহার দৃষ্টি অল্প বিষয়ে বেশী যায় না ॥ ৩৩ ॥

নেপথ্যে । ওহে ওহে তপস্বিগণ ! আগনারা তপোবনস্থ প্রাণিগণের
রক্ষার নিমিত্ত সজ্জীভূত হউন ; কারণ মৃগয়াবিহারী রাজা দুশম্ভ সন্নি-
হিত হইয়াছেন ।

(১) ... সন্নিহিতাস্তপোবনসত্বরচনায় ভবন্তঃ । ... পাণ্ডিৎ :

তুরগ-সুর-হতস্তথাহি রেখু-
বিটপ-বিঘক্ত-জলার্দ্র-বল্কলে শু ।

পততি পরিণতারূপপ্রকায:

শলভসমূহ ইবাম্রমদ্রমিষু ॥২৪॥

স্বয়ং অন্বেষ্যতে ইতি শ্রুত্যা, শ্রুত অন্বেষ্য ইতি শীরাদিকস্তার্থে নন্যাত্ শ্রুতধাতোঃ
‘মানুবন্মমিদাদিভ্যল্লভ্’ তত্র অ সংজ্ঞাপূর্বকবিধিরনিত্যত্বাৎ কারিতলৌপোমাধ:
নখপাঠস্যামর্থ্যেয়ং গুণাঃ । তথা অ তদোক্তম্ “গুণাঃস্বাদিকসমর্থাবশেষে নখপাঠ
সামর্থ্যেয়ং ।”

তুরগেতি । “তথাহি তদেবাচ” জানীহি ইতি কাতক্ষপরিশিষ্টটীকায়াং গোপী-
মায়ঃ । তুরগাণাং দুগ্ধসর্বস্বান্নসর্বতলৌপিকানাং, সুরেহং তত্ৰোপিতঃ, পরিণত:
অস্রগমনপূর্বকঃশ্রীণ: যঃ অকুপু: সূর্য: তস্য প্রকায ইব প্রকায: প্রমা যন্ত স তলৌপিক:
লৌপিকত্বং ইত্যর্থ: । । এতেন নৈরিকুল্লান্নোক্তিতলৌপী: স্মৃতিত: । রেখ: অক্ষি:
শলভসমূহ ইব পতন্তিকর ইব, পতন্তানামপি পতন্তীত্বেন লৌপিক্যপ্রায়ত্বাদিহি
ল্লভ্যম্ বিটপেযু শাখাষু বিঘক্তাণি স্তম্ভাণি জলার্দ্রেণ জ্ঞানানন্তরতলৌপিক্যেণ
বিঘক্তিত্বাৎ ললক্ষিতানি বল্কলমি শ্রীতী তেযু, আম্রমদ্রমিষু তপোব্রতব্রত, পততি
ল্লভ্যম্ সংস্রজতি । বাতামধিন তদুত্থাপিতত্বাৎসম্বদাৎ তুরজান্নগাণাংসাম্রভ্যত্বাৎ
পতন্তীত্বেন দুগ্ধনাশিততয়া দুগ্ধস্তুতুরগস্তুত ইবাচ রেখুরিতি স এব শলভাণাং
নত ইতি তদধিনস্তল্লভ্যত্বাৎ সস্মীভবন্তু ভবন্ত ইতি ভাব: ।

তাহাই দেখুন, অক্ষরদ্বোত্থাপিত অক্ষরগুণের পূর্বকালীন অর্থের
ক্ষয় ব্রহ্মবর্ণ ধ্বনিসমূহ পড়ক সমূহের দ্বারা অক্ষরের ব্রহ্মসমূহে পড়িত
হইতেছে, যে সকল ব্রহ্মের শাখায় জনপ্রিয়িত বহল সকল সংলগ্ন করিয়া
প্রাণী হইয়াছিল ॥২৪॥

রাজা । সগতম্ । অহী ধিক্ ! সমান্বেষিণঃ সৈনিকা
স্তপোবনমভিসম্বন্ধন্তি (১) । [ল]

পুনর্নোপয্যে । ভী ভীস্তপস্বিনঃ ! পথ্যাকুলয়ন্ দৃঢ়-স্বী-
কুমারান্ এষ গজঃ প্রাপ্তঃ [২] । [ব]

তৌব্রাঘাতাভিসম্বন্ধন্তিস্বক্কাভ্যমগ্নে কদন্তঃ
প্রৌড়াষ্ট্রততিবলয়াসস্প্রনাভ্জাতপাশঃ ।

অথ পরিঘাতাভ্যপ্রকাশ ইতি লুপ্তোপমা, অলমসমূহ ইতি চ শ্রীতৌপমা, অনযৌচ
পরস্পরনিরপেক্ষতয়া স্ব'ছট্রিলঙ্কারঃ ।

প্রপিতাশা ভ্রতম্ "অযুজি নদুগরেপ্তো যকারো যুজি চ নজৌ জরগাচ পুশিতাশা
ইতি লঙ্কারায় ২১৪।

(ক) পাঠোতি । অহী ইতি বিধাদে । বিগিতি নিন্দাধাম্ । 'তপোবনাবরো-
ণাব প্রাচীণ সৈন্যানাং নিবিধাকরণাত্ অবিদ্যম্ভকারিতয়া আত্মাত' নিন্দ্যমীত্যর্থঃ ।
অভিসম্বন্ধন্তি পরিবেষ্টন্তি পরিবেষ্টা পৌড়য়মীত্যর্থঃ ।

"অহী ধিক" শ্লোকে চ অহাশাচ'বিধাদয়োঃ । সম্বোধনে প্রশংসায়াং বিদ্যে বাদ-
পুরষে । 'অনুযায' বিতকে' স্ম্যাত্" ইতি মেদিনী ।

(ঘ) পুনরিতি । পথ্যাকুলয়ন্ ভাসেন ব্যতিব্যস্তৌ কুল্ময়ন্ । প্রাপ্ত উপস্থিতঃ ।

তৌব্রিতি । তৌব্রাঘাতাত্ বৃদ্ধপ্রহারাৎ, অভিসম্বন্ধন্তি সম্ব'স্ববর্তিনঃ । তরীর্ভ'চল

রাজা । (অগত) হায় ! আমার অচ্ছেদনকারী নৈশগণ আনিয়া
স্তপোবন অবরোধ করিয়াছে ।

আবার নৈশগণ । ওহে ওহে তপস্বীগণ ! বানক, বৃদ্ধ ও স্ত্রী-
লোকদিগকে আকুল করতঃ এই একটা হাতী উপস্থিত হইয়াছে ।

(১) অথ' পাঠো বিদ্যাভাবের পরিভাষা ।

(২) এষ পাঠোঃপি তৈল পরিহৃতঃ ।

স্বক্কাভ্যমগ্নে

মূর্তী বিপ্রস্থপস ইব নো ভিষসারঙ্কযুথী

ধর্ম্মারণ্যং বিব্রজতি গজঃ স্যন্দনালোকভীতঃ (১) ॥ ১৫ ॥

সর্বাঃ । স্তব্ধা সসম্মু মুক্তিচলি [১] । [২]

কথং প্রকাশ্যদেশে ভগ্ন একোদন্তো यस্য স তথোক্তঃ প্রৌঢ়মন্ত্যনং যথা স্যাত্তয়া চাক্রং
বন্ত ব্রততিবল্লভং লতামল্লভং তস্য ভ্রাস্ত্রনাৎ স সন্তাচাত্ জাতঃ পাশী বশনং যস্য
সঃ ; ভিন্নং ভয়তপাদনে ইব ক্রান্তং সারঙ্কযুথং হরণ্যে দ্বিগুন সঃ ; তথা স্যন্দ-
নালোকাৎ রাজসংন্যগতরয়টশ্চ নাত্ ভীতঃ। মূর্তী মূর্তীমান্ তপসী বিপ্র ইব, দাসী-
তপাদনে তপোভঙ্গকরণাদিহি ভাবঃ, গজঃ কথিত্ব বন্যহস্তী, নঃ অস্মাকম্, ধর্ম্মারণ্যং
অপীবনম্, বিব্রজতি উতপীড়য়তি ।

অথ বাচ্যা ভাবাভিমানিনো বিপ্রতরুণীত্রেচালঙ্কারঃ । তথা বিব্রজতি গজ ইত্য-
ক্বেবৈব বাক্যসমাসী পুনর্ভগ্ন ইত্যস্ত বিশেষণতয়া স্যন্দনালোকভীত ইত্যস্তোপাটোনাৎ
“ব্রততি ভ্রাস্ত্রনাৎ : পাটো ভ্রাস্ত্রনাৎ : ভ্রাস্ত্রনাৎ” ইতি দ্বয়ৌদাত্তবন্ত সমাসিপুনরাশ-
নাদৌকঃ ; স চ “বিব্রজতি রথালোকভীতঃ হরীন্দ্রঃ” ইতি পাঠে ন সমাধেয়ঃ ।

মন্ত্যাক্রান্তা হন্তম্ “মন্ত্যাক্রান্তম্ পুথিরসমগ্নী মীমনী নী যপুথম্” ইতি কথ-
নাত্ ॥ ১৫ ॥

ভীত আঘাত করায় সমুখবর্তী বৃক্ষের শুষ্কদেশে একটি দল ছত্র
হইয়া রহিয়াছে শুকুতর আকর্ষণ করায় বনস্রাকারে লতা মল্লয় হইয়াছে
বসিয়া চরণে বন্ধন হইয়া পড়িয়াছে এবং হরিণসমূহকে বিচ্ছিন্ন করি-
য়াছে ; এই অবস্থার হাতীটা রণমর্শনে ভীত হইয়া, উপত্যার মুক্তিমান
বিশ্বের জ্ঞান আমাদের তপোবন উৎপীড়িত করিতেছে ॥ ১৫ ॥

(১) ভীতভাষ্যতপ্রতিভূতনঃ স্যন্দন্যর্কদনঃ পাটোভ্রাস্ত্রনামিবভ্রাস্ত্রনাম-
ভ্রাস্ত্রনঃ ।... ধর্ম্মারণ্যং ব্রহ্মসিদ্ধি গজঃ...।

(২) সর্বাঃ । স্তব্ধা হস্তা ক্রিচ্ছদ্বিগুন সঃ ভাষ্যঃ ।

राजा । खवतम् । अहो धिक् ! अथमपराहस्तपस्विनामस्मि ।
भवतु, प्रतिगच्छामि तावत् [१] । [ष]

सख्यौ । महाभाग ! इमिणा हृत्पिसम्भमेण पज्जाउला
ह्य । ता अणुजाणीहि णो उड्ढगमणे [२] । [स]

(स) महाभाग ! अनेन हृत्पिसम्भमेण पर्याकुलाः स्मः । तदनु-
ष्ठानोहि न उटजगमने

(श) सर्वा इति । सम्भ्रमं सत्वरम्, उत्तिष्ठान्ति गृहगमनायेति शेषः ।

(ष) राजेति । अहो धिमिति पूर्ववदेव व्याख्यानम् । तपस्विनाम् समोप इति
शेषः, अपराहः अपराधी अस्मि, विना कारणं चतिकरणादिति भावः । भवतु तदप-
राहत्वमिति शेषः । प्रतिगच्छामि सौख्यान्तिकमेव प्रत्यावर्तते ; तन्निवर्तनादित्याशयः ।

(स) सख्यादिति । हस्तनः सम्भ्रमेण संबन्धेन उपद्रवेत्यर्थः । पर्याकुला
अतिव्यस्ताः । नः अस्मान् । उटजगमने पर्याश्लाघा गमने ।

मकले (अग्निश मङ्गर गात्रोत्थान करिल)

राजा । (वृगत) हाय ! आम्हि तपस्वीदिगन्ध निकटे अपराधी
हईमाम । हऊँक,, फिरिशा याई देखि ।

मन्त्रीवत् । महाभाग ! आम्हा एहे हत्तीर उपज्जवे पर्याकुल हईम ।
पडिशाहि । सुत्तरां पर्वणालाम् याईवार ज्जम् आम्हादिगटे अश्रमति
करुन ।

(१) राजा । आत्मगतम् । अहो धिक् ! पीरा अस्मदन्तीविषयसंपादनमुपपद्यन्ति ।
भवतु, प्रतिगमिष्यामस्तावत् ।

(२) अनसूया । अज्ज ! इमिणा आरअणुत्तमेण पज्जाउला ह्य । अणुजाणीहि
णो उड्ढगमणम् ।

ଅମ୍ । ଶକୁନ୍ତଳାଂ ପ୍ରତି । ହଲା ସଞ୍ଜୁଲେ ! ପଞ୍ଜାଞ୍ଜୁଳା ଅଞ୍ଜା
ନୋଦମୀ ଭବିଷ୍ଠାଦି, ତା ଏହି ଶୌର୍ଦ୍ଧଂ ଏକଥା ହୋଇ (୧) । (୨)

ଶକୁ । ଗତିରୂପଂ ରୂପିତା । ହହୌ ହହା ! ଉତ୍ତରାୟଣବିଷ୍ଣୁଭଲମ୍ଭି
ସଂବୁତ୍ତା (୨) । [ସ]

(୧) ହଲା ଶକୁନ୍ତଳେ ! ପଞ୍ଜାଞ୍ଜୁଳା ଆଞ୍ଜା ଗୌତମୀ ନବିଷ୍ଠିତି,
ତଦୈହି ଶ୍ରୀମତ୍ତେକକ୍ଷା ଭବୀୟାମ୍ ।

(୨) ହାଦିକ୍ ହାଦିକ୍ । ଉତ୍ତରାୟଣବିଷ୍ଣୁଭଲମ୍ଭି ସଂବୁତ୍ତା ।

(୧) ଏନେତି । ପଞ୍ଜାଞ୍ଜୁଳା ଆଞ୍ଜାକଂ ଉତ୍ତରାୟଣାୟ ଉଦିଷ୍ଠାସିତା । ଏକକ୍ଷା ଉତ୍ତରାୟ-
ଣେ କକ୍ଷାନ୍ତାସିତା ।

(୨) ଶକୁ ଇତି । ଗତିରୂପଂ ଗମନବ୍ୟାପୀତମ୍, ରୂପିତା ଅଭିନୟ । ହାଦିଗିତ୍ୟ-
କର୍ମବାଚ୍ୟମ୍ ବିଶେଷବିଧାଦୃଷ୍ଟକମ୍, ତତ୍ପ୍ରାପ୍ତିର୍ଯ୍ୟେ ଦିଶନ୍ତି । ଏକାଞ୍ଜି ଥାନେ ବହୁକାଳଂ
ଆବଦିକ୍ଷାଭାବିନାବିଷ୍ଣୁନାମ୍ ଶକ୍ତାଦୀନାଂ ଗମନାଗମନବ୍ୟାତ୍ ଅଞ୍ଜାମାଂ କାନ୍ତୋ ଭବତୀତି ସର୍ବୋ-
ଦିବାସୁଭବବିଷୟଃ । ଶକୁନ୍ତଳାୟାଂ ଅପି ତଦୈକାଭିନୋପବେଶନାତ୍ ଉତ୍ତରାୟଣ ଇତି ବାଧ୍ୟମ୍ ।
ଉତ୍ତରାୟଣେନ ବିଷ୍ଣୁନା ପଞ୍ଜାଞ୍ଜୁଳା । ଇତଃ ଶ୍ରୀମତ୍ତେକକ୍ଷାଭାବକମ୍, ଇତସ୍ତ ଉତ୍ତରାୟଣାତ୍ ଅବଶ୍ୟୋ ନ
ଅବଶ୍ୟତୀତି ତୃତୀରୀତ ଯାବ ।

ଅନୁଷ୍ଠା । (ଶକୁନ୍ତଳାର ପ୍ରତି) ଓଲୋ ଶକୁନ୍ତଳା ! ଆଶା ଗୋପନୀ
ବାସ୍ତବ ହେବେନ, ତା ଆଟେସ ଆଶ୍ରୟ ମଳେ ଶୋଭା ଏକତ୍ର ହେ ।

ଶକୁନ୍ତଳା । (ଗତିରୂପଂ ଅଭିନୟ କରିବା) ହାହ ! ହାହ ! ଉତ୍ତରାୟ-
ଣବିଷ୍ଣୁଭଲମ୍ଭି ଉଦିଷ୍ଠାସି ।

(୧) ଅଞ୍ଜା ପାଟଃ କବିମ୍ଭାସି ।

(୨) ଏସ ପାଟାଽସି କୁବଦିଷ୍ଠ ହସ୍ୟାସି ।

রাজা । স্বৈর' স্বৈর' গচ্ছন্তু ভবত্যঃ । আশ্রমবাধা যথা
ন ভবতি, তথাহমপি যতিষ্যে [১] । [ক]

সখ্যৌ । মহাভাগ ! বিদিতমূষীষ্টিসি । সম্মদ' উপচার-
মন্তব্যদায়ে অবরজ্জ্বল ; তং মরিসিহি, অসম্মাদিতসম্মদ-
মূষৌ রি পশ্চবেক্কেণশিমিত্ত' অস্ম' বিস্ববেদ্য [২] । [খ]

(খ) মহাভাগ ! বিদিতমূষীষ্টিসি । সাম্রতসুপচারমন্তব্যতয়া
অপরাধাঃ কঃ ; তদ্ব্যপ'য়, অসম্মাদিতসম্মদ' মূষৌপি প্রত্যবেক্কেণশি-
মিত্তমাত্ম্য' বিজ্ঞাপয়ামঃ ।

(ক) রাজেতি । স্বৈর' স্বৈর' মন্দ' মন্দম্ । তথা চ বদানীমপি দ্রুতগমন' প্রতি
ন কিস্বিত্ কারকসুপস্থিতমিতি ভাবঃ । তব হিতমাহ আশ্রমেতি ।

"মন্দস্বচ্ছদ্যৌ: স্বৈর" মিত্যমরঃ ।

(খ) সম্মাদিতি । মহান্ ভাগৌ ভাগ্য' যস্য ততসম্বোধনম্ । বিদিতমবগত'
মূষীষ্ট' বহুলম্ অস্মাকমাচারমনীভাবাদিষ্যে ন সঃ । এতেন বহুলমাত্মা অপি মনৌ
ভাবাবসন্নাদ্ পুনরপি তদাগমনমাত্রম্ভবতি নুচ্যতম্ । উপচারে ভবতঃ সম্মদ-
মন্তব্যতয়া বদামানতয়া, অপরাধা অপরাধিণ্যঃ কৌ বদমিতি শ্রীষঃ ; অবরজ্জ্বল কস্য' ব্যা-
ধরাদিতি ভাবঃ । তত অপরাধত্বম্, মর'য় অমরঃ । অসম্মাদিতঃ অস্মাভিরমিত্যা-

রাজা । আপনার ধীরে ধীরে গমন করুন । যাতে, অস্বাভাব
কাত না হয়, আমণ্ড সেইভাবে চেষ্টা করিব ।

সখীদ্বয় । মহাশয় ! বহুতর জানিয়াছেন । আপনার সেনাপ

(১) রাজা । অসম্মদম্ । গচ্ছন্তু ভবত্যঃ । বয়মস্মাশ্রমণীড়া যথা ন ভবতি,
তথা প্রযতিষ্যামহি । সর্ব' চলিষ্টমি ।

২ সখ্যৌ । অস্ম । অসম্মাদিতসম্মদমূষৌ পশ্চবেক্কেণশিমিত্ত' অস্ম' বিস্ববেদ্য ।

রাজা । মা মৈবম্ । দর্শনেনৈব ভবতীনাং সম্মতসত্-
কারোঽস্মি [১] । [গ]

শকু । হুতা অণসূপ ! অহ্মিণ্যব-কুস-সুদ-পরিব্রুদ মৈ
বল্লণং, কুববণ-সাহা-পরিলাগাশ্চ বক্কলং, দাব পরিবালেধ মং
জাব ণং মৌআবেমি । ইতি রাজানমবলোকয়ন্তো সম্যজং বিলম্ব্য হু
সঙ্খীণ্যো নিষ্ক্ৰান্তা । (ঘ)

দিতঃ সত্কারঃ সেবা যস্য সঃ । অতএব মূযঃ পুনরপি প্রত্যবেক্ষণনিমিত্তং সন্দর্শনা-
র্থম্ । দর্শনদানায় সত্কারলাভায় च भवता पुनरप्यमानमभ्यমिति प्रार्थयाम इति
জ্ঞাতপৰ্য্যম্ ।

(গ) রাজ্ঞিতি । এবম্ অসম্ভাবিতসত্কারত্বম্, মা মা নখলু নখলু জাতমিতি
প্রীতিঃ । তদ্বৎ তুমাহ দর্শনেনৈবেत्याদি । সম্মতসত্কারঃ সম্মতসত্কারঃ । তথা च
প্রীতিকারী व्यापারো नाम सत्कारः । तेन च भवतीनां दर्शनेन ईदृशी मे प्रीतिः कृता,
यथा व्यापारान्तरेण तादृशी कर्तुं न शक्यते । एवञ्च सत्काराकरणात् यदपराङ्मुख-
भावোনামুद्घोषितं तदपि न जातमित्याशयः ।

(ঘ) শকু ইতি । অভিন্নবল্ল কুশল্য সূচ্যা অযমগ্নেণ পরিচয়তম্ । বল্ললশ্চ পরি-
ব্রুতবল্ললশ্চ, কুববকল্য হুতবিশেষস্য শাখায়াং পরিলাগম্ অসাবধানতয়া সংসঙ্গম্ ।

শেফালীয়া করায় এখন আমরা অপরাধী হইয়াছি ; তা কমা করুন ।
আপনার সেবা করা হয় নাই বলিয়া আবারও দর্শনদানের লক্ষ আপনাকে
জানাহেতেছি ।

রাজা । না না ; এরূপ হয় নাই । আপনাদের দর্শনেই আমার
সুখকার হইয়াছে

শকুন্তলা । ওলো অননুহা ! নূতন কুশাগ্রে আমার চরণ ক্ষত হইয়াছে

(১) ...ভবতীনাং পুরস্কৃতীঃ ।

राजा । निश्चयः । गताः सर्वाः । भवतु, अहमपि गच्छामि
शकुन्तलादर्शनादेव मन्दौत्सुक्योऽस्मि नगरगमनं प्रति । याव-
दनुयात्रिकानतिदूरे तपोवनस्य निवेशयामि । नखलु शक्नोऽस्मि
शकुन्तलादर्शनव्यापारादात्मानं निवर्त्तयितुम् । मम हि—
(१) (ङ)

(घ) हला भनसूये ! अभिनव-कुश सूचि-परिचयं मे चरणम् ,
कुरुवक-शाखा-परिलम्बनञ्च वल्कनम् । तावत् प्रतिपालयतं माम् , याव-
देनं मोषयामि ।

प्रतिपालयतं प्रतीक्षयाम् । एनं वल्कनम् । स्याज्जेन वल्कनमोचनच्छलेन सहेति
सञ्चयाम् । एतेन राजानं प्रति महाननुरागो व्यज्यते ।

अतएवात्र अतुरागरूपस्य बीजस्य पुनरुत्पत्तेरुद्देशो नाम सुखसन्धेरङ्गम् 'बीजा-
र्थस्य प्ररोहः स्याद्भेदः' इति लक्षणात् ।

(ङ) राज्ञेहि । भवतु सर्वासामिव गमनमिति शेषः । अत्र तु निवारणोपाय एव
नास्तीति भावः । अहमपि गच्छामि , अवावस्थानस्य निश्चयत्वादित्याशयः । मन्द-
मन्योभूतम् औत्सुक्यपुद्गीरो यस्य सः , नगरगमनं प्रति राजधान्यां गमनविषये

एवं वल्कनानि कुरुवकनाशाय लागिशा पडिग्राहे; ता आमार वड्ड एडोक्क
कट्ट , यावत् ऐहा मूळ करि । (एहं वनिशा राज्ञांके देखिडे देखि:त
कपटतावततः बिलस करिशा , मथीषय्येर सहिड छनिशा गेल)

राजा (निश्वास त्याग करिशा) सकलमेहं गेल । हुडक , आगिठ याई ।

(१) राजा । मन्दौत्सुक्योऽस्मि नगरगमनं प्रति । यावदनुयात्रिकान् समी-
पानतिदूरे च तपोवनस्य निवेशयेयम् । न खलु शक्नोमि शकुन्तलाव्यापारादात्मानं
निवर्त्तयितुम् मम हि ।

গচ্ছাত পুরঃ শরীরং ধাবতি পশ্চাদসংস্থিতং চেতঃ ।

চৈনাংশুকমিব কেতৌ প্রতিবাতং নীযমানস্ব ॥৩৬॥

অতএবস্থানং যদি শকুন্তলাং লম্বিমিত্যাশয়েত্মিপ্রায়ঃ । যাবত্ সর্বান্ । ‘ধাবন্তাবশ-
কাং কথং ধাবন্তানিঃস্বধারথে’ ইত্যমরঃ । অনুযাচিকান্ অনুচরান্ । নিঃশেষত্মি
স্থাপয়ামি ; আশ্রমবাধানিঃস্বার্থ’মিতি ভাবঃ ।

অতএবাস করণং নাম মুখসম্বন্ধিতম্ , ‘করণং’ পুনঃ । প্রকৃতার্থঃ সমরম্ভঃ ”
ইতি কথ্যমাণম্ ।

পুনরনুরাগাবস্থাং ব্যক্তি ন লুপ্ত্বিতি । আত্মানং মনঃ । অনুরাগাকর্ষণস্য
কুর্বিবারত্বাদিত্যাশয়ঃ ।

গচ্ছতীতি সমীতি প্রাগুক্তমব্রাহ্মণেতি । তথা চ মম শরীরম্ , পুরঃ অয়তৌ
গচ্ছতি , তপীবনম্ভ্যতিদূরে অনুযাচিকাস্থাং নিবেশনার্থ’মিতি ভাবঃ । কিন্তু , প্রতিবাতং
বায়োঃ প্রতিকূলং বাতামিসুখং যথা স্যাৎ, তথা , নীযমানস্ব কেতৌ ধ্বজস্য , চৈনাংশুকম্
লপরিবদ্ধং রাডব’ বন্ধনমিব তদুপত্যাকেমত্বার্থঃ , অসংস্থিতম্ অস্থিরং লুপ্তমিতি
শ্রাস্তং , চেতসিত্তম্ , দৃষ্টাদৃষ্টি ধাবতি বেগিন গচ্ছতি ; শকুন্তলাকৃপাদিभिः সমা-
কর্ষ’মাদিত্যাশয়ঃ । যথা ধ্বজদৃষ্টং বাতামিসুখং নীযমানে , তদুপত্যাকা বায়ুনা-
দৃষ্টাদৃষ্টিং লুপ্তমিতি , তথা শরীরে অনুযাচিকামিসুখং নীযমানস্বপি মনঃ শকুন্তলান্
বাকীলতা প্রতিপন্নাদৃষ্টিং লুপ্তমিতি ইতি ব্রহ্মলার্থঃ ।

শকুন্তলার দর্শনবশতঃ রাজধানীতে যাইতে মনোঃপাত হইয়াছে ।
অনুচরদিগকে তপোবনের অতিদূরে সংস্থাপিত করি । শকুন্তলার দর্শন-
ক্যাপার হইতে আপনাকে নিবৃত্ত করিতে সমর্থ হইতেছি না । কারণ—
যেমন বায়ুর প্রতিকূলে ধ্বজ সঞ্চালিত করিলে , তাহার পতাকা
পিছনের দিকে যায় , সেইরূপ আমার শরীর সম্মুখে যাইতেছে ; কিন্তু
অস্থির চিত্ত পিছনের দিকে দৌড়াইতেছে ॥৩৬॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे (१) । (च)

प्रथमोऽङ्कः ॥०॥ (छ)

अत्र त्रीतोपमालङ्कारः । गच्छति पुरः शरीरमित्यनन्तरं सामर्थ्यादेव किन्त्वर्थाव-
गमो भवतीति तदशुक्तावपि न न्यूनपदत्वदोषः 'कचिन्न दाषो न शुभः' इति दर्पणा-
भिधानात् ।

'वीनो देशेणतनुषु । ग्रीही वस्त्रे' इति छेमचन्द्रः । तेन च चीननिर्मितमंशुकं
चीनांशुकम् इति मध्यपदलोपो समासः ।

आर्या जातिः ॥३६॥

(च) इतीति । इति इत्युक्तेः परम् । राज्ञः केवलं शरीररक्षिण आ सन्नं वेति
मन्तव्यम्, ते च तदानीं दूरे अवस्थिताः, तैः सह राज्ञी बहुव्यात् बहुवचनं सर्व-
शब्दोपादानञ्च सङ्गच्छते ।

पूर्वं शकुन्तलादीनाम् इदानीञ्च राज्ञः प्रस्थेनेन संहतिभेदानात् भेदानामसुख-
सन्धेरङ्गम्, 'भेदः संहतिभेदनम्' इति दर्पणलक्षणात् ।

(छ) प्रथमं इति । अङ्कः पाठच्छेदः समाप्त इति शेषः ।

'प्रत्यक्षनेत्रं चरित' इत्यादि 'अन्तर्निष्क्रान्तनिखिलपावऽङ्कः' इत्यन्तर्निष्क्रान्तलक्षणम्
साहित्यदर्पणे अनुसन्धेयम् ।

'अङ्कः स्थानेऽन्तिके मन्तो रूपकोत्सङ्गलक्ष्म' ।

नाटकादिपरिच्छेदे चित्रयुक्ते च भूषणे इति विद्वाः । एवमन्वयापि बोध्यम् ।

इति श्रीहरिदामसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यविरचितायाम्

अभिज्ञानशकुन्तलटीकायामभिज्ञानकौमुद्यां

प्रथमाहविवरणं समाप्तम् ॥०॥

(हस्तं परं सकलैर्हं चालयामि गेहं)

प्रथम अङ्क ॥०॥

(१) कचिन्न इति शब्दो नास्ति ।

द्वितीयोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति विदूषकः (१) । (क)

विदू । निश्चय ! भो ! हृदोष्णि (१) एदस्म मिश्रभा-

(क) तत इति । शृङ्गारिनायकस्य सहायविशेषो विदूषकः । तथा च साहित्य-
दर्पणे—

‘शृङ्गारेऽस्य सहाया विदूषोऽविदूषकाद्याः ।

भक्ता नर्तकं निपुणाः कुपितवधूमानभञ्जनाः शृङ्गाः ॥”

विदूषकस्य लक्षणमपि तत्रैव । यथा—

‘कुसुमवसन्ताद्यभिधः कर्कशपुर्वे शभाषादौः ।

हास्यकरः कटाक्षरतिर्विदूषकः स्यात् स्वकर्कशः ॥’

इतः प्रवृत्तिं लट्ठोपाङ्गगत—‘पृष्टा जनेन समदुःखसुखेन बाला’ इत्यादिज्ञोक्तात्
धूर्षं पर्यन्तः प्रतिमूखसन्धिः । तथा चात्र शकुन्तलासम्पन्नैर्लनरूपफलप्राप्तौ अतित्वरान्वित-
भावेन राज्ञो दुष्मन्तस्य शकुन्तलान्वेषणात्मकव्यापाररूपः प्रयत्नो नाम द्वितीया कार्या-
वस्था निबद्धा । यथा तत्रैव —

‘प्रयत्नस्तु फलानाभी व्यापारोऽतित्वरान्वितः ।’

एवं शकुन्तलादुष्मन्तयोः सम्पन्नैर्लनरूपफलस्य प्रधानोपायभूतो यत्नयोः परस्परानु-
बान्धो मुखसन्धी निविष्टः, तस्याव ‘काम’ मिश्र न सुलभा मनस्तु तद्भावदर्शनाभावि”

तदनन्तरं विदूषकेन प्रवेशः ।

(१) विदूषो विदूषकः ।

শীলস্য রসো বস্মস্য ভাবেণ ণিচ্ছিস্যো (২) অশ্বং মিশ্রো, অশ্বং
বরাহী, অশ্বং সৎলো ন্তি মজ্জন্দিণো বি গিচ্ছো বিরলপাদব-
চ্ছায়াসু বনরাজসু আহিচ্ছি অ পতমঙ্করকসায়বিরসাদ্
চক্ষকঙ্করাই পিচ্ছন্তি গিরিগর্ভমলিলাই (৩) (খ) ।

(খ) ভোঃ ! দ্বিতীয়ে এতস্য সৃগয়াশীলস্য রাজ্যো বস্মস্য ভাবেন
নির্বিষঃ । অশ্বং সৃগঃ , অশ্বং বরাহঃ , অশ্বং সৎলো ন্তি মজ্জন্দিণো বি
গিচ্ছো বিরলপাদপচ্ছায়াসু বনরাজিপু আহিচ্ছি পতমঙ্করকসায়বিরসানি

ইत्याদিদা দুশন্তি 'লচ্ছাতয়া চঙ্কিৎ' ; শকুলপায়ান্তু স্পষ্টানभिधानात् अवस्यका
सूचितत्वाच्च अनयो इव चङ्कিदः कविना सन्दर्शितः । यथा तत्रैव—

‘फलप्रधानोपायस्य सुखसन्धिनिवेशिनः ।

लज्জालम्बा इवোद्ভেদো यस्य प्रतिसुखञ्च तत् ॥”

অস্বং তু বিল্লাসাদৌনি ত্রয়োদশ অঙ্কানি যথাস্থানং নিবেশ্য লজ্জালানি বক্ষ্যাম ।

(খ) ভো ইতি । ভো ইতি বিষাদসূচকস্যসম । ‘ভোম্ম সন্মোধনবিষাদয়াঃ’

বিদূষক । (নিশ্বাস ত্যাগ কবিতা) হায় । মারা গেলাম এই মুগয়াসক্ত
রাজ্যার বস্মস্বরূপে কষ্টে ভোগ করিয়া । গ্রীষ্মকালে বেলা দুপুরের সময়েও
এই হরিণ, এই শূকর এবং এই বাঘ এই করিয়া বনশ্রেণীর ভিতরে
বিচরণ করিতে হয় ; তাহাতে গাছের ছায়া কয়ে পাওয়া যায় ; তাহাতে

(১) দিষ্ট ।

(২) ণিচ্ছিস্যো ণি ।

(৩) মজ্জন্দিণি । গিচ্ছিবিরলপাদবচ্ছায়াসু বনরাজসু আহিচ্ছি অশ্বকবী
কবী ।

अणिअदवेलञ्च उखोखमं सभूइइं भुञ्जीअदि (१) [ग] । तुर-
अगंआथाञ्च सदेण रत्तं पि मे णत्थि पकामसुइदब्बं (२) [घ] ।

उष्णकटुकानि पीयन्ते गिरिनदी सलिलानि । (ग) अनियतवेलञ्च
उष्णोष्णमांसं भूयिष्ठं भुज्यते । (घ) तुरगगजानश्च शब्देन रात्रा-

इति मेदिनी । वयस्यभावेन सख्येन । निर्विषः प्राप्तनिर्वेदो दुःखित इति यावत् ।
तत्कारणमाह अयमित्यादि । दिनस्य मध्यमिति मध्यन्दिनम् “वेत्तमङ्गहादयश्च” इति
निपातः । येषां येषां काले मध्यन्दिनेऽपि मध्याह्नेऽपि । एतेन तापाधिकं सूचितम् ।
विरला अन्तरात्रातपयुक्ताः पादपानां वृक्षाणां छाया यासु तासु, वनराजिषु वनश्रेष्ठिषु,
आहिमृग्य विचर्ये । “हृदि गतौ” इत्यस्य ज्ञापत्यप्रयोगः । पक्षाणां नानाजातीय-
वृक्षपक्षाणां सङ्घेन सन्निधयेन कषयाणि सन्निध्यानि कृतएव विरसानि कुत्सादानि,
तथा उष्णानि च तानि आतपतापादिति भावः कटुकानि अल्पकटुरामानि चेति तानि,
गिरिनदीसलिलानि पर्वतप्रस्रवणजलानि पीयन्ते । अन्येषां सुस्वादुजलाणामलाभात्
ईदृशजनपानस्य च मुख्यतरुणेशजनकत्वात् निर्विष इति भावः ।

कषया विरसानि उष्णकटुकानीति च “प्रसन्नकर्कशा भारती” “भाष्यं प्रसन्नमन्त्रो-
रम्” इत्यादित् परपदस्य विशेष्यत्वविवक्षया कर्णधारयः । कटुकेति अल्पार्थ-
क्षप्रत्ययः ।

(ग) अनिदतेति । अनिदता अनिद्विष्टा वेलां काली यस्मिन् कर्मेणि तद् यथा
तथा ; आपेक्षिकसुविधया कदाचित् पूर्वाह्ने कदाचित् मध्याह्ने कदाचिदपराह्ने इत्यर्थः ;
उष्णीषानि शैत्यसम्पादनावसराभावात् अन्येष्वानि मांसाद्येव भूयिष्ठानि बहुलानि
यस्मिन् तत् एतेन विरास्यस्तमोजनाभावात् महत् दुःखं सूचितम् ।

आवाय पाकृतानदीयं ये खल पान कइं हइ, तेणुकि गाछेय पाउं

(१) अनिअदवेलं सुखमं सभूइइं आहारो अनङ्गीअइ ।

(२) तुरगाणाधारणकण्डिदसन्निधौ रत्तसि पिकामं सइदब्बं यत्थि ।

সংস্কৃতে ক্লেব পক্ষ্ণে দাসীয়ে পুন্নে হি' সাউণিকলুভে হি' [ড]। এত
পদ্মাदिणा वनगमनकोलाहलेण पडिवोधिदस्मि [ड]। एत
केण वि से णोडा ण संवुत्ता ; जटा अन्नं गण्डस्स उवरि यि-

वपि से नास्ति प्रकामशयितव्यम् । महत्त्वैव प्रतूषे द्वासा पक्षे प्राप्तिना
लुब्धः कर्षोपघातिना वनगमनकोलाहलेन प्रतिबोधितोऽस्मि । (५)

(घ) तुरगेति । किञ्चेति चार्थः । रात्रावपि तुरगगजानां संन्यासगत एतत्
हस्तिनाम्, शब्देन शब्दभ्रान्तिना प्रकामशयितव्यं यच्छेदनिद्रा । सुषुप्तिद्रोह
नापि गुह्यतरं दुःखमिति भावः ।

(ङ) ननु शयिण प्रभाते हस्तिघोटकादीनां शब्दनिवृत्तिदशनात् ननु च प्रका
शयितामित्याह महत्त्वेनेति । महत्त्वैव प्रतूषे शतूष काले नैशब्धः पुर्वे निमित्तं
नीचैः, शाकुनिकलुब्धे पक्षिह संकष्याधैः कर्तृभिः, कर्षोपघातिना कर्कशत्वं
कण' णोडाजनकेन, वनगमने ततकाले कोलाहलेण करणेन, प्रतिबोधिती ज मरि, ।
तत कुतः प्रभातेऽपि निद्रेति भावः ।

शकुनान् पक्षिणो हि संन्येति शाकुनिकाः, ते च ते लुब्धाश्चेति शाकुनिकलुब्धः ।
“आधो मृगवधाजोवो मृगयुल्लंछकोऽपि स” इत्यमरः ।

(च) उक्ता धकमपि दुःखमाह एतावतेति । एतत्परिमाणेनापि अतुल्यं मत्

গড়ায় কল ও বিরস এবং রৌদ্রের তাপে গরম, আর স্বভাবতই কটু
তারপর অনির্দিষ্ট সময়ে খাটতে হয়, সে খাটের মধ্যে আবার গরম
গরম মাংসই বেশী। এদিকে রাত্রিতেও যে একটু ইচ্ছামত ঘুমিয়ে
আহাও হাতী-ঘোড়ার শব্দে পারি না। তার পর অতিপ্রত্যবেই ধীরে
পো পাখীমারা বাধগুলির বনগমনকালের কর্ণণোড়াজনক কোলাহলে
আধিষ্ঠ উঠিঃ এততেও আমার সেরূপ কষ্ট হয় নাই। কিন্তু এ হেতু

ଫୋଡ଼ା ସଂବୁତ୍ତୋ (୧) [ଚ] । ତେଣୁ ହି କିଲ ଅନ୍ନୋସୁ' ଅବହୀ-
ବେସୁ' ତତ୍ୟଭୟଦା ମିଆଣୁସାରିଣା ଅକ୍ଷମପଦ' ପବିତ୍ରେଣ ମମ
ଅଧ୍ୟକ୍ଷଦାଏ ସତ୍ତନ୍ତଳା ଶାମ କାବି ତବସ୍ଥିକ୍ଷଣା ଦିଦା, ତ'
ପେକ୍ଷିଅ ସମ୍ପଦ' ଶରଗମଣସ୍ଥ କଥାମ୍ମି ଶ କରେଦି (୨) (ଛ) ।

ଏତାବତାପି ମେ ଫୋଡ଼ା ନ ସଂବୁତ୍ତା, ଯତଃ ଅୟ' ଗଞ୍ଜସ୍ତ ଉପରି ବିକ୍ଷାଟକ୍:
ସଂବୁତ୍ତ: (ଚ) । ତେନ ହି କିଲ ଅନ୍ନାସୁ ଅବହୀନିପୁ ତତ୍ତ୍ବଭବତା ଯୁଗାନ୍ତ-
ସାରିଣା ଆକ୍ଷମପଦ' ପବିତ୍ରେଣ ମମ ଅଧ୍ୟକ୍ଷତଥା ଶକୁନ୍ତଳା ନାମ କାପି
ତପସ୍ଥିକ୍ଷଣା ଦିଦା, ତା' ପ୍ରେକ୍ଷା ସାମ୍ପ୍ରତ' ନଗରଗମନସ୍ଥ କଥାମପି ଲନ

ହେନେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଫୋଡ଼ା ଅକ୍ଷୟଦୁଃଖମ. ସଂବୁତ୍ତା ସଜ୍ଜାତା । ଗଞ୍ଜସ୍ତ କପିଳସ୍ତ । ବିକ୍ଷାଟ-
କକ୍: ନିତାନ୍ତଫୋଡ଼ାକରୋ ବ୍ରହ୍ମବ୍ୟାଧଃ, ସଂବୁତ୍ତ: ସଜ୍ଜାତଃ । ତେନିବାକ୍ଷ୍ୟ' ଦୁଃଖ' ଜାତମିତି
ଭାବଃ ।

(ଛ) ଦୁଃଖାନ୍ତରମାହୁ ନୈତି । ତେନ ଉକ୍ତବିଧିନି ଦୁଃଖପ୍ରବାହିତ୍ୟ ଫୋଡ଼ାମାନିଧିତ୍ୟର୍ଥଃ,
ଅବହୀନିପୁ ବେଗେନ ରାକ୍ଷୋ ଗମନାୟ ପଶ୍ୟାନ୍ ସ୍ଥିତିପୁ ସତ୍ସ୍ଥିତି ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟମ୍, ତତ୍ତ୍ବଭବତା ମାନ-

ମାନେର ଉପରେ ଏହି ଏକଟା ବିକ୍ଷୋଟ ହେଉଛି, ମେହି ଜଗୁହି ଅଫ୍ କହେ
ହେଉଛି । ତାହାତେ ଆବାର ରାଜା, ଆମାକେ ପିଛନେ କେଲିଆ,
ଅତ୍ୟନ୍ତବେଶେ ଏକଟା ହରିଶ୍ଚେର ଅନ୍ତରାଳ କରିତେ କରିତେ, ତପୋବନେ
ପ୍ରବେଶ କରିଆ, ଆମାରହି ଦୁର୍ଦ୍ଦୃଷ୍ଟବଶତଃ ଶକୁନ୍ତଳା ନାମେ କୋନଓ ତପସ୍ଥି-
କକ୍ଷାକେ ଦେଖିଗାହେନ; ତାହାକେ ଦେଖିଆ ଏଥନ ଆର ବାଢ଼ି ଯାଉଆର

(୧) ଏତେବଦାସି' ଗି ଫୋଡ଼ା ଶ୍ଚ ଶିକ୍ଷମହ । ତଦୌ ଗଞ୍ଜସ୍ତଉପରି ବିକ୍ଷାଟକୋ
ସଂବୁତ୍ତୋ ।

(୨) ହିନ୍ଦୀ କିଲ ଅନ୍ନୋସୁ ଶୋଭିତ୍ତେସୁ ତତ୍ତ୍ବଭବତା ମହାଶାରିଣ ଅକ୍ଷମପଦ' ପବିତ୍ରେଣ
ତାବଦକ୍ଷଣା ସତ୍ତନ୍ତଳା ଶାମ ମମ ଅଧ୍ୟକ୍ଷଦାଏ ଦିଦା । ସଂପଦ' ଶରଗମଣସ୍ଥ ମହା
କଥା' ବି ଶ କରେ ।

এব' জীব চিন্তাশ্রম মে পছাদা অচ্ছিসু' রশ্মণী, কা গদী ।
 জাব ণ' কিদমাআরপরিগহ' পিশ্রবশ্রম' পেত্বামি [১] (জ) ।
 পরিক্রমাণলোক্য চ । এমো বাণাসনহত্যো হিশ্রম-পিচ্ছিদ-পিশ্র-
 শ্মণী বণপুপ্ফমালাহারী ইদো জীব, আশ্রচ্ছদি পিশ্রবশ্রমো

করোতি (জ) । এবমেব চিন্তয়ন্তঃ মে প্রভাতা অচ্ছ্যো: রজনী, কা
 গতি: । যাবদেব' ক্রতাচারপরিগহ' প্রিয়বয়সং প্র'বে (জ) । এষ
 বাশ্রম্ভনহস্ত: হৃদয়' নিহিত প্রিয়জন:, বনপুষ্পমালাধারৌ ইত এব

নৌয়েন গজা, স্নগালুমিণা স্নগস্য পশ'ত্ ধাবতা, আশ্রমপদ' তপীবনম্, প্রবিষ্টে ন
 মতা । অবন্যতয়া পুষ্পয়ন্ততয়া মন্দমাগ্যতবেত্যর্থ: । কথামপি প্রস্তাবমপি । তনয়
 শ'ত্রশালিলাভোপাধৌপি নাস্তীত্যাশয়: ।

(জ) এবমিতি । এবমেব ইত্যমেব, চিন্তয়ন্তঃ শয়িত্বৈব ভাবয়ন্ত: । অচ্ছ্যো-
 শ্চক্ষুরপি, রজনী' প্রভাতা, বহিরা'লোকপ্রসরণাত্ বহি: সর্ব'থে'ব প্রভাতা, শয়নকুঞ্জ-
 প্যাক্ষোকাগমনাত্ চক্ষুরপি প্রভাতৈত্যর্থ:, কা গতি: শালিলাভে ক' উপায়:, অপি তু
 কাপি নাস্তীত্যর্থ: । ক্রত আচারপরিগহ: স্নগযোচিতবেশধারণ' যেন তম্ ।

(স্ত) পরোতি । পরিক্রমা' ক্রিয়ন্ত' পদশ্লেপ' ক্রত্বা । ষাণান্ অস্মতি শ্বিপ-
 ত্যমেনেতি বাণাসন' ধনু: হস্ত'যস্য স:, হৃদয়ে নিহিত: স্খাপিত: প্রিয়জন: অক্লন্ত

নামও করেন না । শয়ন করিয়া এইরূপই কেবল চিন্তা করিতেছিলাম,
 এই অবস্থায় আমার চোখে রাত পোহাইয়া গিয়াছে; তা উপায় কি?
 বাহা হউক, স্নগয়াবেশধারী শ্রিয়সবার সহিতই সাক্ষাৎ করি। (পদক্ষেপ-
 পূর্বক দর্শন করিয়া) এই যে বনপুষ্পমালাধারী শ্রিয়বয়স্ক, মনে মনে
 শ্রিয়জনের চিন্তা করত:, ধনু হাতে করিয়া এই দিকেই আসিতেছেন ।

(১) অচ্ছ্যসি তচ্ছ ত' এবে চিন্তাশ্রমচ্ছ অচ্ছীমু পছাদ' আশি ...ক্রিচার-
 বরিক্স' (কিদমারপরিগহ') ।

[१] । [भ] भोदु, अङ्ग भङ्ग- विषलो भविष्य चिह्नम् ॥
एवमि नाम विस्वामं लङ्घेयं (२) । इति दन्तकाष्ठमवलम्ब्य
स्थितः । (ज)

ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो राजा (३) । (ट)

राजा । आत्मगतम् ।

‘आगच्छति प्रियवयस्यः (भ) । भवतु, अङ्गभङ्गविकलो मूल्या ख्यास्यामि ।
एवमपि नाम विस्वामं लभेय ।

क्षेति तात्पर्यं यस्य सः, प्रियां शकुन्तलां चिन्तयन्निवृत्तः । एतत्, नयनभङ्गादिना
‘अनुमितमिति बोध्यम् ।

(ज) भवत्विति । भवतु पुनरपि मृगानुधावनादिप्रस्ताव इति शेषः । ‘अङ्गानां
‘कटिदेशप्रभृतावयवानां भङ्गेन अस्वास्थ्यव्यस्यककौटिल्यकरणेन विकलः अस्वामाविका-
वस्यः । एवमपि अङ्गभङ्गविकलवभावेनावस्थानेनापि । नाम सम्भावयामि । ईदृश-
‘कस्यादर्थं नाम अस्वास्थ्यानुमानेन सा प्रति राज्ञो विश्रामानुमतिदानस्यैव सर्वथा सम्भ-
वादिति भावः । दन्तकाष्ठं काष्ठमयं दृश्यम् ।

(ट) तत इति । यथानिर्दिष्टः प्राणासनहस्तादिद्वयः ।

‘उड्डेक , अङ्ग-भङ्ग-विकल इहेया थाकि । देखि ईहातेउ यदि विश्राम
‘आत कबिते पारि । (एहे वलिङ्गा इष्टि अवलम्बन करिग्या थाकिल)

तौहार पर निर्दिष्टरूपे राज्ञोर प्रवेश ।

(१) बाणामय छत्यादिं लघ्वीर्द्धिं बन्धपुष्पमाणाधारिणीर्द्धिं परिवृद्धी --- ।

(२) ... विप्रलो विष ... । लङ् एवम् वि ।

(३) ... यथानिर्दिष्टपरिवारो राजा ।

(४) क्वचित् आत्मगतमिति नास्ति ।

কামং প্রিয়া ন সুলভা মনস্তু তজ্জাবদর্শনাশ্চাসি (১) ।

অকৃতার্থো'পি মনসিজি রতিমুভয়প্রার্থনা কুরুতে ॥১॥

কামমিতি । প্রিয়া শকুন্তলা কামঃ কথং চিত্তম্, ন সুলভা অলম্ভ্যাসলম্ভ্য ন কথঞ্চিদায়াসেন লভ্যা তু স্যাৎবেত্যর্থঃ । তথা চ মম্ প্রতি তস্যা অনুরাগে সত্যপি পরাধীনতয়া আত্মদানাসম্ভবাৎ ন অলম্ভ্যাসলম্ভ্যা, মনস্যাদিভিন্নত্বকুলগৌল্যবিস্তার-
দ্বিবর্ণ্যেন কণ্ঠাदीनां तत्प्रभूणां सम्प्रतिसम्भवात् क्रियदायामलभ्या तु स्यादिति भावः ।
তু কিন্তু, মনোমম চিত্তম্, তস্যাঃ শকুন্তলায়া জাবদর্শনেন অনুরাগব্যঞ্জকস্থিভ্রষ্টা-
দবলোকেনে আশ্রয়িত্বি তত্প্রাপ্তিসম্ভাবনা জনিতানন্দমনুভবতীতি তত্ তথোক্তং জাত-
মিতি শেষঃ । ননু লিপ্সিতায়া অসুলভত্বং কথমাশ্রাসানন্দ ইত্যাহ অকৃতার্থো'পীতি ।
মনসিজি কামে, অকৃতার্থো'পি তত্প্রলীভূত সুতসুখানুতপত্তা অচারিতার্থে সত্যপি,
কথমপ্রার্থনা নাশকনাশিক্যোঃ পরম্পরপ্রাপ্তাকাঙ্ক্ষা, রতি সম্ভাব্যমানং সম্মেল-
নানন্দম্, কুরুতে জনয়তি । সুতরাশ্চ মম সহজজাবদর্শনাশ্চাসি জাতসিবেत्याশয়ঃ ।

অথ পরাক্রমীমান্যে ন পূর্বজ্ঞাবিশেষসমর্থগাদর্শানলম্বাসৌলঙ্কারঃ, তথা অপ্রসু-
তাৎ নাশকনাশিকাশ্রমকোভয় সামান্যাত্ প্রসুতযৌদুশ্মনশকুলাদুপযৌবিশ্রবনাশক-
নাশিক্যোঃ প্রতীতেরপ্রসুতপ্রশংসা च, अलयेरिकाशयानुप्रवेशरूपः सङ्गरः ।

তথাহি শকুন্তলায়া দুশ্মনস্য সমীহাকরণাত্ মিলাসৌ জাম প্রতিমুখসম্বেরকক-
ষা সাঙ্কিত্যদর্শনী

রাজা । (বর্ণিত) প্রিয়তমা শকুন্তলা একেবারে স্থগভ নহে ; কিন্তু
তথাপি আমার মন তাহার অবস্থা দেখিয়া আশ্রয় হইয়াছে । তাহার
কারণ এই যে, কাম চরিতার্থ না হইলেও, নাশক নাশিকার পরস্পরের
প্রার্থনা, পরস্পরের আনন্দ জন্মাইয়া থাকে ॥১॥

(১) জাবদর্শনাশ্চাসি ।

ક્ષિતઃ કલા । એવમાત્માભિપ્રાયસમ્ભાવિતેષ્ટ જનચિત્તવૃત્તિઃ
પ્રાર્થયિતા વિપ્રલભ્યતે (૧) કુતઃ (૨) ઠ

“સનેહા રતિભોગાર્થો વિલાસ इति कथ्यते ।”

इदमेव तत्रोदाहृतं द्रष्टव्यम् । आर्या आतिः ॥१॥

(ઠ) ક્ષિત્તમિતિ । ક્ષિતમ્ આત્મનો આન્તલ્પસૂચકં મન્યદાસ્યં કૃત્યર્થઃ । આત્મનો આન્તલ્પમેવ વ્યવક્તિ એવમિતિ । ઠવમ્ અનેન પ્રકારેણ અહમિત્યેત્યર્થઃ, આત્મા-ભિપ્રાયેણ નિજમનોહત્તે રાતુરુપ્પત્યેતિ તાત્પર્યમ્ સમ્ભાવિતા નિરૂપિતા ઇષ્ટજનસ્ય નાય કસ્ય નાવિકાયા વા ચિત્તવૃત્તિર્મનોમાત્રો યેન મઃ, પ્રાર્થયિતા કામચિતા જનઃ, વિપ્રલભ્યતે પ્રત્યર્થયેતે તથા ચ કશ્ચિજ્જનો જનાન્તરસ્ય ભાવવિશેષમભિજ્ઞા ‘મયિ સ્વદ્-વસનુરક્તઃ’ इत्येवं मन्वसानो यदा तस्मिन् प्रसक्तमुपक्रमते, तदा तु तद्वयस्य विषयान्तरगततया स्वाभाविकतया वा स खल्विष्टजनः प्रकुप्यति उदास्ते उपपद्यति वा । तेन च स जन इष्टजनेन प्रतारितः एव भवतीति सरलायः । इत्येव तेषां शकुन्तलाभावात् विषयान्तरगतत्वेनापि सम्भवात् तद्याह प्रतारित एव मयासीति भावः । ननु आत्म-भि-प्रार्थयेत् आत्मविषये तादृशी इष्टजनचिन्तवृत्तिः कथं सम्भाविता, यत् एव मित्यादि सामा-न्यमुपपन्नमित्याह कुत इति ।

(જેવંત કાશ્ચ કરિશ) નિરૂપર મનાવૃત્તિ અશૂનારે થિનિ હેઠજનેર
મનાવૃત્તિ હિર કરનેન, મેહે પ્રાર્થી વાક્ષિ એહે રૂપહે પ્રતારિત હન ।
કારણ,—

(૧) વિદ્યમાતિ ।

(૨) કષિત્ કુત હિતિ નાસ્તિ ।

স্বিগ্ধং বীজিতমন্যতোঃপি নয়নে যত্ প্রেরয়ন্তরা তয়া
 যাতং যন্ত নিম্বস্বয়োগুং-তয়া মন্দং বিলাসাডিব ।
 মা গা ইচ্ছুপুঙ্খয়া যদপি তত্‌সাশ্রয়মুক্তা সখী,
 সস্বং তত্‌ কিত্ত মত্‌পরায়ণমহো কামঃ (১)স্বতাং পশ্যতি ॥২॥

সিগ্ধং মেতি । তথা শকুন্তলয়া , নয়নে নেতব্ধম্ অযনঃ অশাস্মিত্ বস্তুনি, প্রের
 যন্তাঃপি প্রকঃস্বয়াবেন নিম্বিপন্তাঃপি, স্বিগ্ধং সানুরাগম্, যত্‌ বীজিতং গোপনীয়ভাবেন
 তারাব্ধয়ং সচ্চাল্য ময়ি দৃষ্টিপাতঃ কৃতঃ ; নিতস্বয়ীগুং-তয়া স্থূলত্বেন ভারবশত্যা,
 বিলাসাডিব ময়ি বিস্ময়ং প্রদশ্যেৎ, যত্‌ মন্দং যাতম্‌ কল্যমল্যং গমনং কৃতম্‌ ; তথা
 মা গা ন মল্ল ইতি ইত্যম্‌, উপপুঙ্খয়া প্রিয়ংবদাকর্তৃকমনুপুঙ্খয়া সত্যা শকুন্তলয়া
 সখী প্রিয়ংবদা, যদপি তত্‌ “দাণি” কিং তুহু আশশোভি” ইत्याদিপূর্বোক্তপ্রকারম্,
 সাশ্রয়ং সৈধ্যং যথা স্যারুণা, উক্তা । তত্‌ সর্বম্‌, অহমেব পরম্‌ অযনম্‌ আশ্রয়
 বিপদো যন্ত তত্‌ তাড়শম্‌, কিল সম্ভাবয়ামীত্যর্থঃ । অহো আশ্রয়ম্‌, কামঃ কামা-
 ধৈঃ, স্বতাং পরবিষয়াণামপি ভাষালাসাত্মবিষয়তাম্‌, পশ্যতি ভগ্নপ্রস্বিতৈ সম্ভাবয়তী-
 ত্যর্থঃ । তথা চ তেষা শকুন্তলাभावানাং পদার্থান্নাবিষয়কতায়াঃ স্বাভাবিকতায়া বা
 সম্ভবেঃপি যন্তয়া সবিষয়কত্বং সম্ভাবিতম্‌, एतदेव मे भान्तवम्‌ । তেন চ যদেবাহ

শকুন্তলা অশ্রুদিকে নয়নযুগল নিক্ষেপ করিয়াও যে অশ্রুভাগের সহিত
 দৃষ্টিপাত করিয়াছেন এবং আমাকে বিলাসভাব দেখাইবার জন্তই যেন
 নিতম্বযুগলের ভারবশতঃ যে অল্প অল্প গমন করিয়াছেন, আর “যাইও
 না” এইরূপ উপরোধ করিলে পর, অশ্রুধার সহিত সখীকে সেই যাহা
 কিছু বলিয়াছেন, সে সমস্ত আমার বিষয়ে (করিয়াছেন) । কি আশ্চর্য্য !
 কাম পরবিষয়ক ব্যাপারকেও অব্যবহিক বলিয়া মনে করে ॥২॥

(১) কামী ।

বিদুঃ । তথাস্থিত এষ । ভো মহারাজ ! য় মে হস্তো পসরতি,
ত বাস্মমিহিণ জগ্মাবীজসি । জগ্মদু জগ্মদু ভবং (১) । (ঙ)

(ঙ) ভো মহারাজ ! ন মে হস্তঃ পসরতি, তৎ বাচামান্নেয
জাম্যসে । জয়তু জয়তু ভবান্ ।

তদ্বশেন তস্যাং প্রসঙ্গুং প্রবর্তি যৈ তদৈব তয়া প্রকৃপ্যন্তা চরাসীনয়া অপহসন্তা বা
সুখ্যা প্রতারণীয ইতি ভাবঃ ।

অথ কামঃ স্বতাং পশ্যতীতি সামান্যেন পূর্বত্রিশেষসমর্থনাদর্থানুগম্যাসৌঃস-
জ্ঞারঃ ।

“বাস্তাসম্ভাব্যয়োঃ কিল” ইত্যসংঃ । শাস্ত্রলিখিতোক্ত উক্তম ॥২॥

(ঙ) বিদুঃ ইতি । দৃষ্টকালসবলন্তা বক্রভাবেন স্থিত এষ । পসরতি আশীর্বা-
দায় চত্বানাবশ্যকত্বৌপি চত্বাতুং শক্নোতি সাত্ত্বিকত্বাদতি ভাবঃ । তৎ তস্ম ত-
বাসামান্নেয লীললীন বাক্যেন, ন পুনঃস্থাসীষ্যু সৌললনত্বর্থঃ, জাম্যসে জয়পাবী
ক্ষিপসে ।

বাস্তি বাক্যে তটাপ্ । তথা চ

“ব’ল ভাগ্যবলাপসবায়োরপসংধৌঃ ।

টাপস্বাপি হস্তানান্ চুধা বাচা নিশা মিতা ॥”

জাম্যস ইতি । জগ্মন্ প্রযুজ্যত ইতি ইনি “জিহ্বাকৌশামিনি” ইতি জিহ্বাকার-
জাকারঃ “অসি কৌ” ইত্যাদিনা পকারাগমশ্চ ।

বিদ্বৎক । (সেই ভাবে থাকিয়াই) মহারাজ ! আমার হাত
ছলিতছে না ; তাই কেবল বাক্যদ্বারা আপনার সংবর্ধনা করিতেছি ॥
আপনার জয় হউক, আপনার জয় হউক ।

राजा । त्वलोक्य सञ्चितम् । कुतोऽयं गात्रोपघातः [१] । [८]
विदू । कथं कुदो त्ति, सअं ज्जे व अच्छिं भञ्जिअ अच्छु -
कारणं पुच्छसि (२) । (ए)

राजा । न खलुवगच्छामि, भिन्नार्थमभिधीय-
ताम् (३) । [त]

(ए) कथं कुत इति, स्वयमेव अचि भङ्क्ता अश्रुकारणं
पृच्छसि ।

(८) राजेति । कुतः कारणात् । गात्रोपघातः अङ्गवैकल्यम् ।

(ए) विदू इति । अचि भङ्क्ता नयनसुषुप्तद्वयं, कुतः इति कथमिदमश्रु ?
इत्यम् अश्रुणः निर्गतस्य तत्रयनजलस्य कारणम्, कथं पृच्छसीत्यन्वयः । भवानिव-
रमैतदगात्रोपघातस्य कारणमित्याशयः ।

(त) राजेति । अवगच्छामि तव वाक्यार्थमिति शेषः । भिन्नः शब्दा व्यङ्गायात्
पृथक् कृतः अर्थो यस्य तत् भिन्नार्थं स्पष्टार्थं वाक्यमित्यर्थः ।

राजा । (अथैव शस्त्रं माश्त) (तोमार एहै अक्क वैक्कल) २२२
केन ? ।

विदूषक । निज्जेटे चोत्ते आघात करिआ—‘छोत्तेर जल पस्सि-
अच्छे .केन ? . तेहा जिज्जामा करितेछ किज्ज ? ।

राजा । बाबते पारिआम ना । अण्ठे, करिआ वल ।

(१) क्वचित् त्वलोक्य सञ्चितमिति नास्ति ।

(२) कुदो किल सअं अच्छी आउलीकरिअ ।

(३) क्वचित् ‘भिन्नार्थमभिधीयताम् इति नास्ति ।

ବିଦୁ । ଜଂ ବେତସଂ ଖୁଞ୍ଜସ୍ୟ ଲୌଳଂ ବିଢ଼ସ୍ବେଦି, ତଂ କିଂ
ପ୍ରଭାବେଽଽ ? ଅଥବା ଣିବେଶ୍ୟଃ ? [୧] । [ଥ]

ରାଜା । ନଦୀବିଗସ୍ତତ୍ତ୍ବ କାରଣମ୍ । [ଦ]

ବିଦୁ । ମମ ବି ଭବଂ । [ଧ]

ରାଜା । କଥମିବ ? । (ନ)

ବିଦୁ । ଜୁତ୍ତଂ ଗାମ ଏଞ୍ଚଂ, ଜଂ ତୁଂ ରଞ୍ଜକଞ୍ଜାଃ ଚଞ୍ଚିମ୍ ପ୍ର
ତାଡ଼ିସଂ ଅଶ୍ବଲିଢ଼ପଟଂ ପଦେସଂ ଥ ଘଣ୍ଟଚଳବିଚ୍ଚିଣା ହୃଦଞ୍ଚଂ

(ଥ) ଯତ୍ ବେତସଃ କୁଞ୍ଜସ୍ୟ ଲୌଳଂ ବିଢ଼ସ୍ବେଦି, ତତ୍ କିମ୍ ଆତ୍ମନ
ପ୍ରଭାବେଽଽ ? ଅଥବା ନଦୀବିଗସ୍ୟ ? ।

(ଧ) ମମାପି ଭବାନ୍ ।

(ପ) ଯୁକ୍ତଂ ନାମ ଏବମ୍, ଯତ୍ ସ୍ବସ୍ୟା ରାଜକାଞ୍ଚାଞ୍ଚି ଚଞ୍ଚିମ୍ ଚଃ ତାଡ଼ିଶଂ

(ଥ) ବିଦୁଃ ଇତି । ବେତସଃ ଶ୍ବନାମଧ୍ୟାତୌ ଶତାବିଶିଷଃ, ଯତ୍ କୁଞ୍ଜସ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥସ୍ୟ, ଲୌଳଂ
କ୍ରିୟାଂ କୁଞ୍ଜଭାବମିତ୍ୟର୍ଥଃ, ବିଢ଼ସ୍ବେଦି ଅମୁକରୌତି, ତତ୍ କୁଞ୍ଜଲୌଳାବିଢ଼ସ୍ବେଦନମ୍, ପ୍ରଭା-
ବେଽଽ ଶକ୍ତିଆ । ନଦୀବିଗସ୍ୟ ପ୍ରଭାବେନେତି ସଂସ୍ବନ୍ଧଃ ।

(ଦ) ରାଜେତି । ଅତଃ କୁଞ୍ଜଲୌଳାବିଢ଼ସ୍ବେଦିନେ । ତଥା ଥ ନଦୀବିଗ ଏବ ବେତସଂ କୁଞ୍ଜଂ
କରୌତି, ଶ୍ବୟନ୍ତୁ ଥ ଚରଣ ଏବେତ୍ୟର୍ଥଃ ।

(ଧ) ବିଦୁଃ ଇତି । ତତ୍ତ୍ବ ମମାପି ଗାତ୍ରୋପସାଦି ଭବାନ୍ କାରଣମିତ୍ୟର୍ଥଃ ।

ବିଦୁଷକ । ବେତ ସେ କୁଞ୍ଜନୋକ୍ତେର ଅବହାର ଅଶୁକ୍ରମ୍ କରେ, ସେ କି
ନିଞ୍ଚେଽଽ ଶକ୍ତିତେ ? ନା ନଦୀବେଗେବ ଶକ୍ତିତେ ?

ରାଜା । ସେ ବିଷୟେ ନଦୀର ବେଗହି କାରଣ ।

ବିଦୁଷକ । ଆମାତ୍ରଓ ତୁମ୍ଭି ।

ରାଜା । କି ଗ୍ରନ୍ଥମ୍ ? ।

(୧) ଶିଂ ବ୍ୟବହାରଃ ... ଖୁଞ୍ଜଲୌଳଂ ... ଥଂ ବାହି ବିଷୟ ।

ति । किं एव मन्तोऽद्भुतं । अहं ब्रह्मणो पञ्चहं सापदानुसर-
बोहिं स'खोद्दिदसन्धिवन्धनाय' अक्षयो अक्षाय' अयोसोहि ।
ता पसोद मे , एकाहमपि दाव विसमोऽद्भुत (१) । (प)

अखलितपदं प्रदेशश्च वनचरवृत्तिना भवितव्यमिति । किमत्र मन्त्रा-
ताम् , अहं पुनर्ब्रह्मणः प्रत्यहं सापदानुसरणे स'खोभित सन्धि-
वन्धनानामङ्गानामनोयोऽस्मि । तत् प्रसोद मे , एकाहमपि तावद्
विश्रम्यताम् ।

(न) राज्ञि ति । कथमिव तव गावापचानि अहं कारणमित्यर्थः ।

(प) विदु इति । एवं भवत्यस्मिन् युक्तं नाम सङ्गतं सम्भाव्यते , 'उपलक्ष-
तम् तत् किमुच्यते' इत्यादिवादिपरीतलक्षणया दत्तौवायुक्तं सम्भाव्यते इत्यर्थः । किन्तु
दियाह यदिहि । सज्जित्वा परित्यज्य । न खलितं न प्रच्युतं पदं दाय' यस्मिन्
तम् सर्व'दैर्ग' रक्षोपायसम्पन्नमित्यर्थः । प्रदेशं राजधानीश्च , सज्जित्वित्यन्वयः ,
वनचरस्य सततवनविचरणशीलस्य व्याधस्य हस्तिरिव व्रतयैवद्वारा यस्य तेन तादृशेन
भवितव्यम् त्वयेति शेषः । तथा च पालमात्मकं राजकृत्यं त्वहं यत् द्विसात्मिका
मृगयाक्रियते , यच्च सर्वथा निरापदं राजधानीं परित्यज्य नानाविपत्सङ्कुले वने
विचर्यति , तदतीवायुक्तमित्याशयः ।

विदूषक । ईहा मज्जते इहेतेछे ये , तूमि बाछोव काय्य एवम्
सेहेरूप निरापदस्थान परित्राग कविश्रा.एकेवारे व्याधयुक्ति इहेहाह ।
आम तोमार ए प्रश्ने कि उठय दिव , आमि ब्राह्मण .इहेहा प्रतिनि

(१) एवम् राक्षसादङ्गिभ्य एवासे आसलपदेसे वणचरवृत्तिना गुह्य-
होदधम् । जं सखं पञ्चहं सावदसमुच्छारयोहिं स'खोद्दिदसन्धिवन्धनाय' सख-
वन्धनाय' अयोसोहि स'खो । तापसादस्य विसमिदुं न' एकाहं वि विसमिदुं ।

রাজা । অক্লমতম্ । অয়মেবমাহ , সমাপি কল্বহুতামনু-
 ক্ষত্ব সৃগয়া প্রতি নিবৃত্তসুকং চেতঃ । তথাহি [১] [ফ]
 ন নমযিতুমধিগম্যমুত্‌সহিষ্ণে [২]
 ধনুৰিদমাহিতসায়কং সৃগেযু ।

‘১২’ ব্যবসিতবাক্যস্থানলক্ষ্যাদ্ধিগম্যমুত্‌সহিষ্ণে ” ইত্যমরঃ ।

কল্বহুতামনু- কল্বহুতামনু- কল্বহুতামনু- কল্বহুতামনু- কল্বহুতামনু-
 ক্ষত্ব সৃগয়া প্রতি নিবৃত্তসুকং চেতঃ । তথাহি [১] [ফ]
 ন নমযিতুমধিগম্যমুত্‌সহিষ্ণে [২]
 ধনুৰিদমাহিতসায়কং সৃগেযু ।

(ক) রাজা তে । কল্বহুতামনু- কল্বহুতামনু- কল্বহুতামনু- কল্বহুতামনু- কল্বহুতামনু-
 ক্ষত্ব সৃগয়া প্রতি নিবৃত্তসুকং চেতঃ । তথাহি [১] [ফ]
 ন নমযিতুমধিগম্যমুত্‌সহিষ্ণে [২]
 ধনুৰিদমাহিতসায়কং সৃগেযু ।

১. এই কথার অর্থপ্রণয়ন করিতেছি, ২।১।. আমরা প্রত্যেক সাক্ষীহানের
 ২. সৃগয়া প্রতি নিবৃত্তসুকং চেতঃ ; সৃগয়াঃ আমি নিজেই অত্র সকলজন
 করিত্ত পূর্ববর্তি নী । অতএব আমরা প্রাতঃ প্রথম হই, একজন
 দিলেই প্রত্যেক প্রত্যেক করি ।

রাজা । (স্বপ্নতঃ) হেহি এই রূপ বলিতেছেন ; এধিকে শকুন্তলাকে
 মনে করিয়া, আমরা চিত্তেই যুগধার ঐহিক নিকট হইয়াছে । কারণ,—

(১) স্বপ্নতম্ । অয়মেবমাহ । সমাপিকা অপরুতামনুকল্ব সৃগয়াবিকল্প

‘১২’

সহবসতিসুপেত্য যৈঃ প্রিয়ায়াঃ

কৃতং হব লোচনকান্তিসংবিভাগঃ ॥২॥

বিদুঃ । রাগাঃ সুখমবলোক্য । অসম্ভবং কিমপি হি অথ কদুশ-
— দি, অরসে কলু মথ বৃদিদ' [১] । (ব)

(ব) অসম্ভবান্ কিমপি হৃদয়ে কৃত্বা মন্তয়তি, অরসে কলু মথ
বৃদিদম্ ।

নোত । অধ্বাচ্চা ন্যা মুখা যত তদধিন্যম্, তথা অঃ হিতঃ সৌখ্য যঃ স্যাপতঃ
সায়কা বাস্যা যত তদহিতপ্রায়কম্, ইদং যতঃ, মুগেতু হরিতেতু হরথাম্ লবাক্তম
ল্যথঃ, নময়িতুম্ আকটুম্, ন সতসংহিত্যে ন শচ্যামি । কথমিত্যাহ সংহতি ।
যৈঃ সগৌঃ, সহবসতিম্ একমাবস্থানং তন্নিবন্ধনং সৌহৃদমিতি তানপ্চয়ম্, উপেক্ষ
প্রাপ্য প্রিয়ায়াঃ প্রকৃত্তবাগাঃ সম্বন্ধে, লাবন্যগোচরগৌঃ কান্তিঃ প্রোভায়াঃ সংবিভাগঃ
সম্বন্ধ-বিভজ্যে দানম্ কৃতং ইব । তথা অঃ প্রিয়ায়াঃ সুহৃদম্ মন্যপি সৌহৃদ্যসৌ
বৌদ্ধিত্বাৎ আদরকরণমিতি ব্যাখ্যে ন পুনঃ সৌখ্যশয়ঃ ।

অথ পূর্বাঙ্গং প্রত্য পরাঙ্গবাক্যার্থো হিতুরিতি বাক্যার্থে হিতুকং কথ্যমিহ মন্তয়তি,
বচ্যে ভাবাভিমালিনী স্নিহোতপেচা অ, অনयोः परस्परमपेक्षतया स संघट् । सत्
अथवा अहंरथनयनमिव प्रकुललानयनं सुन्दरमिवापमान्यजन इत्यनुहारखालहार-
अनि ।

পুষ্টিতায় কৃতম্ ॥২॥

(ব) বিদুঃ ইতি । হৃদয়ে কৃত্বা চিন্তিত্বেনৈতৎ : মন্তয়তি স্বপ্নমিহ মুগং ভাষতি ।
অতএব মথ কলু অরসে বৃদিদ অরসে বোদনমি, অতঃ কস্তুকম্, মন্যতা অসম্ভব-
কলনয়া অস্তুত্বাদিত্যাশয়ঃ ।

৩৭ আরোপিত আছে, বাণও তাহার উপর স্থাপিত । তাহাতে
কতখানি কিছু হরিণগণের প্রতি এ ধরু আরবণ করিতে পারিতেছে না ।

রাজা । সখিতম্ । অনতিক্রমণীয়' সুহৃদ্বাক্যমিতি
স্থিতোঽস্মি (১) । (ম)

বিদূ । সপরিতোষম্ । তেণ হি তুম' চির' জীব ২
উত্থাতুমিচ্ছতি । (ম)

রাজা । তিষ্ঠ , শৃণু মে সাবশেষ' বচঃ (৩) । (য)

(ম) তেন হি ত্ব' চির' জীব ।

(ম) রাজতি । সুহৃদো ভবন্তী বাক্যম্, অনতিক্রমণীয়ম্ অলঙ্ঘনীয়ম্, ইতি
হীতোঃ, স্থিতোঽস্মি অবস্থিতোঽস্মি কিমপি কথনাত্ বিরতোঽস্মীত্যর্থঃ ।

(ম) বিদূ ইতি । সপরিতোষ' পরিতোষব্জক' সুহৃদপ্রসূতাদিক্রমভিনীযিত্বর্থঃ ।
তেন হি মদ্যাক্ষরচ্ছদে নৈব হীতুনা । উত্থাতু' বিশ্রামার্থ' গমনায়েতি শেষঃ ।

(য) রাজতি । সাবশেষম্ অবশেষপার্থ্যলম্ । তথা চ উক্তমাত' শ্রুত্বা ন মন্ত-
ব্যম্, বচ্যমাণমপি শ্রীতু' ত্বয়া স্মৃতাভ্যনিত্যর্থঃ ।

কারণ, যে হরিগণগণ একত্র অবস্থাননিবন্ধন (বন্ধুতাবশতঃ) আপনাদেব
নগ্ননের সৌন্দর্য্য, প্রিয়তমা শকুন্তলাকে যেন ভাপ করিয়া দিয়াছে ॥৩॥

বিদূষক । (রাজার মুখের দিকে দৃষ্টিপাত করিয়া) তুমি মনে মনে
চিন্তা করিয়া কোন বিষয় আলোচনা করিতেছ, আর আমি অরণ্যে
রোদন করিলাম ।

রাজা । (ঈষৎ হাস্তেব সহিত) বন্ধুর বাক্য লঙ্ঘন করা যায় না,
এই জন্ত নোরব রাহিয়াছি ।

বিদূষক । (সন্তোষের সহিত) তা হইলে তুমি দৌর্য্যজীবী হও । (এই
বলিয়া চলিয়া যাইবার জন্ত উঠিল)

(১) ক্রিমব্য়ত্ । অনতিক্রমণীয় সী... ।

(২) বিদূষকঃ । চির' জীব ।

विदू । आणवेदु भवं । (र)

राजा । विश्रान्तेन भवता ममाम्यस्मिन्ननयासो कर्मणि
सहायेन भवितव्यम् [१] । (ल)

विदू । किं मोदश्च खञ्जिआए (२) । (व)

राजा । यदु वच्चागि (३) । (श)

(र) आज्ञापयतु भवान् ।

(व) किं मोदकखादिकायाम् ।

(ल) राजेति । विश्रान्तेन कृतविश्रामेण । “गल्यथाकर्मक” इत्यादिना अकर्म-
कात् अग्नेः कर्त्तरि क्तः । अम्यस्मिन् सगयाभिन्ने, न विद्यते आयासो यस्मिन् तव
अपरिश्रमसाध्ये इत्यर्थः ; अतो न परिश्रममयादस्वोकारः कर्त्तव्य इति भावः ।

(व) विदू इति । मोदकं लड्डुकविशेषस्तस्य खादिकायां खादने किं मया
भवतः सहायेन भवितव्यमित्यर्थः । अनायाससाध्यत्वात्त तत्राहमवश्यमेव सहायो
भविष्यामीति भावः । औदरि प्रायेण खाद्यपरमेव व्यवहरतीति कौतुककरमेतत् ।

अत्र नर्म्यं नाम प्रतिमुखसम्भेदम् “परिहासवचो नर्म्य” इति लक्षणात् ।

खादिकेति प्रश्ने खादधातोः “प्रश्नाख्यानयोरिञ् च वा” इति भुज प्रत्ययः ।

(श) राजेति । यदु वच्चागि, तव सहायेन भवितव्यमित्यर्थः ।

विदूषकेण सक्तविधे परिहासे कृतेऽपि राज्ञो धैर्यादव नर्म्यधुतिनां प्रतिमुख-
सम्भेदम् “धृतिस्तु परिहासजा । नर्म्यधुतिः” इति लक्षणात् ।

राजा । धाम् ; शेषपर्याप्त आमाव कथा शोच ।

विदूषक । आदेश कर्तु ।

(१) ...ममाम्येकस्मिन्...

(२) किं मोदकखञ्जिआए । १० च हि अत्रं सुमङ्गीदौ जयो ।

(३) यदु वच्चागि । कः कोऽव भोः । ।

বিদুঃ । গহীদী কল্মষো [১] । (ঘ)

রাজা । কঃ কোঽত্র ভোঃ ।। [স]

দৌবারিকঃ । প্রবিজ্ঞা । আশ্রয়েদু মদ্রা । [হ]

রাজা । রৈবতক ! সেনাপতিস্তাবদাঙ্কয়তাম্ । (জ)

দৌবা । রাহ । ইতি নিম্ভুম্য সেনাপতিনা মহ প্রবিজ্ঞ । এদু এদু

(প্রঃ) মহোতঃ স্তব্ধা ।

(হ) আশ্রয়তু মত্না ।

(ঘ) বিদুঃ ইতি । 'কল্মষ' সম্বন্ধে যবসাবসর 'কল্মষ' ; মহোতঃ স্তব্ধতা ; যবসব-
না ম' যাবত স্থাতিমিতি তাৎপৰ্য্যম্ ।

(স) রাজা ইতি । ভো ইতি পরিজনসম্বোধনে । কঃ কঃ পরিজন বিচরতি ইতি ।

(হ) দৌবেতি । হারি নিবৃত্তৌ দৌবারিকঃ । মত্না স্তাব্যৌ রাজা ইতি যাবত্ ।

(জ) রাজা ইতি । রৈবতী নামিকায়াঃ স্তব্ধা অপত্যমিতি রৈবতকঃ । অপত্যার্থে
অব পলয়ানাং রৈবতব্দ্যত্ স' স্তাব্য কপত্যয়ঃ ।

রাজা । তুমি বিজ্ঞান করিয়া, অনায়াসেই অস্ত্র একটি কার্যে
আমার কুন্তল হইবে ।

বিদূষক । কি মোক্ষকভঞ্জে ?

রাজা । যে বিষয় বলিতেছি ।

বিদূষক । গুনিবার অবসর আইলান ।

রাজা । ওহে ! এখানে কে কে আসি ?

দৌবারিক । (প্রবেশ করিয়া) মহারাজ আদেশ করুন ।

রাজা । রৈবতক ! সেনাপতীকে ডাক ।

(১) 'কল্ম' পাঠঃ ভবিষ্যৎ কালি ।

জ্যোতি । এস আলাপদিবাক্ষ্যো মহা ব্রহ্ম জ্যৈষ চিহ্নি ,
সংযত্বাং প্রজ্যো (১) । [ক]

সেনা । রাজানমবলোক্য স্বগতম্ । দৃষ্টদীপ্যপি স্ময়য়া স্বানিগি
কৌবলং গুণায়ৈব সংবৃতা । তথাহি দেবঃ (২) । [খ]

অনব্রতধনুর্জ্যাস্ত্রালনক্রুরবর্মা [৩]

রবিকিরণমহিষাঃ স্বেদলেশৈরমিশ্রঃ [৪] ।

(ক) তথা । এত্ এতু আখ্যৈঃ । এষ আলাপদত্তব্যঃ ।
ইহ এব তিষ্ঠতি, উপসর্পতু এনমাখ্যৈঃ ।

(ক) হেবিত । তথা যথা ভবানাজ্ঞাপয়তি তথা করীসৌখ্য্যৈঃ । অর্থাৎ
য কথোপকথনে দত্তৌ প্রেমিতৌ কথৌ যেন সঃ, ভর্তা রাজা । আখ্যৈঃ সখ্যনা ভবন ।

[খ] সিনেতি দৃষ্ট-প্রত্যক্ষসিদ্ধং দোষঃ কি সজলমুখ্যো বিপদে পথবা স্ময়য়া স্ময়য়া
দৃষ্টং ময়া দৃষ্টদীপ্যপি অখ্যায়িন জনে ইত্যর্থঃ । সনয়া পয়ঃ সঃ, স্বানিগি রাজা

দেবারিক । তাহাই । (নির্গত হইয়া, সেনাপতির সহিত পুনরা
প্রবেশ করিয়া) আসন্ন আসন্ন আপনি । এই বে আমাদের আলাপ
কাল দিয়া মহারাজ এইখানেই রহিয়াছেন । আপনি ইহার নিকটে যান ।

সেনাপতি । (রাজাকে দেখিয়া স্বগত) যুগ্মার দোষ লক্ষ্য
দেখিতে পাইলেও, মহাবাজের প্রতি তাহা কেবল গুণেই বর্ণিত হইছে ।
কারণ,—

(১) ...এসো অখ্যায়কজ্যোতি বদী দিব্যাদিহী এব মহা চিহ্নি । তবসংযত্বাং
জ্যো ।

(২) সেনাপতিঃ । রাজানমবলোক্য । দৃষ্টদীপ্যপি স্বানিগি স্ময়য়া কৌবলং
এব সংবৃতা । ... ।

(৩) ক্রুরপূর্বম্, ক্রুরকর্ম্মাঃ ।

(৪) রবিকিরণমহিষাঃ স্বেদলেশৈরমিশ্রম্ ।

અપચિતમપિ ગાત્રં વ્યાયતત્વાદલચ્ચાં

ગિરિચર દ્વય નાગઃ પ્રાણસારં વિભક્તિં ॥૪॥

શિશુવનિકમ્, ગુણાયૈવ ગુણસંપાદનાયૈવ । તથાહિ તમેવાર્થં જાનોહિ । “તથેવા-
નથપરિપટિતો ધાતુર્ગતૌ ” इति कातन्त्रपरिशिष्टटीकायां गोपीनाथः । દેવો રાજા ।
एतच्च विभक्तींतिश्लोकक्रियायाः कर्तृपदम् ।

અનેતિ । અનવરતં સતતં ધનુષો જગ્યાયા ગુણસ્ય આસ્કાસનેન ક્રૂરં કઠિનં વપ્તં
શ્રીરૌં યસ્ય સઃ ; અતઽવ રવિકિરણાન્ સૂર્યં રશ્મીન્ સદિષ્યઃ ન પુણસ્યેભ્ય જ્ઞાનં દ્રવ્યથઃ ;
અથા સ્વેદશ્લેષઃ ઘર્ષેવિન્દુભિઃ અભિન્નઃ અવિગલિતઃ અવિઘ્નનં इति तात्पर्यम् । તેન અ
ગિરી પર્વતે ચરતીતિ ગિરિચરઃ સર્વદા પર્વતસચ્ચારી, નાગોહસ્તોવ, અપચિતમપિ સક્ત-
વિધપરિશ્રમાન્ સ્ત્રીયમપિ, વ્યાયતત્વાત્ પરિષ્કદપરિવૃતત્વેન વ્યાયતતથા અતિશયેન
વિશાલસૂક્ષ્મતથા સ્વચ્છામાણત્વાદિત્યર્થઃ, અલચ્ચાં જન્યતથા અદૃશ્યમ્, તથા પ્રાણો બલ-
સ્રેષ્ઠ સારઃ સ્થિરાંશો યત્ત તત્ પ્રાણસારં ગાત્રમ્ અજ્ઞાનિવદ્યમ્, વિભક્તિં ધારયતિ । તથા
અ અન્થો રાજા આજન્મસુંજ્જ્વાલિતતથા કોમલદેહઃ રવિકિરણસદિષ્યઃ ઘર્ષેવિન્દુભિઃ
દ્વિજગત્પ્રભ્યો વિપન્નશ્ચ ભવતિ, સુતર્જા તાદૃશે સ્વમયા દૃષ્ટદોષૈવ ; અસ્માકમયં રાજા નુ
સ્વમયાશ્ચાદિવ કઠિનદેહઃ રવિકિરણ સદિષ્યઃ ઘર્ષેવિન્દુભિઃ, દ્વિજગત્પ્રભ્યઃ અવિપ-
ન્નશ્ચ । અતઽવ દૃષ્ટ દોષાપિ સ્વમયા સ્વામિનિ કેવલં ગુણાયૈવ સંવૃત્તેતિ ભાવઃ ।

અથ શ્રીતોપમાલુહારઃ ।

“શ્રીરૌં વપ્તં વિચ્છઃ” इत्यमरः । । “व्यायतं व्यापते दीर्घं ङङ् वातिशयेन्या-
वत्” इति मेदिनी ।

માલિની હાસ્ય ॥૪॥

ધનુષ ગુણ અનવરત આકર્ષણ કરાવ્ય મહારાજેન્દ્ર દેવ કઠિન હશેવાહે,
સૂર્યોન્ન કિરણ મધ્ય કરિતે પારિતેહે એવં ઘર્ષવિન્નુ નિર્ગત હૃદયાર
વિશ્વમ હહેતેહે ત્રા । અજ્ઞાનકન કુશ હશેવા થાકિત્તેવ, પરિઘ્નાયુક

उपगम्य । जयति जयति स्वामी । स्वामिन् ! गृहीत-
मृगप्रचारं सूचितस्वापदमरणम्, तत् किमन्यदनुष्ठेय-
ताम् [१] । [ग]

राजा । भद्रसेन ! भग्नोत्साहः कृतोऽस्मि मृगयापवा-
दिना माधव्ये न (२) । [घ]

(ग) उपेति । उपगम्य राज्ञः समीपं गत्वा । स्वामी प्रभुः । गृहीतः अवगतः
मृगयां हरिणानां प्रचारो गमनागमनं यस्मिन् ततः, तथा सूचिताः पदचिह्नप्रदर्शन-
दिना स्वर्गेषु आपिताः स्वापदा व्याघ्रादयो हिंस्रजन्तवो यस्मिन् ततः । तथाच अस्मि-
न्यस्थे कुत्र देवो हरिणाः प्रचरन्ति कुत्रवा व्याघ्रादयो अवसिष्ठन्ते ततः अवगतमस्माभि-
रित्यर्थः । एतेन एतदवगमार्थं सेनापतिं प्रति राज्ञ आज्ञा आशोदिति बोध्यम् । तत-
तस्मात्, अन्येषु उक्त-कार्येष्वभिन्नम् किं कार्यम्, अनुष्ठेयतां मया क्रियताम्, तदा-
ज्ञाप्यतामित्यर्थः ।

(घ) राज्ञेति । भद्रा उत्कृष्टा सेना यस्य स भद्रसेन इति सेनापतेर्नाम, तत-
सन्बोधनम् । मृगयापवदिना मृगयाया निन्द कारिणा, माधवे वसन्ते साधुरिति माध-
व्यश्चेन तत्रास्मा विदूषकेनेत्यर्थः । एवञ्च “कुसुमवसन्तायभिधः” इत्यादिप्राक्क-
थनः स गृहीत इति ज्ञेयम् । मद्योत्साहो मृगयां प्रति नष्टोदामः । तददा न
किञ्चिदन्यदनुष्ठातव्यम्, विन्यस्तमित्याशयः ।

थाकाश विमल वलिदा, उदा नका कर। शय नी ; सुहरां पार्श्व उा
इत्तोर शाय ईनि, केवज कमरार देउ धारण कटिउडेन ॥ १० ॥

(निष्कटं बाणश) महाराजेर शय उडेक, शय उडेक । महाबाह !
बनेर भितरर हविर्गणेर विहरणहान जानिवाछि एवं हिंस्रजन्तुणेर

(१) उपेय । जयतु स्वामी । गृहीतस्वापदनरणं किमन्यदनुष्ठेयते ।

(२) ...मद्योत्साहः...माधव्ये न ।

सेना । जगन्निजम् । सखे ! माधव्य ! स्थिरप्रतिज्ञी
भव, यद् तावत् स्नामिनस्त्रिभुक्तिमनुवर्तिष्ये । प्रकाशम् ।
देवः ! प्रलपत्येव वैधेयः, ननु प्रभुरेव निदर्शनम् । पश्यतु
देवः (१) । [छ]

मैटश्छेदकशोदरं लघु भवतुत्साहयोग्यं वपुः [२]

सत्त्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमश्चित्तं भयक्रोधयोः ।

(क) सेनेति । आत्मना सकृपि विदूषकः सखेव व्यवहरतीति सेनापतिरपि
'सखे' इत्येव सुस्वीकृत्यति । स्थिरप्रतिज्ञी भव स्वयं निवर्त्तनविषयी इति शेषः ।
अनुवर्त्तये अनुसरिष्यामि । विधेयः आत्मनः कर्तव्याकर्तव्यज्ञानहीनतया स्वैवा-
नीव वचने स्थितः, विधेय एव वैधेयो मूर्खः प्राज्ञादित्यात् स्वार्थे अक् । प्रलपति
अर्थकं स्वयं सपवदति । नन्विति हट्टान्तर्गते । प्रभुर्भगवानिव, निदर्शनं स्वभावसा-
दृशकारित्वे हट्टान्तः ।

मैट इति । वपुः शरीरम्, मैटसः देहव्युत्पत्तासम्पादकप्राप्तु विव्रीषत्य छेदेन
परिश्रमाधिक्यात् विनाशिन कृशं शीघ्रशोदरं, यव तत्, अतएव लघु भवतु इति, अत-

अज्ञानज्ञान करिष्यहि ; अतएव आत्र कि करिष्व ? ।

राजा । उग्रसेन ! युगधर अपवाहकारी माधव्य, युगधर सखे
आमादेक उग्रोत्साह करिष्यहि ।

सेनापति । (विदूषकेन निकटं रूपि रूपि) सखे ! माधव्य ! त्वमि-
द्विभ्रष्टतिष्ठ ३३ ; आमि किञ्च राजा । मनोवृत्तिश्च अज्ञसंभवं करिष्व ।
(प्रकाशे) यद्वासात् + ए मूर्, अनर्थकं वर्जितेच्छे ; कारणं युगधर उग्र-
करिष्यतामस्य महाराजस्यै वृद्धात् । ताहा महाराजस्यै वेधुन ।

(१) माधव्य इति स्वर्णधनं पश्यतु देवः, इति च छन्दो नास्ति ।

(२) उत्साहयोग्यं वपुः ।

सत्कर्षः स च धन्विनां यदियवः सिध्यन्ति खच्छो वसे,
मिथ्या हि व्यसनं वदन्ति मृगयामीदृग् विनोदः कुतः ॥५॥

एव च सत्साहचर्यम् सर्वेष्वेव कर्मसु सदाभिकरणत्वं भवति । अपि तथा, सत्त्वानां
इत्यव्ययनाम्, भयव्यथयोः भयकाले श्लोकादि चेत्यर्थः, मिश्रितमत् सत्तातविका-
रम्, चित्तं खच्छानि चेटाभिश्चिदशब्देन चकाम्यते । तथाच सति पुनःऽपि अट्ठां
भवन्त्यश्लोका वा प्रागव्ययनात् बाहुल्येन सुविधेयं जायत इति भावः । अपि चेति
चार्थः । धन्विनां धनुर्हाराणाम्, स सत्कर्षः प्राधान्यम्, यत् वसे चखसे गमनशीले
इति यावत्, लक्ष्यं शरव्ये, ईषवी वाचा, मिथ्यन्ति कृतकार्या भवितुमर्हन्ति अङ्ग-
चरैधाय शक्तुं वक्तव्यर्थः । अतएव स्वमया मिथ्या हि मिथ्येव व्यसनं वदन्ति 'स्वमया
व्यसनम्' इति मन्त्रद्वयो मिथ्येव वक्तव्यर्थः ; व्यसनस्य निरर्थकत्वात् स्वमयाद्याद्यु
सञ्चरीत्या साधकत्वादित्याशयः । विशेषतश्च ईदृक् विनोदः आमीदः, कुतः मृगयाभि-
न्नात् कच्छात् काष्ठात् भवति, अपि तु कुतोऽपि नैत्यर्थः । अतएव एष वं धियः प्रव-
वन्ति चेति भावः ।

अत्र स्वमयायां व्यसनत्वस्य मिथ्यात्वं प्रति बहुकारणोक्त्या सति समुच्चोऽलङ्कारः, तथा
वदन्तीत्यन्वयात् प्रति पूर्ववाक्यवराणां हेतुव इति वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् अर्था
वति चेति ; एषाश्च परस्परनिरपेक्षतया संखटिः ।

“द्रव्यासु व्यवसायेषु सत्त्वमख्यो तु जन्तुषु” इत्यमरः ।

स्वमयायां व्यसनत्वकाङ्क्ष मनुः—

“स्वमयाचो दिवास्त्रयः परीवादः क्षिप्रो मद्ः ।

तीर्थं (तु) इत्याद्या च आनन्दो दमको बन्धः ॥”

आर्द्रं त्रिज्जो कृतं इत्यम् ॥५॥

मृगयायः परिच्छेदे मेघधातु नटे इत्यत्र उपपन्नः कृत् इव एवं शरीर
हानकां एव उपाहार उपपृक्त इव ; उक्त एवं क्रोधादिव मन्त्रं अङ्गुलपेक्ष

সিদ্ধ । স্তোমস্ । অপেহি রে উচ্ছ্বাসহেতুস্ব । অস্তমবৎ
পরিদি' আবক্ষী, তুম' দাঘ দাসৌ পুন্তী অঙ্করদৌ অঙ্কর'
আহিচ্ছন্তৌ জাব সিখালমিখলৌলুপস্য কস্য বি জিহ্বর-
চ্ছস্য সুহে ণিবড়িটৌ হৌহি [১] । (খ)

(খ) অপেহি রে উচ্ছ্বাসহেতুস্ব । অস্তমবান্, প্রকৃতিমাপন্নঃ, ত্ব'
তাবত্ দাঘাঃ পুন্তঃ অটবীতঃ অটবীমাহিচ্ছমানঃ যাবত্ অগালস্বগ-
লৌলুপস্য কস্যাপি জীৰ্ণ' কৃচ্ছস্য সুহে নিপতিতৌ ভব ।

(খ) সিদ্ধ ইতি । অপেহি দূৰ্' গচ্ছ । অস্তমবান্ মাননীযৌ রাজা, প্রকৃতিমাপন্নঃ
মত্ প্রবোধে'ন স্বভাব' প্রসঃ । উত্ সসাহজনাৎ ইতি ত্বমিতি । দাঘাঃ পুন্তঃ কীল
বল্যঃ, অটবীতঃ অটবীম্ ননাৎ বনম্, আহিচ্ছমানঃ পৰ্শটন্, অগালস্বগলৌলুপস্য
অগালস্বরিষ্যে'ম' অত্য' অমিলানিষ্যঃ । জীৰ্ণ' কৃচ্ছস্য চত্বমজ্জ কস্য ।

চিত্তবিকার বৃত্তিতে' পারো যায় ; বহুর্জরদিগের তাহাই প্রাধান্ত যে, গমন
শীল লোকের প্রতি বাণগুলি কৃতকার্য হইতে পারে । অতএব
মহর্ষির মুগরাঙ্কে যে বাসন বলিয়াছেন, তাহা মিথ্যা । কারণ, মুগরা-
ঙ্কিন্ন এমন আশ্রয় কোথা । পাওয়া যায় ৷৫৥

বিদূষক । (ক্রোধের সহিত) ওহে উৎসাহজনক ! তুমি চলিয়া
যাও । রাজ্য প্রকৃতিহ হইয়াছেন । দাসীর ছেলে তুমি, এক বন
হইতে অশ্রুবনে বিচরণ করতঃ, শূগল ও মুগলোভী বৃদ্ধ ভদ্রকর মুখে
নিপতিত হও ।

(১) অস্তমবৎ পরিদি' আবক্ষী । তুম' অটবীদৌ অটবী' আহিচ্ছন্তৌ অঙ্করাদি-
আঙ্করকৃত্য জিহ্বরচ্ছস্য কস্য সিদ্ধৌ পরিচ্ছতি ।

राजा । सेनापते ! आश्रमसन्निकर्षे स्वितीऽस्मीति वचनं
तौ नाभिनन्दामि । अथ तावत् (छ) (१)

गाहन्तां महिषा निपानसलिलं मृद्वैर्मुहुस्ताडितं
छायासङ्कटदम्बकं मृगकुलं रोमन्ध्रमभ्यस्यतु ।

विश्वैः क्रियतां वराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्लवे (२)

विश्रामं लभतामिदञ्च शिथिलज्यावन्धमस्यदनुः ॥६॥

(छ) राजेति । आश्रमस्य सन्निकर्षे समीपे । नाभिनन्दामि न प्रशंसामि त्वया-
भिहितं वचनमभिनन्द्य तदनुसरेण न खलु मृगयायां प्रवृत्ती भवामीत्यर्थः, आश्रम-
सन्निकर्षे अकल्पानेन तद्व्यप्राप्तिना हननस्य नितरामन्वाय्यत्वादिति भावः । अथ त्वस्य
गाहन्तामित्यादिभिः श्लोकस्य किमर्थमभिरुचयः ।

गाहन्तामिति । महिषाः, मुहुर्वारं वारं मुहुस्ताडितम् आहतम्, निपीयते
अभिद्रितं निपानं जलाशयस्य सलिलं जलम्, गाहन्ताम् आलीङ्गयन्तु । मृगयातो
निर्गतवशीनं अस्त्रद्वयाभावात् यथास्वभावमाचरन्ति भावः । एवमन्वतामि । मृगकुल
हरिणसमूहः, छायायाम् अनातपे देशे बद्धं विहितं कटदम्बकं समवेतभावी द्वेन
ताडयन् सन्, रोमन्ध्रं मिलितं वस्तु समुदगीष्य पुनस्तस्य चर्चयन्, अभ्यस्यतु पीन-पु-
न्येन करोतु । वराहपतिभिः शूकरयोधैः, विश्वैः अस्त्रद्वयाभावेन आश्रयक्षितिः
सङ्घः, पल्लवे च्छद्रजलाशये, मुस्ताक्षतिः मूलोत्पाटनेन मुस्तकानां हानिः, क्रिय-
ताम् । तथा इदम् अस्मदनुसृतं, शिथिलः प्रान्तभागद्वये संज्ञाभावात् श्लथोभूतः

राजा । सेनापति ! तपोवनस्य निकटे ब्रह्मिणाः स्तत्रा-
न्निन्न कथां प्रशङ्गा करिष्यामि यथा प्रवृत्तं दृश्यते पारि न । अत-
एव आज—

(१) मद्र सेनापते ! आश्रमसन्निकर्षे स्विताः छाः, अतस्तु वचः...

(२) विश्वैः क्रियतां वराहपतिभिः ।

